

T.C.

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK-İSLAM SANATI BİLİM DALI**

**MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ MISIR CAMİ
MİMARİSİNDE OSMANLI ETKİSİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

Mai ABDELFAH

BURSA-2022

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRK-İSLAM SANATI BİLİM DALI

MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ MISIR CAMİ
MİMARİSİNDE OSMANLI ETKİSİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mai ABDELFAH

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAŞ

BURSA-2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Türk-İslam Sanatı Bilim Dalı'nda ..... numaralı **Mai ABDELFA-TAH**'ın hazırladığı "Mehmet Ali Paşa Dönemi Mısır Cami Mimarisinde Osmanlı Etkisi" konulu Yüksek Lisans tez savunma sınavı, .../.../... günü ..... - .....saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ..... (başarılı/başarısız) olduğuna ..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAŞ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye
Dr. Öğretim Üyesi
Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU
İstanbul Üniversitesi

Üye
Dr. Öğretim Üyesi Filiz İNAN
Bursa Uludağ Üniversitesi

...../...../ 20.....

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 02/08/2022

- 1- Tez Başlığı / Konusu: **Mehmet Ali Paşa Dönemi Mısır Cami Mimarisinde Osmanlı Etkisi**
- 2- Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **192** sayfalık kısmına ilişkin, 02/08/2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **%15'dir/dur.**
- 3- Uygulanan filtrelemeler:
- 4- Kaynakça hariç
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
- 6- Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
- 7- Gereğini saygılarımla arz ederim.

02/08/2022

Adı Soyadı: Mai ABDELFAH

Öğrenci No: 701949005

Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

Programı: Türk İslam Sanatı

Statüsü: Yüksek Lisans

Danışman

Dr. Üyesi Doğan YAVAS

02/08/2022

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum *Mehmet Ali Paşa Dönemi Mısır Cami Mimarisinde Osmanlı Etkisi* adlı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

.../.../2022

Adı Soyadı : Mai ABDELFAHAH
Öğrenci No : 701949005
Anabilim Dalı : Sanat Tarihi
Programı : Türk İslam Sanatı
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Mai Abdelfatah
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Sanat Tarihi
Bilim Dalı	: Türk- İslam Sanatı
Tez Niteliği	: Yüksek Lisans
Mezuniyet Tarihi	: .../.../2022
Danışman	: Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAŞ

MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ MİSİR CAMİ MİMARİSİNDE OSMANLI ETKİSİ

ÖZET

Bu tezin temel amacı, Osmanlı etkilerini izleyerek ve Mehmet Ali Paşa döneminde inşa edilen Mısır cami tasarımlarının kökenini takip ederek, XIX. yüzyıla ait Mısır cami tasarımlarının evrensel özelliklerini tartışmaktır.

Çalışmada, Mısır’da XIX. yüzyıla kadar uzanan ve Osmanlı Devleti’ndeki cami tasarımlarının kökenlerini izleyen en önemli cami mimari tasarım tipleri ele alınmıştır. Ayrıca bu mimari özelliklerin Mısır’a ithal eden kanallar sıralanmış ve farklı Osmanlı ve Avrupa kaynaklarından gelen etkenler araştırılmıştır.

Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki ilişkiler, Mısır’ın Osmanlılar tarafından fethedilmeden önceki dönemleri de kapsamaktadır. Bu dönemler, Abbâsî Devleti’nin Türk asıllı kumandanlarından Ahmed b. Tolun’un Mısır’a tayin edilmesiyle (868-883) başlamıştır. Daha sonra, I. Selim’in Mısır’a girmesiyle (1517) ortaya çıkan ve Mehmet Ali Paşa ailesinin zamanına kadar uzanan Osmanlı hâkimiyeti söz konusu olmuştur.

Mısır’ın bir Osmanlı vilayeti haline getirilmesinden sonra, İstanbul’daki mimarî ve süsleme tarzları ve eski Memlûk tarzlarının sentezi Mısır’da yer almaya başlamıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı üslubu da Mehmet Ali Paşa dönemi Mısır mimarisi ve süslemesini son derece etkilemiştir.

Mehmet Ali Paşa’nın, Osmanlı İmparatorluğu ile olan mücadelesi sırasında kendi adına inşa ettirdiği cami, onun Osmanlı sultanı olma arzusunu ifade etmektedir. Mehmet Ali Paşa’nın Kahire Kalesi’nin içerisinde inşa ettirdiği camide, Osmanlı Klasik Dönem Cami Stili ile benzerlik bulunmaktadır. Özellikle Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman

ve Sultan Ahmet döneminde yapılan bazı eserlerde bu etki belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Selâtin camileri tipinde inşa edilen ve “Mermer Camii” olarak bilinen Mehmet Ali Paşa Camii, bir taraftan klasik planıyla Osmanlı mimarisinin özelliklerini canlandırırken, diğer taraftan da Batılılaşma Dönemi Osmanlı Mimarisi’nin özelliklerini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cami, Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Mimari Üslubu, Süsleme.

ABSTRACT

Name & Soyadı : Mai Abdelfatah
University : Bursa Uludağ University
Institute : Social Science Institute
Field : Art History
Subfield : Turkish- Islamic Arts
Degree awarded : Master
Date of degree awarded : ..../.../2022
Super Visar : Dr. Lecturer Doğan YAVAŞ

OTTOMAN IMPACT ON EGYPTIAN ARCHITECTURE IN THE PERIOD OF MUHAMMAD ALI PASHA

The main purpose of this thesis is to discuss the universal characteristics of the XIXth century Egyptian mosque designs by tracing the Ottoman influences and tracing the origins of the Egyptian mosque designs built during the reign of Mehmet Ali Pasha.

In this study, the most important mosque architectural design types, which date back to the XIXth century in Egypt and trace the origins of mosque designs in the Ottoman Empire, are discussed. In addition, the channels that imported these architectural features to Egypt were listed and the factors coming from different Ottoman and European sources were investigated.

The relations between the Ottoman state and Egypt date back to an early period, beginning with the assignment of Ahmed b. Tolun to Egypt (868-883). After Egypt was made an Ottoman province, the architectural and ornamental styles in Istanbul and the old Mamluk styles began to take place in Egypt, as well as Ottoman styles had a profound influence on all types of architecture of the Mehmet Ali Pasha period.

As a result of this, the mosque that Mehmet Ali Pasha built during the struggle for independence from the Ottoman Empire aims to express his desire to become the new Ottoman sultan. This mosque is equally well expressed in its Glorious Ottoman past, in the classical style of the mosque and its location in Cairo Citadel. Therefore, Mehmet Ali Mosque, known as the “marble mosque”, built in the type of Ottoman Selâtin mosques, revives the features of Ottoman architecture with its classical plan.

Keywords: Mosque, Muhammad Ali Pasha, Ottoman Architecture, Memluqids Architecture, Islamic Ornament.

ÖNSÖZ

Mehmet Ali Paşa Dönemi Mısır Cami mimarisinde Osmanlı etkisinin araştırılması amacıyla yapılan bu çalışma, Uludağ Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Temel İslam Sanatı Yüksek Lisans Programı'nda yürütülmüştür.

Tez konumun belirlenmesini, çalışma süresindeki araştırmalarımı yönlendiren, tezimin tüm aşamalarında bana yol gösteren, fikir ve görüşleriyle yardımcı olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Doğan YAVAŞ'a teşekkür ederim.

Ayrıca araştırmalarım ve metnin tashihinde bana çok yardımcı olması dolayısıyla Dr. Can Abdullah GÜNAY'a teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca akademik anlamda bana çok şey katan Fayyum Üniversitesi ve Bursa Uludağ Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nde bulunan bütün hocalarıma teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Hayatımın her evresinde maddi-manevini desteğini hiç esirgemeyen, her kararında arkamda duran ve sığınağım olan rahmetli dayım Ragab AHMED ve bu tez çalışması sırasında bitmeyen sabır, özveri ve ilgisiyle her zaman yanımda olan aileme teşekkürlerin en büyüğünü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar LİSTESİ.....	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR	xxi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA

1. MEHMET ALİ PAŞA’NIN HAYATI	6
1.1. Doğumu ve Çocukluğu	6
1.2. Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’ın Yönetimini Devralması	17
1.3. Mehmet Ali Paşa’nın Vefatı	18

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİNDE MODERNLEŞME

1. Askerî Eğitim Sisteminin Modernleşme Dinamikleri	20
2. Mısır Toplumunun Modernleşme Dinamikleri	27
3. Kahire Şehrînin Kentsel ve Mimarî Gelişimi	30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAHİRE MEHMET ALİ PAŞA CAMİİ (MERMER CAMİİ)

1. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİ (MERMER CAMİİ)	36
1.1. Mermer Camii’nin İnşaatı.....	36

1.2. Cami Yerinin Tarihi (Konumu).....	38
1.3. Cami Yerinin Geçmişteki Mimarisi.....	49
2. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİNİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ.....	53
2.1. Caminin Planı	53
2.1.1. Mihrap	56
2.1.2 Minber	59
2.1.3 Kabir.....	65
2.2. Avlu Kısmı.....	68
2.2.1. Şadırvan	69
2.3. Cepheler.....	74
2.3.1 Pencereleler.....	77
2.3.2. İki Sofa.....	80
2.3.3 Minareler	81
2.3.4. Kuleler.....	83
3. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİNİN BEZEMELERİ	84
3.1. Geometrik Bezemeler	85
3.2. Bitkisel Bezemeler.....	87
3.3. Hatlar	101
3.3.1 Kitâbe	102
3.3.2. Âyet-i Kerimeler	103
3.3.3. Hadis-i Şerifler	110

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ CAMİ MİMARİSİ

1. MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİNDE CAMİ MİMARİSİ	113
1.1. Mehmet Ali Paşa Döneminde Kahire'deki Cami Modelleri	113
1.1.1. Yerel okulların geleneklerine göre tasarlanmış camiler.....	125
1.1.2. Osmanlı camilerinin geleneklerine göre tasarlanmış camiler	129
1.1.3. Yerel ve Osmanlı geleneklerini bir arada barındıran camiler	130
2. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİNİN PASCAL COSTE TASARIMI.....	134
2.1. Pascal Coste'nın Eserleri	134
2.1.1. Kale Camii'nin Pascal Coste Tasarımı	135

3. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİ MİMARİSİNDE OSMANLI ETKİSİ	142
3.1. Mimar Sinan'ın Cami Tasarımları	143
3.2. Mehmet Ali Paşa Camii ile Osmanlı Camilerinin Karşılaştırılması.....	152
3.2.1. Mehmet Ali Paşa Camii ile Osmanlı Camileri Arasındaki Farklılıklar ...	154
SONUÇ.....	158
KAYNAKÇA	172
EKLER.....	188

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. Rönesans Mimarisi ve Süleymaniye Camii'nin Planı	142
Tablo 2. Mimar Sinan'ın Şehzade Mehmet Camii	145
Tablo 3. Mimar Sinan'ın cami planlarının tipolojik şeması	145
Tablo 4. Mimar Sinan'ın Süleymaniye Camii (1548)	146
Tablo 5. Mimar Sinan'ın Cami Planlarının Tipolojik Seması	146
Tablo 6. Mimar Sinan'ın Cami Planlarının Tipolojik Şeması	147
Tablo 7. Mimar Sinan'ın Cami Planlarının Tipolojik Şeması	147
Tablo 8. Rüstem Paşa Camii (1561)	148
Tablo 9. Selimiye Camii (1568).....	148
Tablo 10. Sultan Ahmed Camii.....	150
Tablo 11. Karşılaştırılan Camilerin Harem Kısmı	153
Tablo 12. Karşılaştırılan Camilerin Kubbe Çarpy	153
Tablo 13. Mimar Sinan dönemindeki minberler ile Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberinin karşılaştırılması.	161
Tablo 14. Mimar Sinan dönemindeki camilerin minberleri ile Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberinin karşılaştırılması.	163
Tablo 15. Şadırvan Biçimleri Sınıflandırması ve Mehmet Ali Paşa Camii'nin şadırvanı.	165
Tablo 16. Barok ve Rokoko süslemeleri.	167
Tablo 17. Barok ve Rokoko tarzında yapılan Batı üslubu süslemeler.	168
Tablo 18. Klasik dönemdeki camilerin planları ile Mehmet Ali Paşa Camii'nin karşılaştırılması.	170

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Mehmet Ali Paşa'nın doğum tarihini belirten Osmanlıca yazılar (Süleyman, H. 1933).	8
Şekil 2. Mehmet Ali Paşa'nın doğum tarihine ilişkin yayınlanmış bir belge. (Eserin Birinci Sayfası.)	10
Şekil 3. Muhammed Süleyman'ın eserinin ikinci sayfası.	11
Şekil 4. Muhammed Süleyman'ın eserinin beşinci sayfası.....	13
Şekil 5. Mehmet Ali Paşa Dönemi, Kal'atülcebel planı (Abdelwahab, 2021).	21
Şekil 6. Mehmet Ali Paşa Dönemi, Kal'atülcebel planı ve farklı türde ve açıda burç tasarımları (Abdelwahab, 2021).....	22
Şekil 7. Kostantinopolis'te çokgen yapıdaki İtalyan kale tasarımları (Robert, 2013). ...	22
Şekil 8. Mehmet Ali Paşa tarafından inşa edilmiş olan El-Qanter el-Khayrih (Abdelwahab, 1941).....	24
Şekil 9. El-Qanter el-Khayrih'in planı (Abdelwahab, 1941).....	24
Şekil 10. Mehmet Ali Paşa Dönemi Darphanesinin planı (Taha, 1983).....	25
Şekil 11. Mehmet Ali Paşa Dönemi Darphanesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	26

Şekil 12. Mehmet Ali Paşa Dönemi mühendislik, doktorluk ve teknik kısım okulunun planı (Ghaleb vd., 2018).	26
Şekil 13. Mehmet Ali Paşa Dönemi halk konutları; Memlük ve Osmanlı tarzı: Arap konutunun geleneksel tarzı (Ghaleb vd., 2018).	29
Şekil 14. Mehmet Ali Paşa Dönemi: Yeni bir konut mimarisi (Ghaleb vd., 2018).	29
Şekil 15. Mehmet Ali Paşa Dönemi, Hükümet Konağı: B. Ev, C. Avlu, D. Misafirhane, E. Muhtarın İkametgahı, G. Bekçi kulübesi, H. Depolar ve Ahırlar, M. Değirmen, N. Cami (Mitchell, 1991).	30
Şekil 16. Mehmet Ali Paşa Dönemi'ndeki bir köyde büyük boyutlu bir yapı (Mitchell, 1991).	30
Şekil 17. Fransız Döneminde Kahire şehrinin haritası (Raymand, 1975).	31
Şekil 18. Mehmet Ali Paşa ve Hidiv İsmail Döneminde Kahire'de yapılmış değişiklikleri gösteren bir harita (Rashed, 2005).	32
Şekil 19. Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Kahire'deki değişikliklere ilişkin bir harita (Warner, 2004).	33
Şekil 20. Hidiv İsmail Dönemi'nde Kahire'deki değişikliklere ilişkin bir harita (Ahmed, & Kamel, 1996).	33
Şekil 21. Hidiv İsmail Dönemi'nde Kahire'de yapılmış tüm tadilatları gösteren bir harita (Rashed, 2005).	34
Şekil 22. Hidiv İsmail'in Al-Azbakiyye'de yaptığı değişiklikler (Rashed, 2005).	34
Şekil 23. Hidiv İsmail Dönemi Kahire şehir merkezindeki Avrupa mimarî tarzları (Mahdy, 2017).	35
Şekil 24. Mısır milliyetçi hareketinin öncülerinden Tal'at Harb'in Avrupa takım elbiseli ve fesli (turbûş) heykeli (Mahdy, 2017).	35
Şekil 25. Mehmet Ali Paşa Camii ile İbn Tulun ve Sultan Hasan Camii'nin görünümü. (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=33911 ; Erişim tarihi, 21.6.2022).	38
Şekil 26. Mehmet Ali Paşa Camii'nin görünümü. (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=5960 ; Erişim Tarihi: 21.06.2022).	38
Şekil 27. Mehmet Ali Paşa Camii (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=33909 ; Erişim Tarihi, 21.06.2022).	39
Şekil 28. Mehmet Ali Paşa Camii'nin görünümü (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=24652 ; Erişim Tarihi: 21.06.2022).	40
Şekil 29. Kahire şehrine hâkim konumdaki Kahire Kalesi'nde yer alan Mehmet Ali Paşa Camii.	40
Şekil 30. Farklı dönemlerde Kal'atülcebel (Abouseif, 1989; Rabbat, 1995).	41
Şekil 31. Mehmet Ali Paşa Dönemi, Kal'atülcebel (Rabbat, 1995).	41
Şekil 32. Mehmet Ali Paşa'nın Kahire'deki Kal'atülcebel'de yaptığı değişikliklerin etkileri (Williams, 2002).	42
Şekil 33. Mehmet Ali Paşa Camii ile Kal'atülcebel binalarını gösteren bir harita (Casanova, 1897).	43

Şekil 34. Caminin kuzey cephesi ve camiye batıdan çevreleyen avlu kısmının görüntüsü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	44
Şekil 35. Caminin kuzey cephesi ve camiye batıdan çevreleyen avlu kısmının başka bir görüntüsü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	44
Şekil 36. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kuzey cephesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	44
Şekil 37. Mehmet Ali Paşa Camii'nin güney cephesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	45
Şekil 38. Cami güney cephesinin alt kısmı boyunca uzanan sofa (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	45
Şekil 39. Cami kuzey cephesinin alt kısmı boyunca uzanan bir sofa (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	46
Şekil 40. Caminin merkezi kubbesi ve diğer kubbelerinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	46
Şekil 41. Cami'nin merkezi kubbe ve diğer kubbelerin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	47
Şekil 42. Cami'nin doğu cephesinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	47
Şekil 43. Mehmet Ali Camii'nin bütünsel olarak görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	48
Şekil 44. Caminin cephesine ilişkin ayrıntılı bir görünüm (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	48
Şekil 45. Al-Qasır Al-Ablağ (El-Nasir Muhammed'in sarayının görünümü (Rabbat, 1995).	49
Şekil 46. Al-Qasır Al-Ablağ'ı destekleyen kornişler (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=33908 ; Erişim Tarihi: 25-06-2022).....	49
Şekil 47. Son zamanlarda yapılan kazılar (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	50
Şekil 48. Al- İwan Al- Kabir'in (1799) planı (Abouseif, 1989).	50
Şekil 49. Al- İwan Al- Kabir'in planının birinci katı (Abouseif, 1989).	51
Şekil 50. Al-İwan Al-Kabir'in görünümü (Abouseif, 1989).....	51
Şekil 51. Mehmet Ali Paşa Camii'nin Memlük dönemine tarihlenen Kale binalarına göre konumunu gösteren harita (Rabbat, 1992).....	52
Şekil 52. Al-Addur al- Sultaniyye ve Al-Qa'a al-Aşrafıyya'nın planı (Rabbat, 1992). .	52
Şekil 53. Mehmet Ali Paşa Camii'nin planı (Al-esed,1992).	53
Şekil 54. Caminin kare planlı harem kısmı (Donia, 2006).	54
Şekil 55. Cami'nin kible eyvanının, merkezi kubbenin yanındaki yarım kubbelerin ve dört küçük kubbenin planı (Donia, 2006).	54
Şekil 56. Cami'nin mermer kaplanmış iç duvarları (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	55
Şekil 57. Cami'nin mermer oyulmuş mihrabı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	57
Şekil 58. II. Bayezid Camii'nin mihrabı (https://www.archnet.org/sites/3643?media_content_id=34984 ; Erişim Tarihi: 26.06.2022).	58

Şekil 59. Haremin güneydoğu duvarı üzerinde yer alan basit bir şekilde oyulmuş iki mihrap (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	58
Şekil 60. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberi: Ön görünüş (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	59
Şekil 61. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberi: Ölçek: 1/100 (Muhammad Rezq, 2003).	60
Şekil 62. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberi: Ön ve yan kısımların görünüşü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	61
Şekil 63. Mehmet Ali Paşa Camii ile Aksungur Camii'nin minberi (Abouseif, 1992; Yeomans, 2006).	61
Şekil 64. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberindeki çeşitli süslemeler: an aynalık deseni, aynalık altı deseni, giriş üstü taç deseni vb (Muhammad Rezq, 2003).	63
Şekil 65. Minderin köşk ve alem unsurları: Köşk kubbenin üzerinde ve hilal formu bulunan alem (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	64
Şekil 66. Mehmet Ali Paşa Camii minberinin kullanıldığı Memlük künde-kari ve kakma tekniği (Yeomans, 2006).	65
Şekil 67. İmam Şafi'i'nin Türbesinin bulunan kakma tekniği (Yeomans, 2006).	65
Şekil 68. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kabrinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	67
Şekil 69. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kabrinin bir başka görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	67
Şekil 70. Mehmet Ali Paşa Camii'nin şadırvanlı-revahlı avlusu (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	68
Şekil 71. Mehmet Ali Paşa Camii'nin avlusu: Kuşattan kubbeli revağın görünümü (Muhammad Rezq, 2003).	69
Şekil 72. Mehmet Ali Paşa Camii'nin şadırvanının görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	70
Şekil 73. Mehmet Ali Paşa Camii'nin avlusunun ortasındaki çift kubbeden oluşan şadırvan (Muhammad Rezq, 2003).	70
Şekil 74. Şadırvanın iç kubbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	71
Şekil 75. Mehmet Ali Paşa Camii'nin saat kulesinin görünümü (Muhammad Rezq, 2003).	72
Şekil 76. Mehmet Ali Paşa Camii'nin saat kulesinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	73
Şekil 77. Mehmet Ali Paşa Camii'nin saat kulesinin bir başka görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	73
Şekil 78. Mehmet Ali Paşa Camii'nin saat kulesinin yakından görünüşü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	73
Şekil 79. Mehmet Ali Paşa Camii'nin doğu cephesinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	74
Şekil 80. Cami kible eyvanın çıkıntısının ana yüzünün görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	75
Şekil 81. Mehmet Ali Paşa Camii'nin doğu cephesinin ayrıntıları (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	76

Şekil 82. Mehmet Ali Paşa Camii'nin pencereleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	77
Şekil 83. Kubbelerin tabanında bulunan pencereler (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	77
Şekil 84. Kubbelerin tabanında bulunan pencereler başka görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	78
Şekil 85. Girişlerin üzerinde ve pencerelerin üzerinde bulunan yarı dairesel pencereler (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	78
Şekil 86. Duvarların üst kısmında bulunan pencereler (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	79
Şekil 87. Mehmet Ali Paşa Camii'nin penceresi (Nabil, 2003).	79
Şekil 88. Çiçek yapraklarından oluşan arabesk motifleri (Abdelwahab, 1949).	79
Şekil 89. Cami'nin pencerelerinin detayları (Abdelwahab, 1949).	79
Şekil 90. Mehmet Ali Paşa Camii'nin güney cephesinin sofası (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	80
Şekil 91. Caminin sofaları (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	80
Şekil 92. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minaresinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	81
Şekil 93. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minaresinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	82
Şekil 94. Caminin minaresinin planı (Muhammad Reza, 2003).	82
Şekil 95. Caminin minaresinin son bölümünün motifleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	83
Şekil 96. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kulesidir (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	83
Şekil 97. Caminin çeşitli büyüklük ve yüksekliklerdeki kulelerinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	84
Şekil 98. Caminin geometrik bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	86
Şekil 99. Mehmet Ali Paşa Camii'nin geometrik bezemeleri (Dünya, 2005).	87
Şekil 100. Mehmet Ali Paşa Camii'nin iç tavanının bezemeleri: Fiyonkalar, girland bezemeleri vb (Dünya, 2005).	88
Şekil 101. Camiin iç tavanındaki büyük rozetin bezemesidir (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	89
Şekil 102. Caminin iç tavanı üzerindeki bezemeler (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	89
Şekil 103. Mehmet Ali Paşa Camii'nin iç tavanının bezemeleri: Büyük akantus yaprakları ve çeşitli büyük rozetlerin bezemeleri (Dünya, 2005).	89
Şekil 104. Sofanın merkezî kubbesinin bitkisel bezemeleri (Dünya, 2005).	90
Şekil 105. Sofanın yan kubbelerinin bitkisel süslemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	91
Şekil 106. Mehmet Ali Paşa Camii'nin merkezi kubbesi, dört yarım kubbe ve dört yan kubbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	92
Şekil 107. Mehmet Ali Paşa Camii'nin merkezî kubbesinin bezemelerinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	93
Şekil 108. Merkezi kubbesinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).	93

Şekil 109. Merkezi kubbesinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022)...	93
Şekil 110. Mehmet Ali Paşa Camii'nin yan kubbelerinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	94
Şekil 111. Yan kubbelerin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	94
Şekil 112. Caminin merkezî kubbesi ve yan kubbelerinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	95
Şekil 113. Mehmet Ali Paşa Camii'nin yarım kubbelerinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	95
Şekil 114. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kible eyvanının yarım kubbesinin bitkisel bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	96
Şekil 115. Kible eyvanının yarım kubbesinin bezemeleri (Dünya, 2005).....	96
Şekil 116. Mehmet Ali Paşa Camii'nin iç duvarlarının bitkisel bezemeleri: Vazo, büyük rozet bezemesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	97
Şekil 117. Caminin iç duvarlarının bezemeleri: Vazo bezemesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	97
Şekil 118. Mehmet Ali Paşa Camii'nin şadırvanının bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	98
Şekil 119. Şadırvanın bitkisel bezemeleri: Bir demet üzüm yaprağı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	99
Şekil 120. Şadırvanın çeşitli bitkisel bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	100
Şekil 121. Caminin çeşitli bitkisel bezemeleri: Çift girland, yapraklar ve çiçekler vb.	101
Şekil 122. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kuzeydoğu girişinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	104
Şekil 123. Caminin kuzeydoğu girişinin kitâbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	105
Şekil 124. Caminin kuzeydoğu girişinin kitâbesinin nakışı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	105
Şekil 125. Mehmet Ali Paşa Camii'nin güneybatı girişinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	105
Şekil 126. Caminin güneybatı girişinin kitâbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	106
Şekil 127. Caminin güneybatı girişinin kitâbesi ve yazarın adı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	106
Şekil 128. Kible eyvanının çıkıntı kısmındaki mihrabın üzerindeki kitâbe (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	106
Şekil 129. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kabrinin üzerindeki kitâbe (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	107
Şekil 130. Mehmet Ali Paşa Camii'nin avlu kısmındaki kuzeydoğu kapısının dış kısmındaki kitâbe (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	107
Şekil 131. Avlunun kuzeydoğu kapısının kitâbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	108
Şekil 132. Kuzeydoğu kapısının kitâbesinin yazarının adı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).....	108

Şekil 133. Avlunun güneybatı kapısının kısmındaki kitâbe (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).....	108
Şekil 134. Avlunun güneybatı kapısının üzerindeki kitâbe (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).....	109
Şekil 135. Güneybatı kapısının kitâbesinin yazarının adı (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).....	109
Şekil 136. Harem ve avlu arasındaki güneydoğu kapısı (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).....	109
Şekil 137. Harem ve avlu arasındaki güneydoğu kapısının kitâbesi (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).....	110
Şekil 138. Minberin girişinin tacının alt kısmındaki kitâbe (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).....	110
Şekil 139. Minber süslemelerini oluşturan geometrik birimlerin içindeki işçinin imzası (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).....	111
Şekil 140. Merkezi kubbenin kasnak kısmındaki kitâbe (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).....	111
Şekil 141. Merkezi kubbenin kasnak kısmındaki kitâbe (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).....	112
Şekil 142. Osmanlı Döneminde Kahire’nin mimari ve kentsel gelişiminin haritası (Rashed, 2015).....	114
Şekil 143. Memlûk Dönemi mimari plan türleri (Rashed, 2015).....	114
Şekil 144. Kahire’deki Osmanlı Dönemi mimari plan türleri (Abousief, 1994).....	115
Şekil 145. Davud Paşa Camii: Tek eyvanlı bir küçük cami (Abul Amayem, 2003)....	115
Şekil 146. Memlûk Dönemi tarzına ait ayrıntılar (Rashed, 2015).....	116
Şekil 147. Kahire’deki çeşitli Osmanlı ve Memlûk mimari tarzındaki geçiş alanları (Rashed, 2015).....	116
Şekil 148. Kahire’de Osmanlı ve Memlûk dönemlerindeki pencerelerin türü (Rashed, 2015).....	117
Şekil 149. Kahire’de Osmanlı ve Memlûk Dönemine ilişkin uygulanan kubbe minareleri türü (Rashed, 2015).....	117
Şekil 150. Kahire’de Osmanlı Döneminde küçük alanlı cami planları (İsmâ’îl Haddâd, 1998).....	118
Şekil 151. Kahire’de uygulanan Osmanlı ve Memlûk dönemlerine dayanan yapı planı örnekleri (Rashed, 2015).....	119
Şekil 152. Abd al- Rahman Kethuda’nın El-Ezher Camii’ne eklediği Bab al Mazayinin (Rabbat, 1996).....	120
Şekil 153. Abd al- Rahman Kathuda’nın El-Ezher Camii’ne yaptığı tadilatlar arasında yer alan revak (Creswell, 1989).....	120
Şekil 154. Abd al- Rahman Kathuda’nın El-Ezher Camii’ne eklediği Osmanlı üslubundaki iki minare (Rabbat, 1996).....	121
Şekil 155. Mehmet Ali Paşa’nın Hankah’taki camisinin planı (Abd al-Wahab, 1941).....	121
Şekil 156. Silahdar Süleyman Ağa Camii’nin planı (İsmâ’îl Haddâd, 1998).....	122
Şekil 157. Mehmet Ali Paşa Döneminde ribat olan Hz. Peygamber’in izini taşıyan caminin planı (Muhammed Rezq, 2003).....	123

Şekil 158. Mehmet Ali Paşa'nın El-Ezher Camii'ne yaptığı tadilatları gösteren bir harita (Yeomans, 2006).....	123
Şekil 159. Mehmet Ali Paşa Döneminde El-Ezher Camii'ni gösteren bir harita (Yeomans, 2006).....	124
Şekil 160. Hasan Paşa Tahir Camii'nin planı (Muhammad Rezq, 2003).....	125
Şekil 161. Meşhed Al- Tabatabai'nin Planı (İsmā'īl Haddād, 1998).	125
Şekil 162. Erzurum Ulu Camii'nin planı (Petersen, 1996).....	126
Şekil 163. Niğde Alaaddin Camii'nin planı (Aslanapa, 1971).	127
Şekil 164. Hasan Paşa Tahir Camii'nin cephesinin genel görünümü (Abouseif, 2006).	128
Şekil 165. Hasan Paşa Tahir Camii'nin genel görünümü (Abouseif, 2006).....	128
Şekil 166. Süleyman Ağa el-Silahdar Külliyesinin sebilinin genel görünümü (https://www.archnet.org/sites/1547?media_content_id=6152 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).	131
Şekil 167. Süleyman Ağa Silahdar Camii'nin iç kısmında, Batılı tarzı bitkisel motifler (https://www.archnet.org/sites/1547?media_content_id=6156 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).	132
Şekil 168. Batılı tarzı bitkisel motifler (https://www.archnet.org/sites/1547?media_content_id=6155 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).	132
Şekil 169. Süleyman Ağa Silahdar Camii'nin minaresinin görünümü (https://www.archnet.org/sites/1547?media_content_id=6153 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).	133
Şekil 170. Coste'nin tasarımının genel görünümü (Rabbat, 1997).....	136
Şekil 171. Sultan Hasan Külliyesinin planı (Mâhir Muhammed, 1979).....	137
Şekil 172. Coste Tasarımı: Coste Camii'nin sanal planı (Araştırmacının çalışması)...	139
Şekil 173. Sinan'ın Şehzâde Camii'nin planı ile ulaştığı kavramsal gelişim: a- Edirne'deki Üç Şerefeli Camii, b- İstanbul'daki Fatih Camii, c- İstanbul'daki II. Beyazıt Camii, d- İstanbul'daki Şehzâde Camii (Kuban, 1997).	141
Şekil 174. Mimar Sinan'ın camilerinin dinamik olarak çeşitlenen tasarımları (Necipoğlu, 2007; 170).	144
Şekil 175. Mimar Sinan'ın cami planlarının tipolojik şeması (Necipoğlu, 2007; 165).	144
Şekil 176. İstanbul Rüstem Paşa Camisi plan şeması (Benian, 2011).....	147
Şekil 177. Mimar Sinan'a ait dört, altı ve sekiz destekli baldaken kurgular (Erarslan, 2018, Paklacı, 2020).	148
Şekil 178. Edirne'deki Selimiye Camii'nin planı: Sekizgen baldaken (Kuban, 1997)..	149
Şekil 179. Ayasofya ve Süleymaniye Camii'nin planı (Kuban, 1987; 86).....	150
Şekil 180. İstanbul'daki farklı cami planları (Necipoğlu, 2007; 167).	151
Şekil 181. Nuruosmaniye Camii'nin planı (İnci, 1985).....	155
Şekil 182. Nuruosmaniye Camii'nin avlusu: At nalı şeklindeki avlu (https://www.archnet.org/sites/2011?media_content_id=8143 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).	155
Şekil 183. Nuruosmaniye Camii'nin dış görünümü: üst avlu pencereleri, kubbeli ibadethane ve arkasında yükseklen minarelerle göstermektedir	

(https://www.archnet.org/sites/2011?media_content_id=8142 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).	156
şekil 184. İtalyan Barok süslemesinin etkisinin açıkça yansıdağı bir yapı (https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox?projector=1 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).	156

KISALTMALAR

VGMY	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
KEFAD	: Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi
ICCROM	: Regional Conservation Centre in Sharjah
OMAD	: Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
C	: Cilt
cm	: Santimetre
m	: Metre
Ed.	: Editör
S	: Sayı
s.	: Sayfa No
ss.	: Sayfa Aralığı

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ile Mısır arasındaki ilişkiler, Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethedilmesinden önceki dönemleri de kapsamaktadır. Bu açıdan Osmanlı-Mısır ilişkilerinin tarihi oldukça eskidir. Mısır'ın bir Osmanlı vilayeti haline getirilmesinden sonra, Mısır'da her alanda değişimler meydana gelmiştir. Nitekim Mehmet Ali Paşa yönetimi altındaki Mısır'da imar faaliyetleri artmış, ilim ve edebiyat canlanmış ve çok sayıda Arapça kitap kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra; cami, medrese, hastane, tekke, kale, kervansaray, han, hamam, sebil ve köprüler inşa edilmiş, fakir öğrenciler için yurtlar yapılmış ve vakıflar kurulmuştur. Bu süreçte *Osmanlı Mimarî Üslubu, Mehmet Ali Paşa Dönemi Mısır Mimarisi ve Süslemesi*'ni son derece etkilemiştir.

Şüphesiz, Mısır'da yapılan ve büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşan İslâm eserlerinin büyük çoğunluğu, Mehmet Ali Paşa Döneminden miras kalmıştır. Ayrıca bu eserler, Mısırlılarla Osmanlılar arasında çeşitli alanlarda gerçekleşmiş olan kültür ve medeniyet etkileşiminin elle tutulur delillerini oluşturmaktadır.

1. Çalışmanın Amacı

Kahire kentinde var olan Mehmet Ali Paşa ve ailesinin yaptırdığı her bir cami, medrese, hastane, tekke, kale, kervansaray, han, hamam, sebil ve köprü Osmanlı Dönemi Kahire kentinin gelişimindeki yerleri, yapıldıkları dönem için anlamları, mimarî üsluplarındaki çeşitlilik açısından önem taşımaktadır. Kahire kentinin geçmişine önemli ölçüde ışık tutan bu anıtsal eserler, 2017 yılında ICCROM-ATHAR Uluslararası Kültürel Varlıkların Korunması ve Restorasyonu Çalışmaları Merkezi'nin "üçüncü listesine" alınmıştır.

Tez kapsamında, Mehmet Ali Paşa döneminde yapılmış olan eserlerin, XIX. yüzyıl boyunca Kahire kenti için taşıdıkları anlamı daha belirgin hale getirmek için, Mehmet Ali Paşa Dönemi Mısır Cami Mimarisi'ni bir bütün olarak inceleyen bir çalışma yapılması amaçlanmıştır. Böylelikle dönemin ihtiyaçları doğrultusunda Osmanlı ve Avrupa etkile-

rinin Mehmet Ali Paşa Dönemi Mısır Cami Mimarisi'ni nasıl şekillendirdiği, Kahire kentiyile bu mimari etkilerin ilişkileri, bu etkilerin günümüze nasıl taşındığı, temel olarak Mehmet Ali Paşa Camii özelinde araştırılmıştır. Bu kapsamda bu dönemdeki önemli camilere de değinilmiştir.

2. Çalışmanın Kapsamı

Mısır, Osmanlı Devleti'ne vilayetlik yaptığı dönemden itibaren, Osmanlı paşaları tarafından yaptırılan cami örneklerine sahiptir. Bu nedenle, çalışmanın kapsamı belirli bir dönemin mimarî üslubunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla çalışma, Mısır'daki Süleyman Paşa/Sidi Saria (1528) ile başlayıp, Mehmet Ali Paşa Camii/Mermer Camii (1830) ile son bulan, Erken ve Klasik Osmanlı Dönemi ve Avrupa Dönemi Camilerini içerecek şekilde sınırlandırılmıştır.

Bu konuda, daha önce yapılmış iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Asmaa Shawqî Donia'nin *Câmi' Muhammed Ali fi Medînet al- Kahire* adlı yüksek lisans tezidir. İkincisi ise, Muhammed Al-asad'ın *The Mosque of Mohamed Ali in Cairo* adlı eseridir. Bu iki eserde, Mehmet Ali Paşa Camii'nin mimarisi ve planlamasının kökeninden bahsedilmiştir. Bu çalışmada ise diğer iki çalışmadan farklı olarak Pascal Coste'nin Mehmet Ali Paşa Camii'nin ortadan kaybolan ve günümüze kadar ortaya çıkmayan orijinal planı araştırılmıştır. Bu plan, Auto-CAD programı ile çizilmiş ve değerlendirilmiştir.

Tezin Birinci Bölümünde, Mısır Mimarisinin ve özellikle Kahire kentinin mimarî gelişiminde Mehmet Ali Paşa Dönemi Mimarisinin incelenmiştir. Bu kapsamda Mehmet Ali Paşa dönemi Mısır Cami mimarisinde Osmanlı ve Avrupa etkilerinin tanımı yapılmıştır.

Tezin İkinci Bölümünde, ilk olarak Kahire kentinin, Mehmet Ali Paşa tarafından fethedilene kadar geçen zaman sürecindeki gelişimi ve fethedildikten sonra şehirde yapılan imar faaliyetleri kısaca aktarılmıştır.

Tezin Üçüncü Bölümünde, Mehmet Ali Paşa Döneminde yapılan camiler, kronolojik sıralamayla aktarılmıştır. Bu kapsamda öncelikle camiler mimari yapısının bütüncül yapısı kapsamında, sonrasında da camilerin içerdiği bütün birimlerin yapılış tipi/mimari yapısı, bu birimlerin yaptiranlar ve mimari özellikleri ile açıklanmıştır.

Tezin Dördüncü Bölümünde, araştırmanın ana konusu olan Mehmet Ali Paşa Dönemi Mısır Cami Mimarisinde Osmanlı etkisinin tanıtılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda, ilk olarak Mısır vilayeti ve Kahire kenti Osmanlılar fethinden sonra, özellikle Mehmet Ali Paşa Dönemi içerisinde yapılan imar faaliyetleri kapsamında kısaca aktarılmıştır. Daha sonra ise Mehmet Ali Paşa Döneminde yapılan camiler kronolojik sıralamayla aktarılmıştır. Özellikle bu camiler, Mehmet Ali Paşa Dönemi ve önceki dönem Mısır Cami mimarisinin özellikleri bağlamında açıklanmıştır. Bu bölümde Osmanlı camileri ile Mehmet Ali Paşa Camii'nin ayırt edici mimari özelliklerinin analizi yapılırken; bu camilerin anlamsal, mekânsal, dekoratif yapısı, malzeme içeriği ve yapım tekniği gibi birçok farklı boyutları karşılaştırılmıştır. Ancak bahsedilenn boyutların hepsi ayrı bir uzmanlık gerektiren ve kendi başlarına bir tez kapsamında ele alınabilecek konular olarak değerlendirilebilir.

Tezin son bölümünde ise **Sonuç** başlığı altında tezde ulaşılan temel veriler yorumlanarak ve Dördüncü Bölümde ortaya konan bulgular genel hatlarıyla yeniden değerlendirilerek Mehmet Ali Paşa Camii'nin sahip olduğu özgün yanlar ile Osmanlı ve Avrupa mimarisinin etkilerinin değerlendirilmesiyle tezin çalışma sürecinde tezin çalışma amacına uygun olarak elde edilen sonuçlar özetlenmiştir.

3. Çalışmanın Yöntemi

Tezin konusu ana hatlarıyla belirlendikten sonra konu ile ilgili tez, makale, kitap, harita, arşiv belgeleri gibi farklı yazılı kaynaklar üzerinde nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan belge incelemesi yöntemiyle araştırmalar yapılmıştır.

Arşiv belgelerinin incelenmesi amacıyla çeşitli kütüphanelerin arşiv bölümlerine gidilmiştir. Muhammed Süleyman (H. 1352)'ın *Resâ'l-Sâir min Bilâd el-Arap ilâ Bilâdi'l-Yûnân* adlı eserinin incelenmesi için Kahire şehrinde bulunan *Kahire Üniversitesi Merkez Kütüphanesi*, yine Kahire şehrinde bulunan *Kahire Amerikan Üniversitesi Merkez Kütüphanesi*, Hulvân şehrinde bulunan *Hulvân Üniversitesi Merkez Kütüphanesi*, Fayyum şehrinde bulunan *Fayyum Üniversitesi Merkez Kütüphanesine* gidilmiştir.

Harita araştırması için, Kahire şehrinde bulunan *Institut Français d'Archeologie Orientale- Le-Cairo*'nın arşivinde bulunan Kahire Kalesi'nin orijinal haritaları incelenmiştir.¹

Çalışma kapsamında ilk olarak incelenecek mimarî yapılar hakkında literatür araştırması yapılmış, daha sonra da incelenen bu mimarî yapılara ilişkin olarak alan çalışması yapılmıştır. Nitekim bu yapılar yerinde incelenerek, her bir yapının dıştan ve içten fotoğrafları çekilerek bu yapılara ilişkin görseller elde edilmiştir. Bu görseller ile çalışmada incelenen yapılara ilişkin olarak yapılan mimari karşılaştırmalar kapsamında veriler elde edilerek bu veriler üzerinden karşılaştırma tabloları oluşturulmuştur. Böylece incelenen mimarî yapılar arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

4. Çalışmanın Bilimsel Katkısı

Mehmet Ali Paşa Döneminde, Kahire'de yapılan anıtsal eserlerin birçoğunda olduğu gibi Mehmet Ali Paşa Camii de tarihi boyunca pek çok doğal afetle karşı karşıya kalmasına rağmen günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Bu çalışmada, Mehmet Ali Paşa Camii'nin Pascal Coste tarafından tasarlanan ancak daha sonra ortadan kaybolan ve Memlûk üslubunu ifade eden planı araştırılıp gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Coste'nin mimarlık tarihinde açığa çıkmamış olan

---

¹ Bu haritalar hakkında, Muhammad Abū-l-'Amāyim'nin *Wasf Qal'at Mişr fi Āhir Al-Qarn Al-Tāsi'aşar min Hilāl Harītat al- Kūlūnīl Green* adlı bir eseri vardır. Onlar eklemeler kısmında vardır.

bu tasarımının yapısı, yapılan araştırmalardan elde edilmiş bilgiler doğrultusunda Auto-CAD programı ile çizilerek ortaya konmuş ve açıklanmıştır.

Özetlenecek olursa, çalışmada Kahire kentinin dünyaca tanınmasında önemli bir rolü olan Mehmet Ali Paşa Dönemi Mısır Cami Mimarisinin özgün yanları araştırılarak ortaya konulmuştur. Böylece çalışmanın bu dönem mimarisine ilişkin süsleme, malzeme kullanımı, yapım teknikleri gibi mimarî detaylar üzerine yapılabilecek diğer araştırmalara da ışık tutacağı düşünölmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA

1. MEHMET ALİ PAŞA’NIN HAYATI

Bu bölümde Mehmet Ali Paşa’nın hayatı; **Doğumu ve Çocukluğu**, **Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’ın Yönetimini Devralması** ve **Mehmet Ali Paşa’nın Vefatı** başlıkları altında incelenmiştir.

1.1. Doğumu ve Çocukluğu

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Kavala² şehrinde denize bakan yüksek bir tepenin üzerindeki Gentakman Evi’nde doğmuştur. Çoğu tarihçi, Mehmet Ali Paşa’nın 1769 yılında doğduğunda hemfikirdir (Altundağ, 1945). Ayrıca 1770’li yıllarda doğmuş olabileceği de söylenmektedir. Bazı tarihçiler onun Arnavut kökenli olduğunu iddiasında bulunsalar da bu söylentiler yalanlanmıştır. Nitekim oğlu İbrâhim Paşa tarafından Mehmet Ali Paşa’nın babası İbrâhim Ağa ve dedesi Osman Ağa’nın bir kan davasından dolayı Konya’dan Kavala’ya göç ettikleri ifade edilmiştir (Kutluoğlu, 2002).

Mehmet Ali, dört yaşındayken (1773 yılında) Kavala kasabasında bekçibaşıcılık yapan babasını (İbrahim Ağa’yı) 1773 kaybetmiştir (er-Râfi’î, 1958). Bazı tarihçilere göre ise Mehmet Ali Paşa, on dört yaşındayken babasını ve annesini kaybetmiştir. Mehmet Ali Paşa’nın küçük yaşta babasını kaybetmiş olması hayatındaki derin bir iz bırakmıştır (Muhammed Mâhir, 1983). Babasının ölümünden sonra Mehmet Ali, Kavala mütesellimi olan amcası Tosun Ağa’nın himayesine girmiş, ancak kısa bir süre sonra amcasının Bâb-ı Âli’nin emriyle öldürülmesi üzerine kimsesiz kalmıştır. Bunun üzerine Mehmet Ali, çocuk denecek yaşta iş hayatına atılarak postacılık ve simsarlık yapmıştır (Altundağ, 1943). Nitekim Kavala’da ticaretle uğraşan Leon isminde bir Fransız tüccarının yanında çalış-

---

² Kavala: İstanbul’a yaklaşık 380 km uzaklıkta olan ve sakinlerinin balıkçılık, ticaret, tarım ve hayvancılık ile geçindiği bir yerleşim yeridir. Bkz. Cuvân. A. (1921). Mısır fi-karn el-tâsi’aşar sîret câmi’atül-havadis sâkini el-cinân Mehmed Ali Paşa ve İbrahim Paşa ve’l magfûr leh Süleyman Paşa el-faransî (Tercüme Mes’ûd); Abdel Wahab, H. (1941). “al-‘Imara fi ‘Asr Muhammad ‘Alî Pasha,” *al-Imarah*, sayı, 3-4, s. 57-70.

maya başlayan Mehmet Ali, zekâsı ve yeteneği ile Fransız tüccarının beğenisini kazanmıştır. Böylece, bu tüccar ticaretin ilkelerini ve sırlarını ona öğretmiştir (Zeydan, 1910). Aynı zamanda, ona Fransız halkının görkeminden ve bu halkın refahını sağlayan faktörlerden bahsetmiştir. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa'nın Fransa'ya ve Fransızlara olan eğitiminin bu dönemde başladığı söylenmektedir. Mehmet Ali Paşa, Mısır'ı yönetme görevini üstlendikten sonra, Leon'u Mısır'a davet etmiş, o da bu davete icabet etmiştir. Fakat, Leon Mısır'a gitmeyi planladığı hayatını kaybetmiştir. Leon'un ölümüne çok üzülen Mehmet Ali Paşa, Leon'un kız kardeşine dört yüz cüneyh (on bin frank) göndermiştir (Hersenk, 1896). Bu anlatılanlardan yola çıkılarak Mehmet Ali Paşa'nın amcasının idamından dolayı Osmanlı düşmanı olduğu, Fransa ile olan dostluğunun ise Leon'dan görüldüğü iyilikle başladığı düşünülebilir (Altundağ, 1945; Fahmy, 1998).

Yukarıda bahsedilen tarihsel olaylardan ve Mısır'da ulaşılan ve tarihî ve arkeolojik kanıtlarla desteklenen önemli bir eserden (Süleyman, M. 1933)³ faydalanılarak Mehmet Ali Paşa'nın doğumu ve çocukluğu ile ilgili şu sonuçlara varılmıştır:

- Mehmet Ali Paşa'nın doğum tarihi 1768-1769 yılları arasındadır.
- Babası İbrahim Ağa'nın bahsi geçen ölüm yılı (1773) net değildir.
- Mehmet Ali, dört yaşındayken babası vefat etmiş ve amcası Tosun Ağa himaye edilmiştir.
- Mehmet Ali, "Ali" ismini dedesinden almıştır.

Bu sonuçlar şu tarihi kanıtlar ve delillere dayanmaktadır:⁴

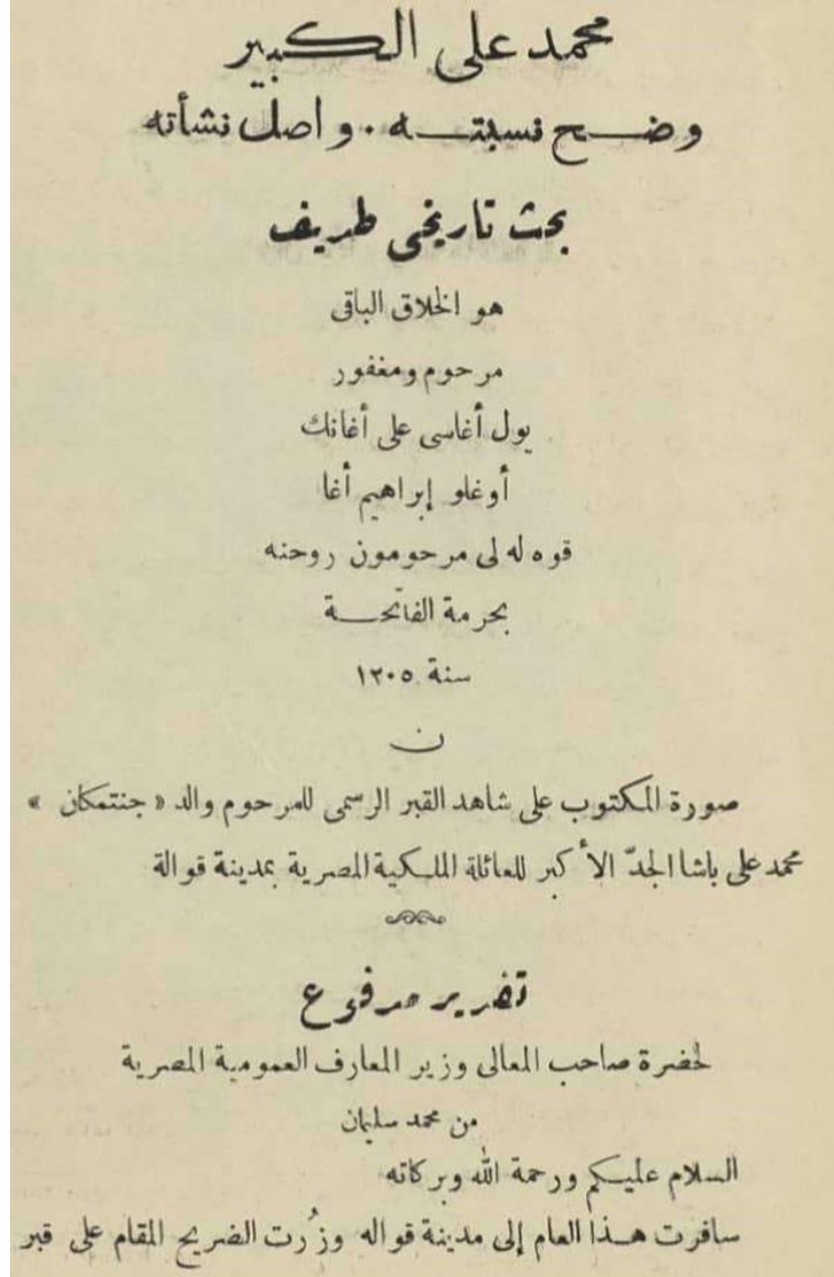
- Kavala şehrindeki Mısır kraliyet ailesinin büyüğü Mehmet Ali'nin babası, İbrahim Ağa'nın mezar taşının üzerindeki yazılar.
- Mehmet Ali Paşa'nın emriyle basılan *Qânâtîr i- hâyriâ* madalyası.
- Mehmet Ali Paşa ve kraliyet ailesinin üyeleri tarafından verilen bazı emirler ve resmî yazışmalar.

---

³ Süleyman, M. (1933). Resâ'l-sâir min bilâd el-Arap ilâbilâd'l- Yûnân. El-mat'baa el-selefiyye ve mektebetühâ.

⁴ Bkz. Süleyman, M. (1933). Resâ'l-sâir min bilâd el-Arap ilâbilâd'l-Yûnân.

Aşağıda, bu sonuçlara ilişkin bilgiler yer almaktadır:

Şekil 1. Mehmet Ali Paşa'nın doğum tarihini belirten Osmanlıca yazılar (Süleyman, H. 1933).⁵

⁵ Mehmet Ali Paşa'nın babası İbrahim Ağa'nın mezar taşının üzerinde bulunmaktadır.

Şekil 1’de Mehmet Ali’nin rahmetli babasının (Centekmân’ın) mezar taşının üzerindeki yazının bir nüshası görülmektedir (Muhammed Süleyman’dan). Bu yazı aşağıdaki yer almaktadır: (Şekil. 1)

هو الخلاق الباقي

مرحوم ومغفور

يول أخاصي علي أغانك

أوغلو إبراهيم أغانا

قوه له لي مرحومون روحنه

برحمة الفاتحة

سنة 1205

Huve’l-Hallâku’l-Bâkî

Merhûm ve Mağfûr

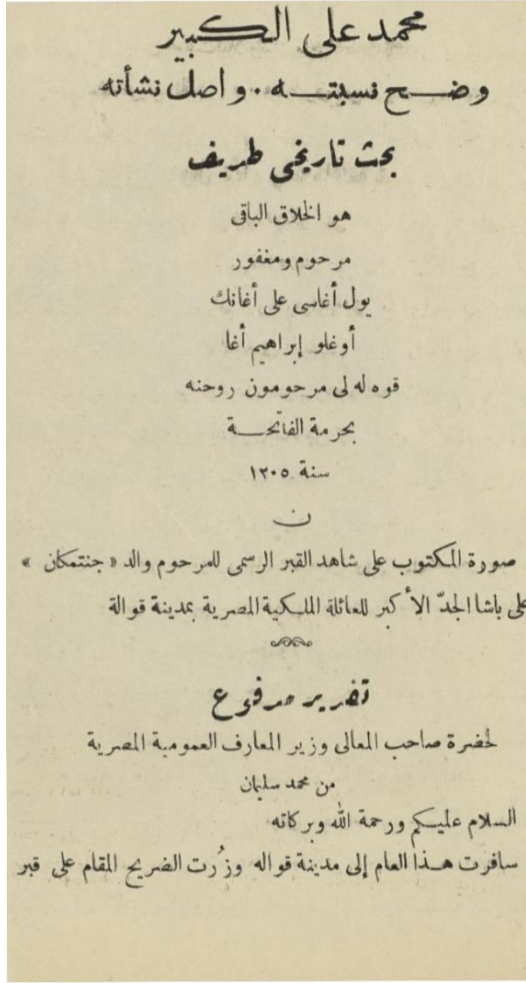
Yol Ağası Ali Ağanın

Uğlû İbrahim Ağadır

Kavvala merhumun ruhuna

Bi-rahmeti’l-fâtiha

Sene 1205 (M. 1790)

المرحوم والد جنتمكلان محمد علي باشا الجدد الأكبر للعائلة الملكية السميدة وهو مزار تحت إشراف الخاصة الملكية وله خدم بمراتب تصلهم من الخاصة تحت إمرة مأمور أوقات الخاصة الملكية المقيم هناك ، وفوق الضريح قبة كتب على بابها تاريخ إنشائها (سنة ١٢٩١ هـ) وحوله حديقة غناء على ميناء قوالة ، وهذا القبر شديد خاصة دون باقي قبور المقبرة التي اندرست ولم يبق منها إلا أتران لقبرين لرق حائط القبة عليهما أسماء أصحابهما ، والمسطر أعلاه هو صورة ما كتب على شاهد القبر ، نقلته حرفياً بترتيب السطور وفهنته صحيحاً وفق ما عرفنيه الثقة في اللغة التركية . فبدت لي من هذا أمور جديرة بالنظر والاعتبار ، لأن منها ما يغير قولة شائعة في التاريخ ، ومنها ما يوضح حقيقة مدعومة عن أصل نسبة الجد الأعلى للعائلة الملكية . وبيان اسم جده وأصل نشأة هذا العظيم . ولما كان هذا البحث من الخطورة يمكن فقد رأيت أن أرفعه لمعالينك لعل أكون قد قدمت بخدمته تاريخية صحيحة لهذا الوطن العزيز في كتاب (تاريخ مصر الابتدائي ج ٣) وهو الذي تدرسه وزارة المعارف للسنة الرابعة الابتدائية (ص ٣٨ - ٣٩) ذكر تاريخ محمد علي وأن أباه توفي وسنه أربع سنين فكفله عمه طوسون ثم حاكم قوالة الخ . وهذه القصة ينقضها التاريخ المنقوش على شاهد القبر ، كما أن توضيح هذه الأسماء عليه ينير لنا بقية المتروك من هذا النسب العظيم

بيان ذلك

إن تاريخ ميلاد محمد علي المذكور في كتب التاريخ أنه سنة ١٢٦٩ م

Şekil 2. Mehmet Ali Paşa'nın doğum tarihine ilişkin yayınlanmış bir belge.⁶ (Eserin Birinci Sayfası.)

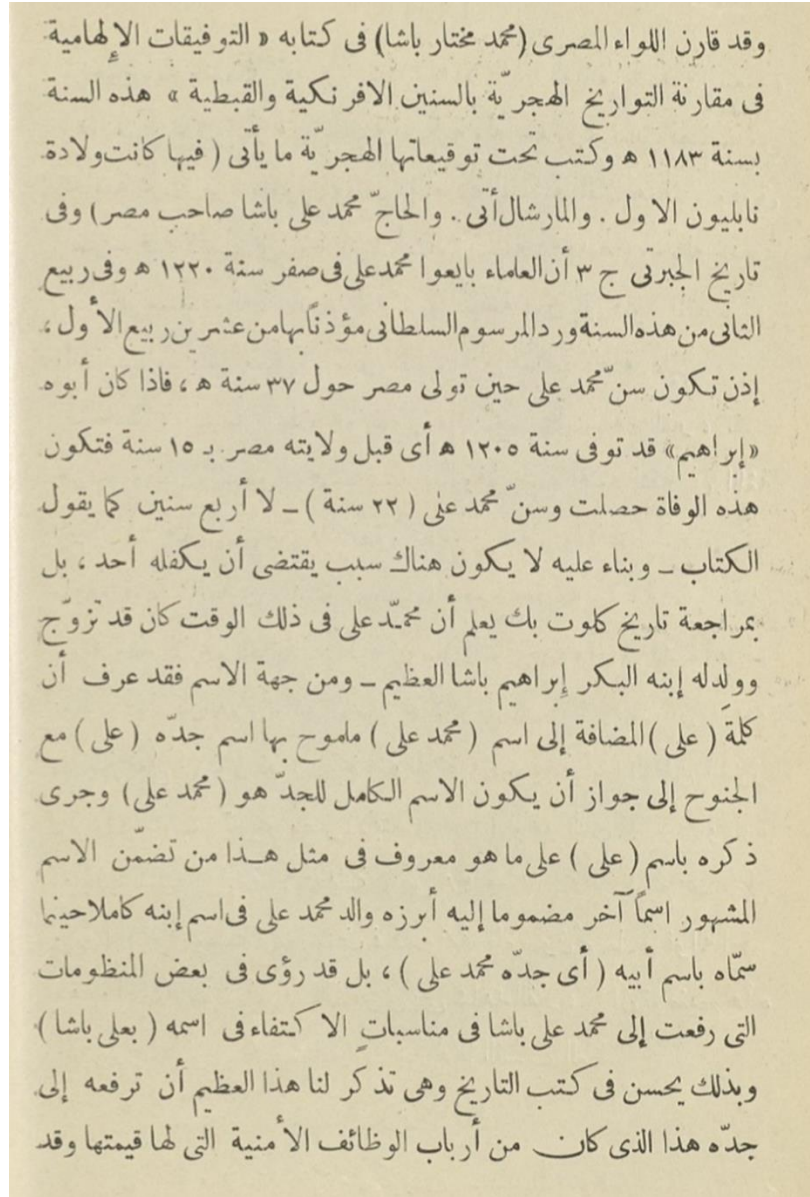
Muhammed Süleyman'ın (H.1332-1406) Eserinin Birinci Sayfası

“Bu yıl Kavala şehrine gidip büyük bir hükümdar olan Mehmet Ali'nin rahmetli babası 'Centekman' türbesini ziyaret ettim. Bu türbenin Mısır kralının emri üzerine Kavala Vakfı tarafından belli bir maaşla görevlendirilen hizmetçileri vardır. Bu türbenin üzerinde H. 1291 (1875) yılında inşa edildiği yazılı olan bir kubbe bulunmaktadır. Bu mezar, kubbenin duvarı yanında sahiplerinin isimleri yazan iki mezar taşı kalmış, mahvolmuş bir türbenin özel olarak inşa edilmiş bir mezarıdır. Yukarıda zikrettiklerim, Osmanlıca bilen kişilerin görüşlerine göre onaylayıp mezar taşı üzerinden özenle aktardığım sözlerdir. Bu sözler beni önemli ve yeni bir bilgiye ulaşmaya sevk etmiştir. Zira aktardığım sözler,

⁶ رسائل زائر من بلاد العرب الي بلاد اليونان, محمد سليمان) (Muhammed Süleyman, Resâ'l-sâir min bilâd el-Arap ilâbilâd'l- Yûnân, s.1.).

tarihin önemli anlatılarını değiştirmekte, Ulu Dede'nin (Mehmet Ali Paşa'nın) ailesiyle olan kan bağı, dedesinin gerçek adı, yetiştiği yer ile ilgili örtülen gerçekleri ortaya koymaktadır. Bu bilgilerin ileri derecede önemli olduğundan mütevellid bu vatana tarihi bir hizmet sunma gayesiyle zat-i alinize iletmeyi uygun bulmuştum. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ilkokulun dört merhalesinde okutulan tarih kitabının 38 ve 39. sayfalarında zikredilen Mehmet Ali'nin tarihi ile ilgili mezar taşı üzerinde yazılanlara karşıt olarak Mehmet Ali dört yaşındayken babasının vefat ettiği ve amcası Tosun Ağa, sonra da Kavalâ hâkimi tarafından yetiştirildiği gibi bilgiler bulunmaktadır.” (Şekil.2)

Şekil 3. Muhammed Süleyman'ın eserinin ikinci sayfası.

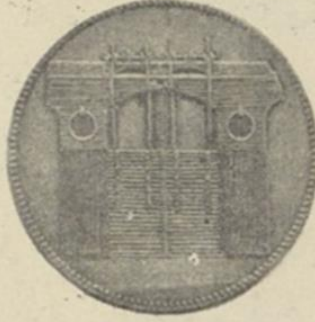
Muhammed Süleyman'ın (H. 1332-1406) Eserinin İkinci Sayfası

“Mehmet Ali'nin doğum tarihi, tarih kitaplarında 1769 olarak zikredilmektedir. Bunun yanısıra Binbaşı Mehmet Muhtar Paşa *Hicri Tarihlerin Batılı Tarihler ile Karşılaştırmasında İlham* adlı kitabında 1769 yılının Hicrî 1183 yılına denk geldiğini belirtip şunları söylemiştir: Bu yıl 1. Napolyon, Marşal Ati ve Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa'nın doğum yıllarıdır. *Cebertî'nin Târîhu 'acâ'ibi'l-âşâr fi't-terâcim ve'l-aḥbâr* kitabının üçüncü bölümünde Mehmet Ali'yi Mısır'a hâkim olarak seçtikleri ve aynı yılın Rebiyülahir'inde Osmanlılar tarafından bu seçimi onaylayan (20 Rebiyülevvel tarihli) bir resmî ferman çıkarılmıştır. Buna göre Mehmet Ali, Mısır'ın yönetimine geçtiği zaman yaklaşık 37 yaşındaydı. Mehmet Ali'nin iktidara geçmeden 15 yıl öncesinde (H. 1205 yılında) babası İbrahim Ağa vefat etmişse, Mehmet Ali'nin o yıldaki yaşı bilindiği gibi 4 değil 22 olmalıdır. Ayrıca Klut Bey'in tarih kitabına bakacak olursak Mehmet Ali'nin bu yaşta (22) evlenip İbrahim adlı bir oğula sahip olduğunu öğrenebiliriz. İsimle ilgili olarak, isme (Mehmet Ali) eklenen *Ali* kelimesinin, dedesinin (Ali) adı olduğu, dedenin tam adının *Mehmet Ali* olması ihtimali ile bilinmiştir (Şekik.3).

Yukarıdaki metinde yer alan bilgilerden yola çıkarak şu sonuçlara varılabilir:

- Mehmet Ali Paşa'nın himayesi ile ilgili bilgiler tarihsel gerçeklerle uyuşmamaktadır.
- Mehmet Ali Paşa'nın büyükbabasının adı Ali'dir (Mehmet Ali Paşa'nın adı dedesinin adından esinlenerek verilmiştir.).

تحقيق السنة التي ولد فيها محمد علي باشا الكبير

مدالية القناطر الخيرية التي سكنت وكتبت بأمر محمد علي باشا الكبير ، رسمتها وترجمتها
مصطفى السامح المدرسية في صحيفة (اذن ١ - ٥٨٢ - ٣٠) أعارنيها -مادة العالم أحمد زكي باشا

بيك يوز سكسان درت سنه
هجريه سنه قواله ده دنيايه
كلش وخطه مصر ده مدت
حكى بووقته قدر قرق أوج سنه
يه بالغ اولمش اولان محمد علي نفعاً
لعموم اشبو ايكي قنطره يه بيك
ايكيوز التمش اوج سنه سي ربيع
ثايسنك يكرمي اوچنجي جمعه
كوني كندى يديله وضع أساس
إتمشدر

في يوم الجمعة الثالث والعشرين
من ربيع الثاني سنة ثلاث وستين
ومائتين وألف من الهجرة وضع
بيده محمد علي المولود في قواله سنة
أربع وثمانين ومائة وألف أساس
القناطر الخيرية لتقدم البلاد ونفعها
بعد أن تولى حكم مصر ثلاثاً
وأربعين سنة

تقرير مرفوع - إلى حضرة صاحب المعالي وزير المعارف
أثناء اشتغالي بمباحث التقرير الأول المرفوع الى معاليكم عن وفاة

Şekil 4. Muhammed Süleyman'ın eserinin beşinci sayfası.⁷

Osmanlıca Metin:

بيك يوزسگان درت سنة، هجرية سنه قواله ده دينايه ، كلمش ونظه مصرده مدت ،
كومي بووقته قدر قرن اوج سنه ، به بالغ اولمش اولان محمد علي نوحا ، للعموم اشبو ايكي
قنطره يه بيك ، ايكوز التمش اوج سنة سي ربيع نانيسنك يكرمي او جنبي جمعه كوني
كندي يديله وضع اساس ايتمشدر .

{H.1236 yılında Rebiyülahir'in 23'üncü cuma günü, 1184 yılında Kavvala'da doğan Mehmet Ali, Mısır'daki yönetiminin kırk üçüncü yılından sonra ülkenin ilerlemesi ve yararı için Al-Kânâtîri-Hâyrîye'nin temelini atmıştır. }

Muhammed Süleyman'ın (H. 1332-1406) Eserinin Beşinci Sayfası

Büyük Mehmet Ali'nin emriyle yazılmış, basılmış ve Mısır Planlama bakanlığı tarafından gazetede (30-582-1 izin) yayınlanmış ve tercüme edilmiş olan, Kânâtîr î-Hâyrîye'nin medalı yaşındadır.

“Sayın Eğitim Bakanı'na, Mehmet Ali'nin babasının ölümü ve o zamanki yaşı hakkında sunulan ilk raporun konuları üzerinde uğraşırken, merhum Mehmet Ali'nin doğduğu yılla ilgili diğer bir orijinal belge bulmuştum. Bu bilgilerin ileri derecede önemli olduğundan mütevellid bu vatana tarihi bir hizmet sunma gayesiyle zat-i alinize iletmeye uygun bulmuştum. Böylece onun içindeki gerçeği belirlemeye yönelik gerekli önlemleri alabilirsiniz, çünkü o bizim okullarımızda öğretilenlere de aykırıdır.

Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ilkokulun dört merhalesinde okutulan tarih kitabında Mehmet Ali'nin doğum tarihi 1769 yılı olarak zikredilip, bu yıl 1. Napolyon, Marşal Ati ve Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa'nın doğum yıllarıdır. Bunun yanında *Hicrî Tarihlerin Batılı Tarihler ile Karşılaştırmasında İlham* adlı kitabından bu yıl karşılaştırıldığında, H. 1182 Şaban ayının 33'ünde başlayıp, aynı yılın Ramazan ayının 3'ünde sona

erdiği, yani doğumun H. 1182-1183 yılları arasına denk geldiği tespit edilmiştir. Ancak ulaştığım belge, bu tarihe aykırıdır. Kahire'deki Kraliyet Kitap Evi'nde, Kânâtîr  -H y r ye'nin temeli atılınca basılmış *Madalya*'nın diğ er yüzündeki tarih 1263'tür. Bu tarih Mehmet Ali'nin Mısır toprağına hükmünün kırk üçüncü yılı ve H. 1184 yılında Kavala'daki doğıum tarihidir. Böylece, bu madalya Şüphesiz gerçeğe diğ erlerinden daha yakındır" (Şekil.4).

Bu araştırma ile Şu sonuçlara varılabilir:

- Mehmet Ali Paşa'nın babası İbrahim Ağa'nın bilinenin aksine 1187 H. (1773) yılında değil, 1205 H. (1790-1791) yıllarında öldüğü, mezar taşının üzerinde yazılan ölüm tarihi ile anlaŐılmaktadır (Marsot, 1984).
- İbrahim Ağa'nın öldüğü tarihte oğlu Mehmet Ali Paşa'nın yirmi yaŐının üzerinde olduğu, babanın ölüm yılı [1205 H. (1790-1791)] ile oğlunun doğıum yılı [1184 H. (1770)] arasındaki farktan anlaŐılmaktadır. Bu, Mehmet Ali Paşa'nın yetimliğinin ve amcası Tosun Ağa'nın himayesine girdiği Şeklinde bilinen hik yeyi de yalanlamaktadır (Marsot, 1984).
- Mehmet Ali Paşa'nın ölümünden iki yıl önce basılan ve Al-Qanater Al-Khayriyah'in (Al-K n t ri-H y r ye'nin) kurulması ile ilgili olan altın madalyada (1263 H./1848 M.) onun H.1184, 27 Nisan 1770 ile 27 Nisan 1771 arasında doğıduğu belirtilmektedir.
- İbrahim Ağa, Mehmet Ali Paşa on dört yaŐında iken vefat etmiştir. Bu tarih, anlatılandan on yıl daha fazladır (S bit, 1943).
- Mehmet Ali Paşa'nın dedesinin mezar taŐında adının "Ali" olduğu bahsedilmiştir ve bu bilgi ile Muhammed Süleyman'ın zikredilen eserinde Mehmet Ali Paşa'nın dedesiyle aynı adı taşıdığı bilgisi örtüŐmektedir.

Mehmet Ali Paşa'nın ismini dedesinden almadığına ilişkin farklı bilgiler de bulunmaktadır. Belki de bunların en ünlüsü olarak, Hângâ Camii'nin giriş kapısındaki Farsça ve Türkçe olarak yazılmış olan kurucu metinde⁸, şöyle yazmaktadır:

ان وكيل حاكم الدنيا ومعين الملك والملة وحامي الدولة، ضياء شمع محرابة العدالة، مسمي
الرسول وسيدنا علي.

(Abd al-Wahhab, 1941; 1999 كفاي)

Bu yazıda, Mehmet Ali Paşa'ya bazı övgüler yapılmış ve “Mehmet Ali” adının Hz. Muhammed ve Hz. Ali (İbn Ebi Talib) isimlerinden kaynaklandığı belirtilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen bilgiler değerlendirildiğinde, Mehmet Ali Paşa'nın gerçek doğum yılını neden gizlediği sorusu akla gelmektedir. Ayrıca Mehmet Ali'nin yetim kalması ve amcası Tosun Ağa'nın himayesine girmesi şeklinde anlatılan hikâyenin tarihsel gerçeklikten uzak olduğu değerlendirilmektedir. Dahası, Mehmet Ali'nin kendi hayatına ilişkin anlatımlarında kendisinin yetim kalması olayı ve gerçek doğum yılı hakkında neden doğru bilgi vermediği de bilinmemektedir. Bazı bilimsel kaynaklar bize bu soruların bazıları için cevap olabilecek birtakım açıklamalar sağlamıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

- Mehmed Ali Paşa, hayatının son dönemlerinde, doğum tarihini (1769) kendi ününü artırmak amacıyla “Bonapart” gibi ünlü kişilerin doğum tarihleri (1769) ile denkleştirme yoluna gitmiştir. Nitekim Aziz Khanke Bey tarafından yazılan *Napolyon ve Büyük Mehmet Ali* isimli eserde Napolyon ile Mehmet Ali'nin yaşamı arasında belki de beşikten mezara kadar uzanan büyük benzerlik olduğu belirtilmektedir. Örneğin, Napolyon ve Mehmet Ali'nin 1769'da doğduğu, Napolyon'un fakir olarak büyüdüğü ve yine aynı şekilde de Mehmet Ali'nin de fakir olarak büyüdüğü bildirilmiştir. Nitekim Napolyon, “saatimi yiyecek almak için satmak zorunda kaldığım zamanlar oldu” derken Mehmet

⁸ El-Hânkâ Camii, Muhammed Ali Paşa tarafından Kahire şehrinde yaptırılan camilerden biridir ve tezin bir parçası olarak camiden daha sonra ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

Ali de “bazen iki gün geçiyor, bu sürede ne yemek yiyorum ne uyuyorum” gibi ifadelerde bulunmuşlardır.

- Mehmet Ali Paşa, sağlığında belki de babasıyla ters düştüğü için, ilk oğluna İbrahim, ikinci oğluna ise amcasının ismini (Tosun) vermiştir (er-Râfiî, 1958).
- Kerim Paşa Sâbit da *Mehmet Ali* adlı kitabında da belirttiği gibi, o günlerde Osmanlı İmparatorluğu’nda kişinin tam olarak hangi yılda doğduğunun bilinmediğini ifade etmiştir (Sâbit, 1943).

1.2. Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’ın Yönetimini Devralması

Birçok tarihçi, Mehmet Ali Paşa’nın hayat hikayesini ve onun eserlerini konu alan kitaplarında, onun Mısır’a gelişinden (H. 1215/1801) itibaren yaşadığı olayları ve iktidara gelmek için kullandığı yöntemleri ele almıştır⁹ (Şükrî-eş, 1984; Râfiî-er, 1930).

Mehmet Ali Paşa, Fransızların Mısır’ı işgal etmesinden sonra onları Mısır’dan çıkarmak için Bab-ı ‘Âli emriyle Kavala hâkimi tarafından gönderilen deniz kuvvetlerinin komutanı olarak görev yapmıştır. O sırada okuma yazma bilmediği hâlde, Fransız işgali sırasında Kahire’deki başıbozuk Kölemen askerlerinin nüfuzlarını yitirmesinin etkisiyle ve Ömer Makram başkanlığındaki halk liderlerinin desteğiyle 1805’te Mısır valisi olarak atanmıştır (Kızıltoprak, 2010; Çetin, 1998; Uzun, 2012).

Cebertî’nin *Târîhu ‘acâ’ibi’l-âşâr fi’t-terâcim ve’l-aḥbâr* adlı eserinin üçüncü bölümünde 1220 yılı Safer’de Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’a hâkim olarak seçildiği ve aynı yılın Rebiyülahir’inde Osmanlılar tarafından bu seçimi onaylayan 20 Rebiyülevvel tarihli bir resmî ferman çıkarıldığı ifade edilmektedir. Binbaşı Mehmet Muhtar Paşa ise *Hicri Tarihlerin Batılı Tarihler ile Karşılaştırmasında İlham* adlı eserinde Cebertî’nin vermiş

---

⁹ Fransa’nın İskenderiye konsolosu Drofti (23 Nisan 1805’te yazdığı kitabında) Fransa Dışişleri Bakanı Telran’a, “Muhammed Ali’nin askerler ve halk arasında büyük bir etkiye sahip olduğuna düşünüyorum” demiştir. Bu, El-Cebertî’nin şeyhler ve üst düzey devlet adamlarının Muhammed Ali’nin yönetme hakkı için ikna olması hakkında ifade ettiklerine benzemektedir.

olduğu H. 1220 yılını Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a vali olarak atandığı tarih olarak belirterek şunları söylemiştir: "Rebiyülevvel ayının 15'inde Mehmet Ali Paşa, Osmanlılar tarafından çıkarılan bir ferman ile Mısır valisi yapılmıştır". Burada iki tarihçi arasında Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valisi olduğu tarihe ilişkin olarak beş günlük bir fark bulunmaktadır.

1.3. Mehmet Ali Paşa'nın Vefatı

Mehmet Ali Paşa, ömrünün son zamanlarında ileri yaşı sebebiyle bunama belirtileri göstermiştir (Kutluoğlu, 2000). 1848 yılının temmuz ayında İbrahim Paşa tarafından gönderilen yazıda "Mehmet Ali Paşa'nın ömrünün son zamanlarında doktorlar ve hemşirelerinin bakımında bulunduğu ve bazı vakitlerde bahçelere çıkıp arabayla gezdirildiği" bildirilmiştir (Kâmil Paşa, H.1325-1327). Mehmet Ali Paşa'nın sağlık sorunlarının artması sebebiyle oğlu İbrahim Paşa'nın babasının yetkilerini üstlenerek Mısır'ı tek başına yönetme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bab-ı 'Âli tarafından Mısır'a verilen imtiyaz fermanının hükümlerine göre, Mehmet Ali Paşa oğlunun vali olmasına olumlu yaklaşmamıştır. Bununla birlikte 1848 Eylül ayı başında, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya verilen imtiyazlar aynı şekilde devam etmek üzere İbrahim Paşa Mısır valiliğine resmen tayin edilmiştir (Bağçeci, 2014). Bu görevi esnasında İbrahim Paşa verem hastalığı sebebiyle Mısır'a dönüşünden (Cemaziyelevvel 1264/Nisan 1848) üç ay sonra babası hayatta iken 13 Zilhicce 1264 (10 Kasım 1848) cuma günü vefat etmiştir (Mûcezu'l-Maârif-i İslâmiyye, 1998). Yerine, kardeşi Tosun Paşa'nın oğlu, Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan I. Abbas Hilmi Paşa, henüz altı yaşında iken Bab-ı 'Âli tarafından Mısır valisi olarak tayin edilmiştir (Ismail, 1997). Mehmet Ali Paşa, hayatının son zamanlarında artan sağlık sorunları sebebiyle 1849 yılının yaz başında hava değişikliği için İskenderiye'ye gitmiş ve 2 Ağustos 1849 Perşembe günü 81 yaşında iken İskenderiye'de vefat etmiştir. Cenaze namazı kıldırdıktan sonra Kahire Kalesi'nde yeni inşa ettirilen ve kendi adını taşıyacak olan caminin hazîresine defnedilmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın vefatından sonra sahip olduğu Sadaret payesine mahsus nişanı ve fes alametleri Darphane-i Âmire'ye teslim edilmek üzere Maliye Hazinesi'ne gönderilmiştir (Muhtar, 1980).

Son bilimsel araştırmalardan birinde¹⁰, Mehmet Ali Paşa'nın son dönemlerinde zihinsel glerinin zayıflamasına neden olan, hatta bazılarının onun “delirmiş” olduğunu söylemesine neden olan sebeplere değinilmiş olup bu sebeplerden en önemlileri şunlardır:

- Fetihlere devam etmesine izin vermemek için silahlı kuvvetlerin sayısını sınırlamış, Levant (şam ülkeleri) ve İskenderiye kıyılarını çevreleyen büyük glerin önünde tek başına dururken Mısır ordusunun büyüklüğünün belirlenmesini sağlayan Bab-ı ‘li kararnamesi çıkarıldığında, umutsuzluk ve acı hissetmiştir (Mcezu’l- Marif- i İslmiyye, 1998).
- Mehmet Ali Paşa, ömrünün son zamanlarında ilerleyen yaşı sebebiyle bunama belirtileri göstermiştir. Bu durumun onun dizanteri hastalığının tedavisinde kullanılan ilaçlara dhil edilen gümüş nitratın etkisinden kaynaklandığı söylenmektedir (Muhammed Emin, 1978).

Mehmet Ali Paşa Arapça, İngilizce, Fransızca bildiği halde hayatı boyunca Türkçe ko- nuşmuş, bağımsız bir devlet kurmuş ve 1952’ye kadar ailesinin kalıtsal yönetimi altında devletin birliğini korumayı başarmıştır. Son olarak, Mehmet Ali Paşa'nın kişiliğiyle ilgili ortaya atılan görüşler farklılıklar göstermekle birlikte onun zamanın eskitemediği büyük bir miras bıraktığı söylenebilir (Yanic, 1990).

---

¹⁰ Büyük Kahire Kütüphanesi’nde bulunan *Büyük Muhammed Ali Paşa'nın ölümünün 150. yıldönümü* ve- silesiyle sunulan bu araştırma (Mart 1999), Dr. Abdel Moneim tarafından yapılmıştır. Daha sonra, Dr. Abdel Moneim Asmaa Shawqi Donia’ya bu araştırmanın bir kopyasını vermiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİNDE MODERNLEŞME

Bu bölümde, Askerî eğitim sisteminin modernleşme dinamikleri, Mısır toplumunun modernleşme dinamikleri ve Kahire şehrinin kentsel ve mimarî gelişimini incelenecektir.

1. ASKERÎ EĞİTİM SİSTEMİNİN MODERNLEŞME DİNAMİKLERİ

Mehmet Ali Paşa, Osmanlı İmparatorluğu içindeki konumunu ekonomik, sosyal, kültürel ve askerî boyutlarda güçlendirmek için toplumsal modernleşme yoluna gitmiştir (Fahmy, 1998). Paşa, güçlü bir Mısır devleti kurmak amacıyla 1822 yılında Sudan'ı ele geçirmiş ve Mısır'ı Sudan, Yunanistan (Girit-Mora), Anadolu, Hicaz ve Suriye'yi içeren bir coğrafi genişliğe ulaştırmak istemiştir (Ivkovska, 2018; Kocaoğlu, 1995). Modern Mısır tarihinin başlangıcı, XIX. yüzyılın ilk yıllarına dayandırılmaktadır. Modern Mısır tarihinin başlangıcı pek çok okul, hastane ve fabrika kurmuş olan Mehmet Ali Paşa'nın saltanatının başlangıcıyla aynı zamana denk geldiği için Mehmet Ali Paşa "Modern Mısır toplumunun kurucusu" sayılmaktadır (Ashkenazi, 2009; Fahmy, 2010; Karakaya, 2019).

Mehmet Ali Paşa, kendisi tarafından yönetilen merkezî ve güçlü bir devlet kurma hedefine ulaşmak için devlet kaynaklarını başarılı bir şekilde yönetmeyi başarmıştır (Dodwell, 1967; Dunn, 1997). Ayrıca düzenli ve modern bir ordu kurmuş ve bürokraside yenilikler yaparak Mısır'da tam bir hâkimiyet kurmuştur (Fahmy, 1998; Horizon, 1964; Huner, 1999).

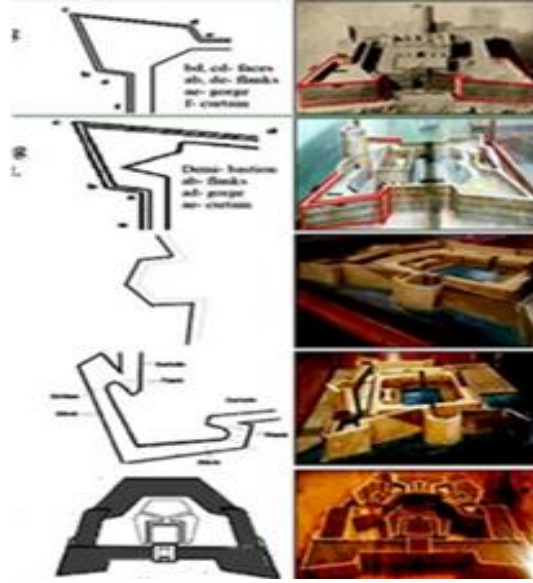
Sultan III. Selim'in ıslahatları ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ıslahatları arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır (Shaw, 2008; Mahfouz, 1999; Dunn, 2021). Sultan III. Selim'in reformlarının ana fikri, ülkeyi yabancı baskılardan korumak için ordunun ve deniz kuvvetlerinin düzeyini yükseltmeye dayanmaktadır (Kış, 2010).

Tahkimatlar, binlerce yıldır şehirlerin ve kasabaların savunmasının bir parçası olmuştur. Zamanla, eski tahkimatların nispeten yararsız hale geldiğini kanıtlayan farklı tehditler ortaya çıkmıştır. Örneğin, bu süreçte silahlar teknolojik olarak üstün hâle gelmiştir (Vigus, 2103). Nitekim Mehmet Ali Paşa en son savaş sistemlerine dayanan bir askeri mimarî politikası benimsemeyi gerekli görmüştür (Mahfouz, 1999; Hamzah, 2007). Bu mimarî politika, Mehmet Ali Paşa'nın askerî mimarisinde birçok Batılı unsurun ortaya çıkmasıyla ayırt edilebilir (Alasmey, 1924; Caquet, 2013).

Mehmet Ali Paşa tarafından askerî mimariye kazandırılan yenilikler arasında binaların dış ve iç hatlarının düzenli tasarımları ile saldırı ve savunma silahlarıyla uyumlu kule tipleri sayılabilir (Colvin, 1998). Bu yeni askerî mimari türü, teknolojik yeniliklerle benimsenen kale sistemi olarak adlandırılmıştır (Abdelwahab, 2021) (Şekil.5-6).

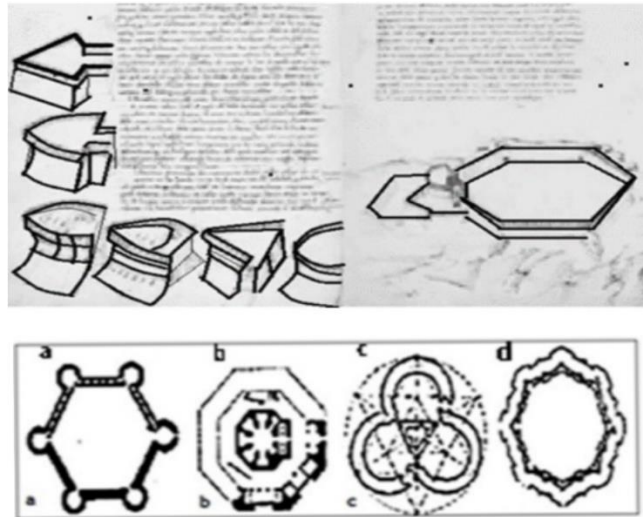

Şekil 5. Mehmet Ali Paşa Dönemi, Kal'atülcebel planı (Abdelwahab, 2021).

Şekil 6. Mehmet Ali Paşa Dönemi, Kal'atülcebel planı ve farklı türde ve açıda burç tasarımları (Abdelwahab, 2021).

XV. yüzyılda Konstantinopolis'te yaşayan mimarlar tarafından İtalya'ya taşınan çokgen tarzı kaleler ve burç tasarımları, bu yapıların Osmanlı kökenli olduğunu göstermektedir (Lis & Soly, 2012). Bazı yazarlar, bu tarz yapıların ilk olarak XV. yüzyılın ortalarında (XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın başlarında) görüldüğünü belirtmektedir. Bu dönemlerde burçların tahkimatı, Fransızların İtalyan topraklarını fethi (1494-1559) sırasında İtalyan mimarlar tarafından geliştirilmiştir (Lis & Soly, 2012) (Şekil.7).

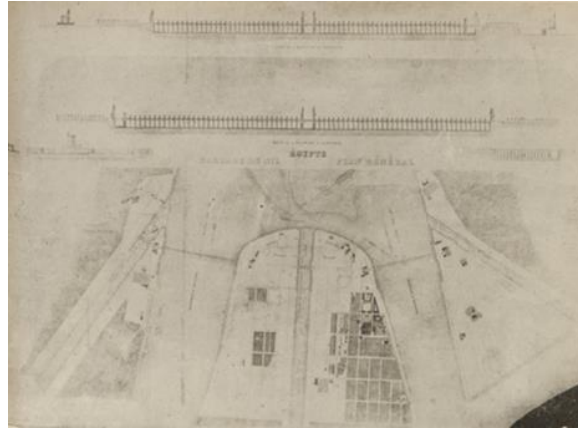
Şekil 7. Kostantinopolis'te çokgen yapıdaki İtalyan kale tasarımları (Robert, 2013).

Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır ordusunu etkileyen faktörler genel olarak Avrupa ve Osmanlı Devleti'nden gelmiştir (Colvin, 1998). Bunun yanı sıra Mehmet Ali Paşa, memleketinde (Kavala'da) var olan kalelerden etkilenmiştir (Ameen, 2020). Bu değişiklik ve gelişmelere örnekler olarak şunlar verilebilir: Ras El-Tin'deki cephanelik kalesi, Kousta Paşa Kalesi, El Tawfekia Kalesi ve Al Max kalesidir (Tuson, 2015; Sharaf Eldin, 2013; Abdelwad, 2021). Mehmet Ali Paşa'nın mimarî tercihlerini etkileyen unsurlar arasında ele geçirdiği, on yıl boyunca yönettiği (1830-1840) ve Mısır ordusu için önemli bir istasyon özelliği taşıyan Girit Adası da bulunmaktadır. Dolayısıyla tahkimat, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki askeri yapıları üzerinde önemli bir etki kaynağı olmuştur. Buna örnek olarak, ada ve burç sistemiyle güçlendirilen Candia kalesi verilebilir (Abdelwahab, 2021).

Mehmet Ali Paşa; Mısır'da idarî, malî, yasal ve siyasî yapıları düzeltip askerî, endüstriyel, tarımsal, eğitimsel, tıbbî sistemleri modernleştirmek için iddialı bir program başlatmıştır (Marsot, 1992; Clot Bey, 1840; Cuno, 1980). Yaz sulaması ile Jumel pamuğu yetiştiriciliğini kolaylaştırmak için hükümet; yeni derin su kanalları, Kahire'nin kuzeyinde Nil Nehri barajı ve kalıcı bir sulama sisteminin kurulmasını sağlayacak diğer kamu işleri projelerinin inşasını başlatmıştır (Ergün, 2015; Hunter, 1999). Örneğin El-Çanter el' Khayrîh (1820) ve Mahmudiyye kanalının yapılması, Paşa'nın Mısır eyaleti üzerindeki kontrolünü ne dereceye kadar güvence altına alabildiğinin açık bir örneğini sunmuş ve büyük altyapı projelerini uygulama yeteneğini göstermiştir (Cuno, 1992; Al-Jabartî, 1880; Caquet, 2013). Nisan 1817'de başlayan ve İskenderiye'yi Nil'in batı koluna bağlamayı amaçlayan Mahmudiyye kanalı projesi üç yıl sürmüştür (Cuno, 1992). 1819 yılı mart ayı boyunca bu projede çalışan işçi sayısının 300.000 kadar olduğu ifade edilmektedir. Çağdaş raporlarda ise bu projede çalışan yaklaşık 12.000 ila 100.000 işçinin hayatını kaybettiği bildirilmektedir. Kanalın maliyeti yaklaşık 35.000 cüneyh (yaklaşık 7,5 milyon frank) olmuştur (Al-Jabartî, 1880; Fahmy, 1989) (Şekil 8-9).

Şekil 8. Mehmet Ali Paşa tarafından inşa edilmiş olan El-Qanter el-Khayrih (Abdelwahab, 1941).

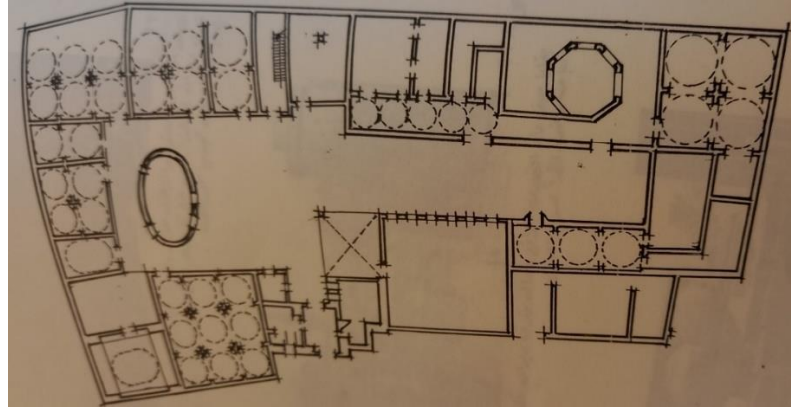
Şekil 9. El-Qanter el-Khayrih'in planı (Abdelwahab, 1941).

Mehmet Ali Paşa'nın amacı, Mısır'ı Bab-ı 'Âli'den bağımsız kılacak bir sistemle donatarak modern bir devlet hâline getirmek olmuştur (Abbas, 2002; Fahmy, 1998). Dolayısıyla, 1830'da XVIII. yüzyılın sonunda kurulan Nizâm-ı Cedid (Yeni Düzen) gibi güçlü bir ordu kurmaya başlamış, modern okullar kurmuş ve Avrupa'ya öğrenci göndermek için plan yapmıştır (Dunn, 1997, 2021; Barakât, 1977; Richards, 1982). Mehmet Ali Paşa Mısır'ı modern bir devlet hâline getirmek için Avrupalıları ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yunanlıları, Ermenileri, Arnavutları ve Suriyelileri ve benzeri toplulukları Mısır'a gelip çalışmaya teşvik etmiştir (Deeb, 1978). Bu süreçte Mısır'da Fransızlar modern askerî okullar ve tıp okulları kurmuş, ayrıca Mısırlı öğrencileri Fransa'da ağırlayarak eğitim programında önemli bir rol uygulamıştır (Abbas, 2002). Bu tür doğrudan temaslar, daha sonra gerçekleşecek olan düşünsel değişimlerin de önünü açmıştır (Dodwell, 1931). Ay-

rica Mehmet Ali Paşa, Kahire’de yeni fabrikalar açmış ve şehrin fiziksel yapısını değiştirmeye, Şubra ve Kale’de saraylar inşa etmeye ve İslâm mimarisine hâkim olacak bir mezarlı cami tasarlamaya başlamıştır (Ahmed & Kamel, 1996).

1837’de Mehmet Ali Paşa hükümeti demir dökümhaneleri, tabakhaneler, bir matbaa ve yirmi dokuz pamuk fabrikasıyla modern bir sanayi yaratmıştır (Fahmy, 2010). Bunun yanı sıra, Kahire’de göz hastalıklarının tedavisi için klinikleri de içeren halk sağlığı tesisleri kurmuş, ayrıca modern bir ulaşım sisteminin yapımına başlamıştır (Wiet, 1949).

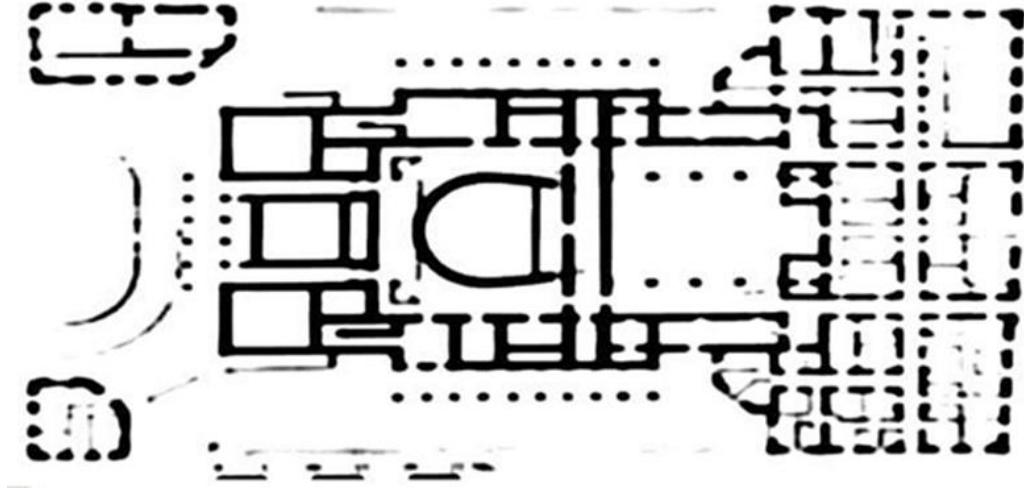
Paşa sadece modern bir ordu kurmakla kalmamış, aynı zamanda ona hizmet eden pekçok eğitim, sağlık ve altyapı tesisi kurmuştur (Abd al-Karim, 1945; Samy, 1917; Tusun, 1934; Mitchell, 1988; Radwan, 1951). (Şekil. 10-11) Bunun yanı sıra Mehmet Ali Paşa hükümeti tarafından ordu için mühendisler, doktorlar ve teknik olarak uzmanlaşmış personel yetiştirmek için Kahire’deki hazırlık ve özel okul müfredatları ile Avrupa’daki eğitim programlarını sentezleyerek yeni bir eğitim sistemi kurulmuştur (Al-Jabartî, H. 1297/ M. 1880; Heyworth-Dunne, 1937-39; Prakash, 2016) (Şekil.12).

Şekil 10. Mehmet Ali Paşa Dönemi Darphanesinin planı (Taha, 1983).

Şekil 11. Mehmet Ali Paşa Dönemi Darphanesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 12. Mehmet Ali Paşa Dönemi mühendislik, doktorluk ve teknik kısım okulunun planı (Ghaleb vd., 2018).

1816'da Mehmet Ali Paşa hükümeti Memluk öğrencileri için bir okul açtırmıştır. Bu okulda İtalyanca, Türkçe, Kur'ân, askeri taktik, silah kullanma, ata binme ve beden eğitimi dersleri verilmiştir (Âmîn Samî, 1917). O dönemde, Kale'de *Dârü'l-Hendese* ve 1821'de Bulak'ta *Medresetü'l-Hendese* adlı bir okul daha bulunmaktadır. Bu okullarda aritmetik, geometri, matematik, ölçüm, harita gibi dersler öğretilmiştir (Ergün, 2015). Ayrıca, bu okullarda Pascal Coste'nin matematik öğretmeni olarak çalıştığı, Bergonzoni'nin fizik ve Segato'nun da haritacılık (arazi etüdü) dersleri verdiği tahmin edilmektedir (Ergün, 2015). Bulak'taki okulda Mısırlı öğrenci olmayıp öğrenciler Türk, Kürt, Arnavut, Ermeni, Gürcü, Çerkez gibi değişik ırklara mensuptur. 1825 yılında Bulak'taki

askeri okul Kasr el-Ayni'ye taşınmış ve “Medresetü'l Cihadiye”, “Medresetü'l-Cihadiyetü'l-Harbiye” veya başka bazı kaynaklara göre “Medresetü'l-Techiziyetü'l-Harbiye” adını almıştır (Overton, 1971).

Mehmet Ali Paşa zamanında, eğitimin yönetilmesi için *Divan el-Medaris* adlı bir kuruluş bulunmaktaydı. Mısır eğitim sistemi üç aşamadan oluşmakta olup bu aşamalar; ilk, hazırlık (orta) ve yüksek öğretim (khusûsi) olmak üzere yapılandırılmıştır. Bu sistemde bir aşama geçildikten sonra diğer aşama başlamaktadır (Âmîn Samî, 1917).

Mısır'da yaklaşık 5.500 erkek çocuğa eğitim veren elli ilköğretim okulu kurulmuştur. Bunun yanı sıra öğrencileri yükseköğretime hazırlamak için iki ortaokul kurulmuştur. Bunlardan birisi Kahire'de 1.500 öğrenciye, diğeri ise İskenderiye'de 500 öğrenciye eğitim vermek için tasarlanmıştır. Yükseköğretim okullarının esas işlevi, öğrencileri askerliğe ve sivil hizmete hazırlamak olmuştur. Ayrıca bu okullarda bedensel yeterlilik, sınavlar, giyim, öğretim kadrosu, yönetim ve teftiş konularını düzenlemek için standart kurallar konmuştur (Abd al-Karim, 1945; Heyworth-Dunne, 1937-39).

Mısır'da eğitim alanında dikkat çeken gelişmelerden birisi de matbaa kurulması olmuştur. Nitekim Mısır'da ilk matbaa Bulaq'ta kurulmuştur (Tusun, 1934; Heyworth-Dunhe, 1940; Nicholson, 1907). 1822-1830 yılları arasında Bulaq'ta 56 kitap yayınlanmıştır (Bu kitapların 20 tanesi daha önce tercüme edilmiş olup İstanbul'da basılmış eserlerin yeniden basımıdır. Bu nedenle bazıları oldukça eskidir. Bu eserlerin, 17'si askerlik ve denizcilik hakkındadır. Bu eserlerin sadece 10 tanesinin Arapça dilbilgisi üzerine olması da oldukça şaşırtıcıdır (Overton, 1971).

2. MISIR TOPLUMUNUN MODERNLEŞME DİNAMİKLERİ

Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi sırasında Mısır toplumunun sosyal yapısında büyük bir değişiklik olmuştur (اكرام عبید, İkrâm Übeyd, 1986). Bu süreçte Mısır toplumu, Mehmet Ali Paşa ve ailesi tarafından temsil edilen yöneticiler sınıfı ve çeşitli halk sınıflarından

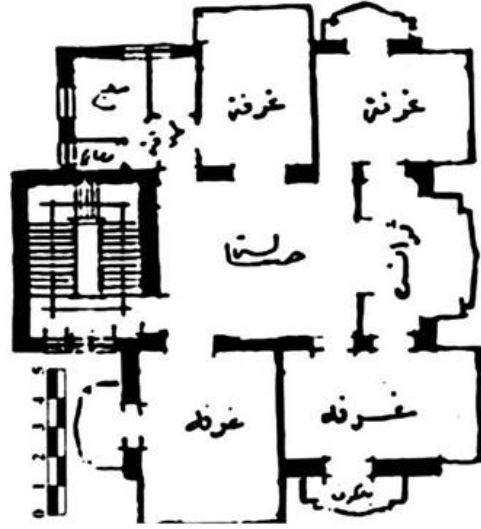
oluşan yönetilenler sınıfı şeklinde bölünmüştür (er-Râfi'î, 1989). Ayrıca yüksek okul mezunları ve yurtdışı okullarından mezun olmuş kişilerden oluşan prestijli bir sınıf ortaya çıkmıştır (متولي Mütevellî, 2004).

Sosyal, siyasî ve ekonomik değişimlerin bir sonucu olarak Batılı stiller yayılmıştır. Bu süreçte yüksek okullardan mezun olmuş kişilerin sanat zevkinde geleneksel Arap sanatlarından Batı'da ortaya çıkan moda akımlarına doğru kaymalar meydana gelmiştir (Ghaleb vd., 2018).

XIX. yüzyılın başlarında çok katmanlı yapıya sahip Mısır toplumunun bir sonucu olan bu bölünmenin ortaya çıkmasıyla birlikte konut yapı tasarımlarının biçim ve içeriğinde de bir değişiklik olmuştur (Ghaleb vd., 2018). Böylece plütokrasiden ve devlet adamlarının Avrupa üslubundan etkilenen bina ve konutlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca Mısır toplumunun seçkinleri, evlerinin çeşitli Avrupa mimarisi tarzlarında tasarlanması için Avrupalı mimarlardan yardım istemişlerdir (Ghaleb vd., 2018).

Halk konutları

Halkın yaşadığı Mısır konutlarında ortaya çıkan değişiklikler, Mehmet Ali döneminde meydana gelen sosyal değişikliklere bağlı olmuştur. Bununla birlikte değişikliklerin kapsamına girmeyen ve yapıları Memlûk ve Osmanlı tarzında (Arap konutunun geleneksel tarzında) kalan bir grup da vardır (Şekil.13).

Şekil 13. Mehmet Ali Paşa Dönemi halk konutları; Memlük ve Osmanlı tarzı: Arap konutunun geleneksel tarzı (Ghaleb vd., 2018).

Yeni bir konut binası türü ise, işçiler ve yüksekokul öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılamak için ortaya çıkan çok katlı konut mimarisidir (Şekil.14).

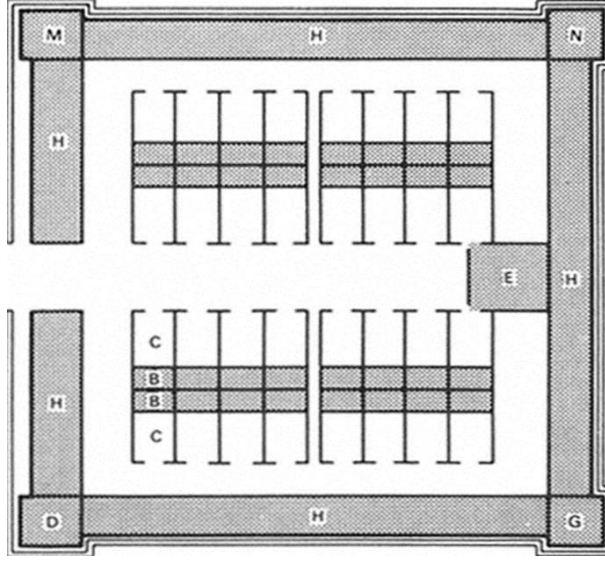

Şekil 14. Mehmet Ali Paşa Dönemi: Yeni bir konut mimarisi (Ghaleb vd., 2018).¹¹

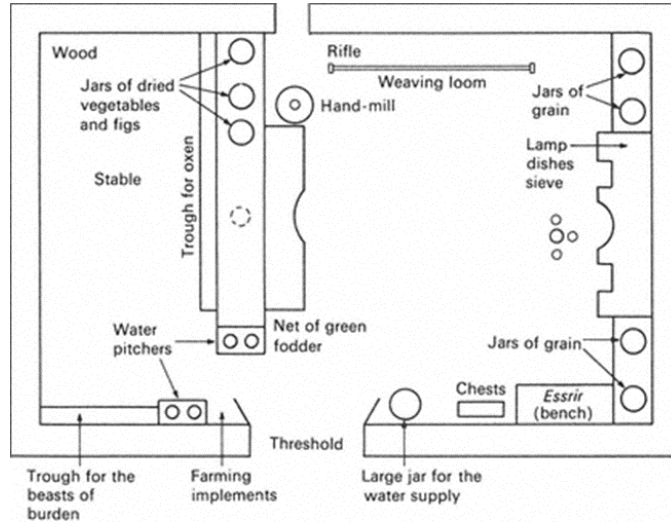
Bu değişiklikler, orduda ortaya çıkan düzen ilkesinin Mısır toplumunun tüm katmanlarına yayılması olarak düşünülebilir. Bu düzenin kendine özgü doğası, yeni konutların ortak özelliği haline gelen stiller incelenerek daha belirgin olarak gösterilebilir (Berque, 1955;

¹¹ Batı tarzında olup uzmanlar ve yüksek öğretim öğrencilerinin konaklaması için yapılmıştır.

Bowring, 1840; Mitchell, 1988; Cuno, 1980; Mubarak, H. 1305; John, 1852). (Şekil.15-16).

Şekil 15. Mehmet Ali Paşa Dönemi, Hükümet Konağı: B. Ev, C. Avlu, D. Misafirhane, E. Muhtarın İkametgahı, G. Bekçi kulübesi, H. Depolar ve Ahırlar, M. Değirmen, N. Cami (Mitchell, 1991).

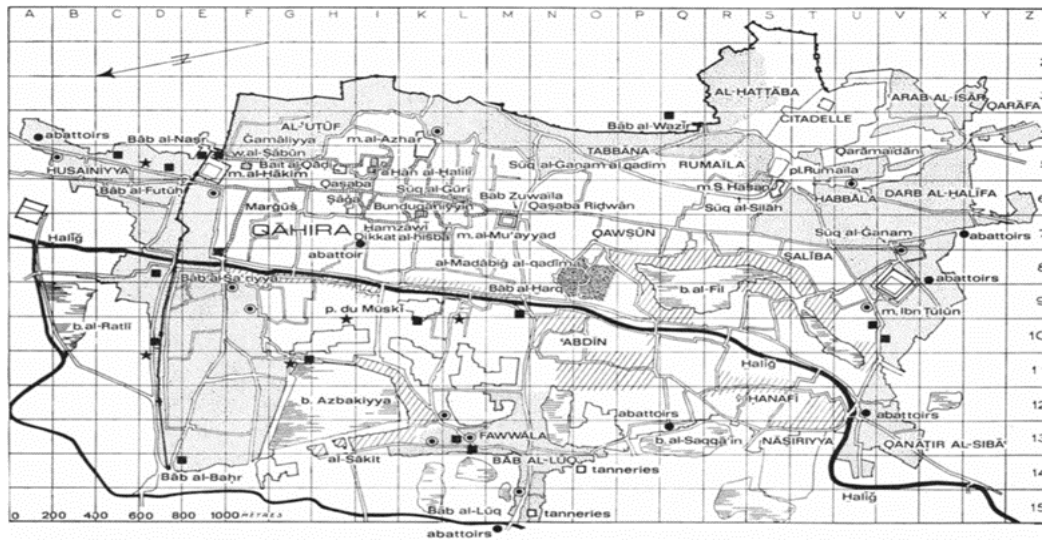
Şekil 16. Mehmet Ali Paşa Dönemi'ndeki bir köyde büyük boyutlu bir yapı (Mitchell, 1991).

3. KAHİRE ŞEHRİNİN KENTSEL VE MİMARİ GELİŞİMİ

Fransızların Mısır'ı işgal etmek için yaptıkları sefer, Kahire'nin kentsel yapısında birçok değişikliğe neden olmuştur. Bu değişiklikler esas olarak, bu seferin Fransız askerlerinin ve ordusunun çıkarlarına hizmet etmiştir (فولكان Folken, 1986). Nitekim Fransızlar, Mısır başkentinde yeni ve düzenli bulvarlar inşa etmiş, şehri sekiz idari bölüme ayırmış, Al-

Rawda Adası bölgesini ise kendileri için bir yerleşim alanı olarak planlamıştır (Ahmed, & Kamel, 1996).

Mısır'da kaldıkları süre boyunca, Fransız şehir plancıları, Kahire ve Bulak gibi şehirler ile eski Mısır banliyölerinin ilk ayrıntılı haritasını hazırlamışlardır. Bu haritanın önemi, XIX. yüzyılda şehircilikte meydana gelen değişimin boyutunu ortaya koymasındır (Parker, & Williams, 2002; Jim, 1998). Mısır'da kaldıkları süre boyunca Kahire'de hem yeni sokaklar yapmışlar hem de mevcut sokakları genişletmişlerdir (Raymond, 1975) (Şekil.15).

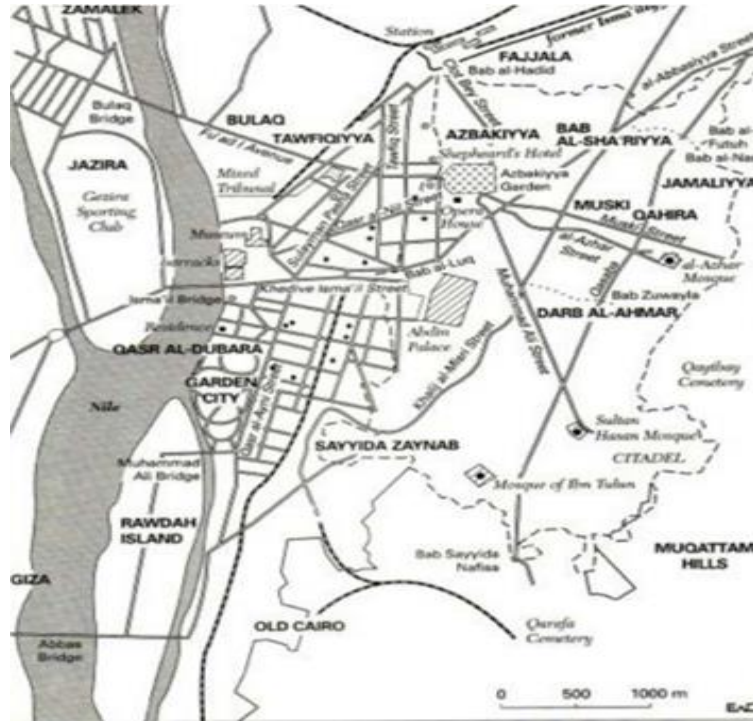

Şekil 17. Fransız Döneminde Kahire şehrinin haritası (Raymand, 1975).

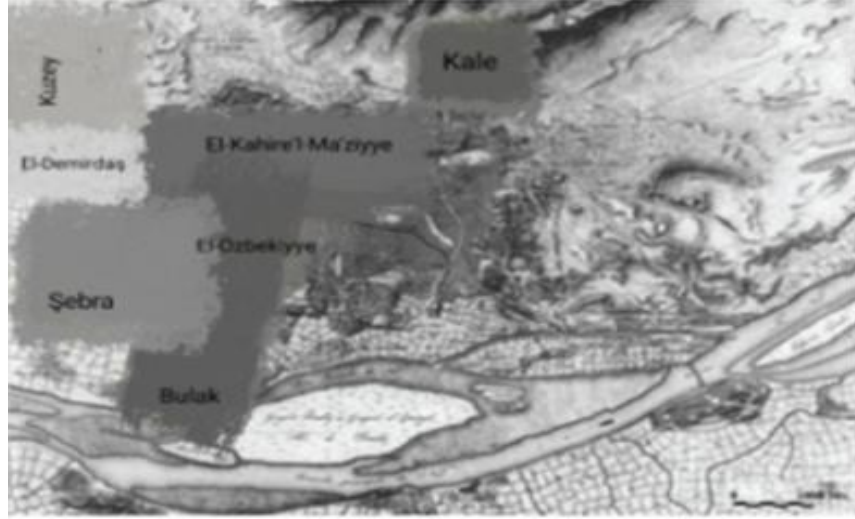
Mehmet Ali Paşa döneminde ise Kahire'nin her tarafına dağılan yıkılmış binalar kaldırılarak Kahire şehri yeniden inşa edilmiştir (هزول, بدون تاريخ Hezol, tarihsiz). Ayrıca Şubra'da bulunan sarayı şehre bağlayan Şubra Caddesini açılmıştır (جومار Cumar, 1988). Ayrıca sokaklardaki fazla sayıda binalar kaldırılarak yollar genişletilmiştir (رمزي Remzî 1942). Bunun yanı sıra modern trafiğe ve araç kullanımına uyacak şekilde yolların ve mahallelerin zeminleri düzleştirilmiştir (Warner, 2004). Bu dönemde ayrıca Kahire'de fabrikalar açılmış, Batılılar okul kurmaya teşvik edilmiş, şehrin fizikî yapısı değiştirilmiş, Şubra'da ve Kale'de saraylar inşa edilmeye başlanmıştır (Ahmed, & Kamel, 1996) (Şekil.18).

Mehmet Ali Paşa, inşa etmeye çalıştığı modern devletin referansı olarak İslâm dinine sadık kalmıştır. Bu yüzden, Mehmet Ali Paşa El-Ezherli bir alim olan Rifa'a al-Tah-tawi'yi, ülkenin gelecekteki seçilmiş liderlerinin İslâm dininin talimatlarına uymasını sağlamak üzere Paris'e din öğretmenliği yapmak için göndermiştir. Diğer taraftan, Mehmet Ali Paşa, saltanatının meşruiyetinin İstanbul'daki padişah ve halifenin izniyle İslâm'a dayandığı gerçeğini de gözden kaçırmamıştır (Mahdy, 2017). Nitekim Mehmet Ali Paşa'nın, Kale'deki camisi ve oğullarının anısını canlandırmak için yaptırdığı iki sebil (umumî içme suyu çeşmesi) de dahil olmak üzere Kahire'de inşa edilen tüm binalar İstanbul'un imparatorluk üslubuna uygun olmuştur (Mahdy, 2017) (Şekil.19).

Mısır'ın yönetimi XIX. yüzyılın ortalarında İngiliz hakimiyetine geçtiğinde modernleşme politikalarına karşı bir tepki ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Mehmet Ali Paşa'nın halefi olan Hidiv Abbas Paşa ordu mensuplarının sayısını azaltmış ve babasından kalan fabrikaları ve okulu da kapatmıştır (Zaki, 1935).

Şekil 18. Mehmet Ali Paşa ve Hidiv İsmail Döneminde Kahire'de yapılmış değişiklikleri gösteren bir harita (Rashed, 2005).

Şekil 19. Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Kahire'deki değişikliklere ilişkin bir harita (Warner, 2004).

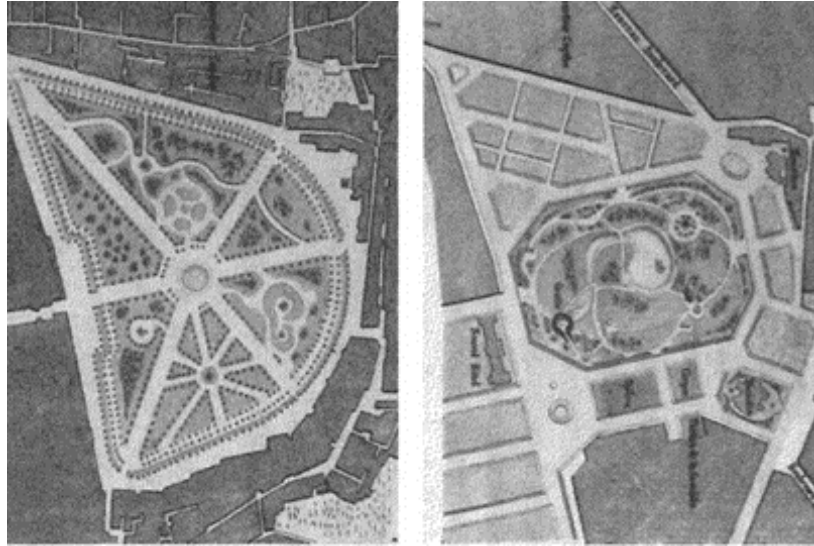
Hidiv İsmâil (1863-79) döneminde ise, XIII. yüzyılda Memlûklüler döneminde Kahire'nin büyümesinden bu yana şehirdeki en büyük yapılaşma ortaya çıkmıştır (Abu-Lughod, 1971). 1867'de Paris'teki Exposition Universelle'e yaptığı ziyaretten sonra İsmâil, tüm Kahire'nin ve özellikle Azbakeya'nın dönüşümü için bir plan tasarlamıştır (Ahmed, & Kamel, 1996). Böylece şehrin kuzey ve batı kenarları arasında yeni bir yapılaşma ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra, İskenderiye şehrine Avrupa'dan gelen yeni bir kapı eklenmiş, ayrıca İskenderiye'de yeni bir tren istasyonu inşa edilmiştir (Leon, 1877) (Şekil.20-21-22).

Şekil 20. Hidiv İsmail Dönemi'nde Kahire'deki değişikliklere ilişkin bir harita (Ahmed, & Kamel, 1996).

Şekil 21. Hidiv İsmail Dönemi'nde Kahire'de yapılmış tüm tadilatları gösteren bir harita (Rashed, 2005).

Şekil 22. Hidiv İsmail'in Al-Azbakiyye'de yaptığı değişiklikler (Rashed, 2005).

Mehmet Ali'nin başlattığı ve torunu Hidiv İsmail tarafından geliştirilen Avrupa mimarî tarzına/modeline göre Mısır'ı modernleştirme süreci hız kazanmış, geleneksel İslâm medreseleri ve el-Ezher yerine modern okullarda eğitim alan yeni bir Mısır nesli ortaya çıkmıştır (Mahdy, 2017). Dolayısıyla, bu süreçte Batılı kültürel ve toplumsal değerler benimsenerek yeni bir kültür oluşmaya başlamış, böylece Kahire ve İskenderiye'de kozmopolit bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır (Abu-Lughod, 1971) (Şekil.23-24).

Şekil 23. Hidiv İsmail Dönemi Kahire şehir merkezindeki Avrupa mimarî tarzları (Mahdy, 2017).

Şekil 24. Mısır milliyetçi hareketinin öncülerinden Tal'at Harb'in Avrupa takım elbiseli ve fesli (turbûs) heykeli (Mahdy, 2017).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAHİRE MEHMET ALİ PAŞA CAMİİ (MERMER CAMİİ)

1. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİ (MERMER CAMİİ)

Bu bölümde, Mermer Camii'nin inşâ süreci, caminin bulunduğu yerin tarihî özellikleri ve geçmiş mimarisi incelenecektir.

1.1. Mermer Camii'nin İnşaatı

Mehmet Ali Paşa 1820 yılında, paşanın Mimar Pascal Coste'den biri Kahire Kalesinde, diğeri de İskenderiye şehrinde inşâ edilmek üzere iki cami tasarımı yapmasını istemiştir (Rabbat, 1997; Coste, 1998). Pascal Coste (26 Kasım 1787- 8 Şubat 1879), Mehmet Ali Paşa Camii'nin mimarı olup bu cami hakkında ilk bilgileri veren kişidir (Wiet, 1959; Coste, 1998).

Coste, 1818'den 1827'ye kadar Mehmet Ali Paşa'nın hizmetinde bulunmuş ve Mahmu-diye Kanalı, İskenderiye'den Kahire'ye giden telgraf hattı ve Aboukir'deki savunmaların yeniden yapılandırılması gibi bir dizi projeden sorumlu olmuştur (Volait, 1998).

9 Cemaziyelahir (1828) tarihinde yayımlanan *Vakayi-i Mısriyye*'nin ikinci sayısında, caminin temel taşının H. 1244 yılı 19 Cemaziyelevvel ayına karşılık gelen 1828 yılı Perşembe günü atıldığı belirtilmiştir (Faraj, 1945; Azab, 2007; Aldiyn Najm, 2012). Caminin inşaat çalışmaları H. 1246/M. 1830 yılında başlayıp, Mehmet Ali Paşa'nın vefatına yani 1848 yılına kadar devam etmiştir (Abd al-Wahhab, 1946; Mubarak, 1888).

Cami yapısındaki mazgallar, kubbeler, minareler, dış cephelerin ve iç duvarların üstün-deki metinlerle mermer kaplaması da dahil olmak üzere caminin mimarî bütünlüğü Mehmet Ali Paşa döneminden günümüze kadar korunmuştur (Abd al-Wahhab, 1946). Diğer taraftan, Mehmet Ali Paşa'nın vefatından sonra çocukları ve torunları tarafından camiye yeni mimari özellikler kazandırmak amacıyla yapılan inşaat çalışmaları 1939 yılına kadar

devam etmiştir. Bunun nedeni de onların bu camide kendilerine ait bir hatıra bırakmak istemeleridir (Abd al-Wahhab, 1946).

Mehmet Ali Paşa'nın vefat ettiği 1849 yılına kadar mimarî olarak ancak kaba inşaatı tamamlanabilen cami üzerindeki sanatsal çalışmalar ve uygulamalar onun torunları döneminde [özellikle Hidiv I. Abbas Hilmi Paşa (1265-1270), Hidiv Said Paşa (1280-1270), Hidiv İsmail Paşa (1879-1863)] tamamlanmıştır (Wiet, 1959).

Bu çalışmalardan bazıları kronolojik olarak aşağıda yer almaktadır:

- **1840** yılında, caminin temeli ve temelin üstündeki ilk taş sıraları tamamlanmıştır (İsmail, 2014).
- **1843** yılında, Harem ve süslemeleri olmayan şadırvan neredeyse tamamlanmıştır (Abd al-Wahhab, 1941).
- **1845** yılında, caminin iç mekânı 250 x 400 m boyutlarına ulaşmış, duvarlarının kalınlığı yaklaşık 4 m yüksekliği ise 40 m olmuştur. Böylece caminin çevresinin inşâ süreci tamamlanmıştır (Abd al-Wahhab, 1946).
- **1853** yılında, kubbe içlerindeki kalem işleri, mermer kaplamalar, işlemler ve gümüş şamdanlar yenilenmiş ve Mehmet Ali Paşa'nın kabrini çevreleyen pirinçten parmaklıklar tamir görmüştür (Mubarak, 1888).
- **1863** yılında, Hidiv İsmail Paşa, bakırdan dökme kapıları yenilemiştir (Abd al-Wahhab, 1946).
- **1879** yılında, avlunun mermer kaplamaları ile kubbelerin kurşunları yenilenmiş ve değiştirilmiştir.
- **1939** yılında, caminin restorasyon çalışmaları ile mihrabın ve mezar içinde olan mermer kütlenin üzerindeki metinlere yeni metinler eklenmiştir (Taylor, 1970).
- Cami, dış ve iç duvarları ile payandalarındaki mermer kaplamalardan dolayı *Alabaster Camii* olarak da adlandırılmıştır (El-Torky, 2018).

1.2. Cami Yerinin Tarihi (Konumu)

Mehmet Ali Paşa Camisi, Kahire’de mevcut ve en eskileri hemen hemen yedinci yüzyıla kadar uzanan çok sayıdaki cami arasında, konumsal özelliği (yüksek bir konumda bulunması) dolayısıyla görünebilirliği en yüksek cami, aynı zamanda turistler ve şehrin sakinleri tarafından da en çok ziyaret edilen camidir (Mübârek, 1986). (Şekil. 25-26)

Şekil 25. Mehmet Ali Paşa Camii ile İbn Tulun ve Sultan Hasan Camii'nin görünümü. (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=33911; Erişim tarihi, 21.6.2022).

Şekil 26. Mehmet Ali Paşa Camii'nin görünümü. (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=5960; Erişim Tarihi: 21.06.2022).

Mehmet Ali Paşa Camisi, Kahire'deki Kal'atülcebel Kalesi'nin kenarındaki hâkim konumu ve sıra dışı silueti ile, İbn Tulun ve Sultan Hasan camileri de dâhil olmak üzere Kahire'nin sayısız İslamî mimari eserlerinin içinde bir şaheser olup eşsiz bir görsel öneme sahiptir (Rabbat, 1995; Zaki, 1935; Al-Tarabili, 2003) (Şekil. 27).

Şekil 27. Mehmet Ali Paşa Camii (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=33909; Erişim Tarihi, 21.06.2022).¹²

İktidar sahipleri, sembolik olarak inşa edilmiş yapıları ve çevrelerini, otoritelerini korumak için bir araç olarak kullanabilmektedir (Ismail & Rasdi, 2010). Çünkü yapılı formun fiziksel varlığı onların siyasî niyetlerini beyan etmelerine ve yürürlüğe koymalarına izin verir (Milne, 1981; Coaldrake, 1996). Bu durum, bu mimarî eserlerin siyasî otoriteyi temsil eden bir özelliği olduğunu göstermektedir. Nitekim bu gerçek, Kahire'nin en görünen konumunda bulunan ve gücün bariz ve meydan okuyan bir sembolü olarak inşa edilen Kale'deki Mehmet Ali Camisi için doğrulanabilir (Abouseif, 2006) (Şekil. 28-29).

---

¹² Bu görselde, Mehmet Ali Paşa Camii'nin Kahire'deki Kal'atülcebel Kalesi'nin kenarındaki hakim konumu görülmektedir.

Şekil 28. Mehmet Ali Paşa Camii'nin görünümü (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=24652; Erişim Tarihi: 21.06.2022).

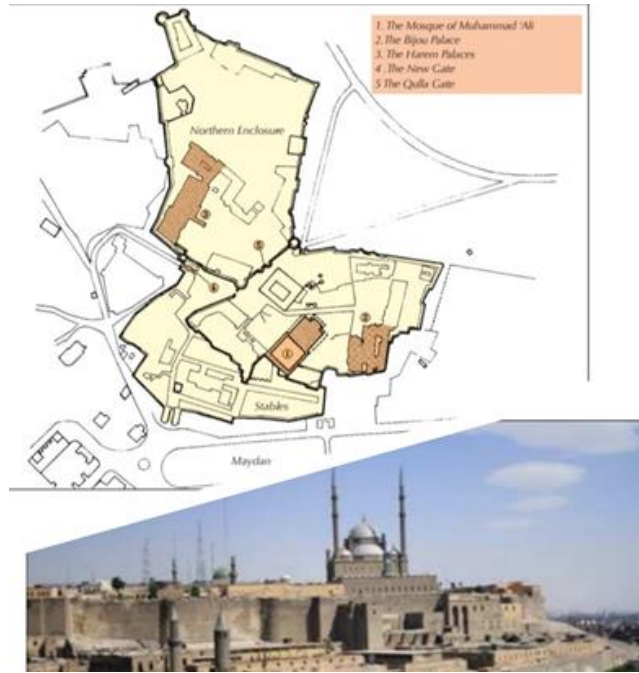

Şekil 29. Kahire şehrine hâkim konumdaki Kahire Kalesi'nde yer alan Mehmet Ali Paşa Camii.

Orta Çağ'daki askerî mimarinin ve saray mimarisinin en önemli eserlerinden biri Kahire'deki Dağ Kalesi (Qal'at al-Jabal), 1176'da Selahaddin Eyyubî döneminin başlangıcından, en kesin ve en anıtsal biçimine ulaştığı (1293-1341, iki kesintiyle) en-Nasır Muhammed devrine kadar gelişimine devam etmiştir (Ahmed, 1974; Gabartî, 1981; Maqrîzî, 1998; Jomard, 1809; Rabbat, 1995) (Şekil 30-31).

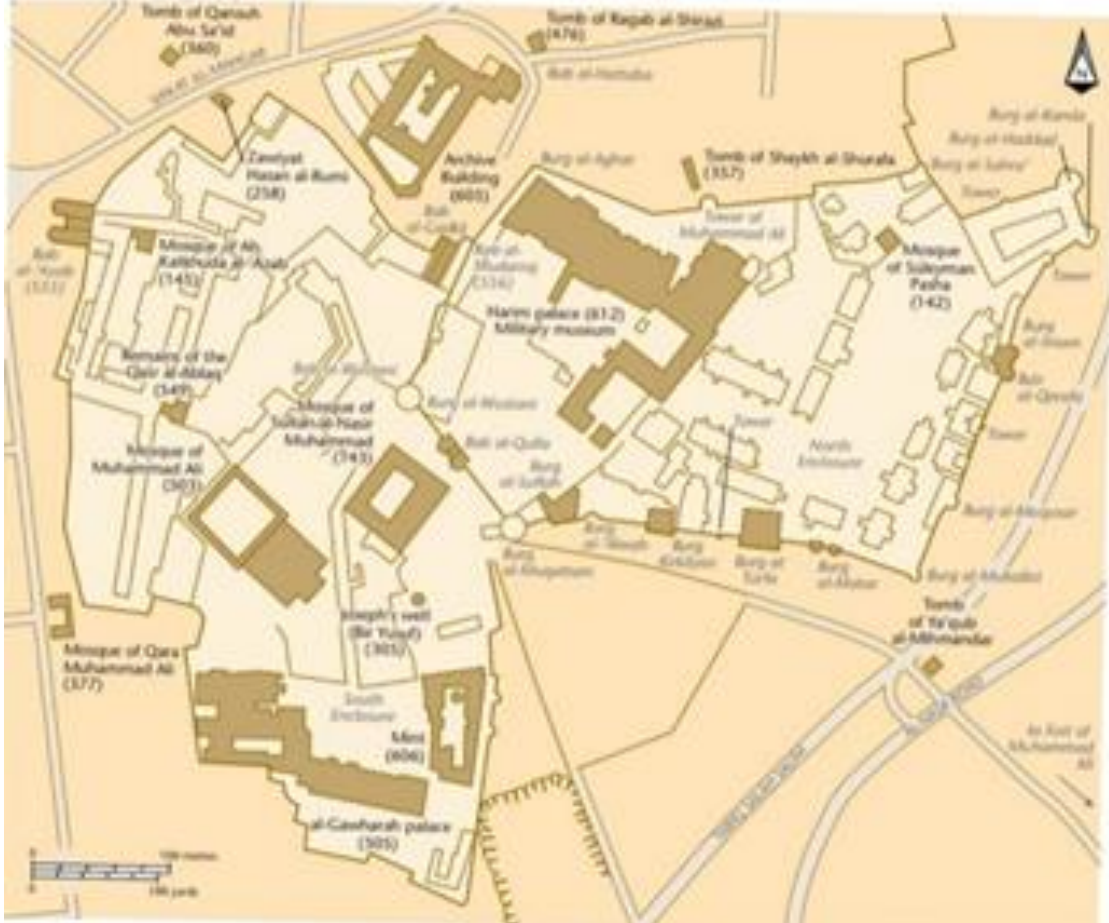
Şekil 30. Farklı dönemlerde Kal'at ul-Jabal (Abouseif, 1989; Rabbat, 1995).¹³

Şekil 31. Mehmet Ali Paşa Dönemi, Kal'at ul-Jabal (Rabbat, 1995).

¹³ Eyyubi Hükümdarı Salah al-Din'in bir teğmeni tarafından 1176-1183 yılları arasında Kraliyet ikametgahı ve askeri kışla olarak yaptırılmıştır. XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Mısır'ın Eyyubi, Memlük (1250-1517), Osmanlı ve Hidivli hükümdarlarının (1297-1922) yönetim merkezi olarak genişletilmiştir (Abouseif, 1989; Rabbat, 1995).

Mehmet Ali Paşa'nın Kale'de yaptığı değişikliklerin etkileri, Fransız seferi âlimleri tarafından yapılmış olan 1800 yılına tarihlenen harita ile Conel Grin'in 1896 tarihli haritası karşılaştırılarak izlenebilir (Jomard, 1809; Al-shāyeb,1986) (Şekil 32).

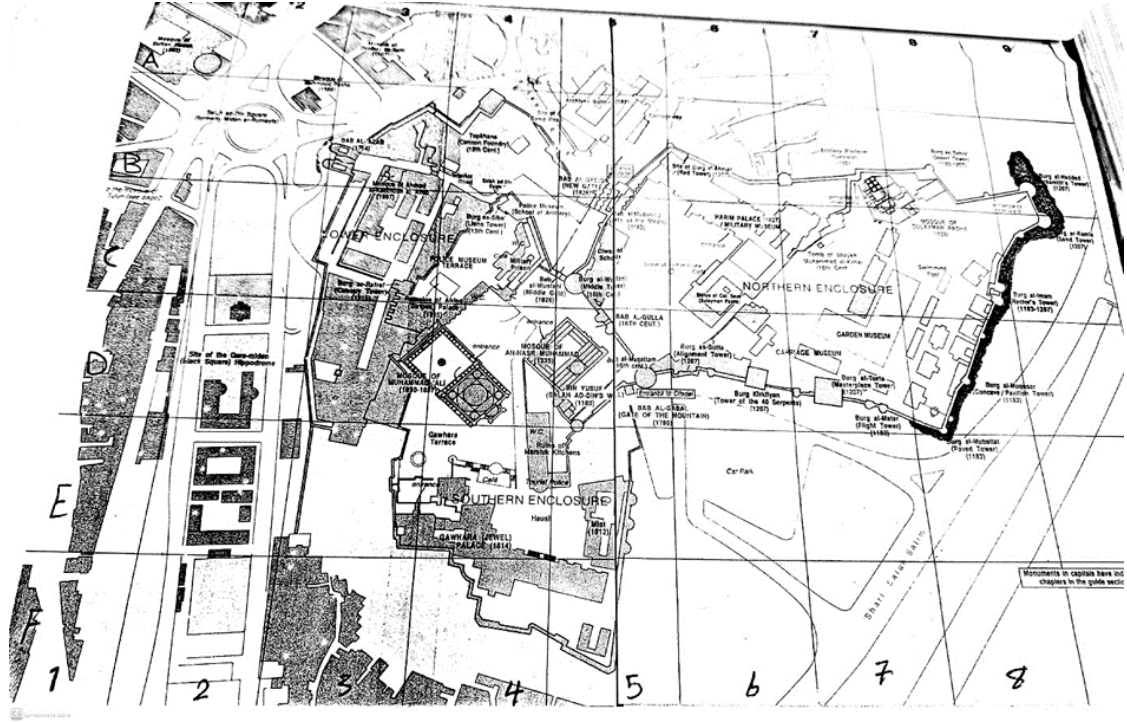

Şekil 32. Mehmet Ali Paşa'nın Kahire'deki Kal'atülcebel'de yaptığı değişikliklerin etkileri (Williams, 2002).¹⁴

Kalenin batı ucunda yer alan ve şehrin bütününe hâkim konumdaki cami, oldukça ihtişamlı görünmektedir. Aşağı kentten yapı, dört yarım kubbe ile köşelerde dört kubbeden bulunan basamaklı bir kümeyle çevrili ve iki ince minare ile çerçevelemiş merkezi bir kubbe ile kübik bir yapıda görünmektedir (Al-Asad, 1992). Caminin doğu cephesi ise oldukça büyük bir dikdörtgen çıkıntıya sahiptir (Şekil. 33).

¹⁴ Fransız seferi âlimleri tarafından H. 1216/M.1800 yılına tarihlenen harita, Conel Grin'in 1312/1896 yılı tarihli haritasıyla karşılaştırılarak izlenebilir (Williams, 2002).

Şekil 33. Mehmet Ali Paşa Camii ile Kal'atülcebhel binalarını gösteren bir harita (Casanova, 1897).¹⁵

Şekil 32'de görüleceği üzere, Kuzey ve güney cepheleri alt kısımları boyunca uzanan revaklara sahiptir (4D). Üst kısımlar, kare bir taban tarafından desteklenen sekizgen bir kasağa oturan merkezi bir kubbe üzerinde ortalanır (4.D, 5.E). Üst kısımlar, kare bir taban tarafından desteklenen sekizgen bir kasağa oturan merkezi bir kubbe üzerinde ortalanır. Batı cephesini iki yüksek minare, doğu cephesini iki küçük kule, merkezi kubbeyi ise dört kule çevrelemektedir (4D, 5D).

Camiye yaklaştıkça, yapı artık üç boyutlu biçimsel bir kompozisyon olarak değil, üzerindeki süslemeleri bariz bir şekilde görülebilen bir özellik kazanmaktadır. Ayrıca yapının alt kısımları mermerle kaplanmış olarak görülebilmektedir. Bunun yanı sıra caminin sütunlarının, kolonlarının, kaidelerinin, tabanlarının ve pilasterlerin çeşitli başlıklarının, caminin odak noktası (merkezî noktası) hâline geldiği görülebilir (Abd al-Wahhab,1946). Bu mesafeden, yine büyük bir kısmı başlıkların üzerinde yer alan renkli bir friz içine

¹⁵ Bu görsel caminin kale binalarına göre yerini göstermektedir.

yerleştirilmiş kitâbe şeritleri ve revakları bölen kubbeli kare birimler gibi dekoratif motifler de görülmektedir. Ayrıca yüksek minareler ve büyük kubbelerden oluşan anıtsal nitelikteki bu yapı (cami), zengin süslemeli yüzeylere de sahiptir (Wiet, 1959). Şekil 40’de görüleceği üzere caminin yüksek minareleri ve büyük kubbelerinden oluşan anıtsal yapısı, zengin süslemeli yüzeylere sahiptir (Şekil. 34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44).

Şekil 34. Caminin kuzey cephesi ve camiye batıdan çevreleyen avlu kısmının görüntüsü (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).

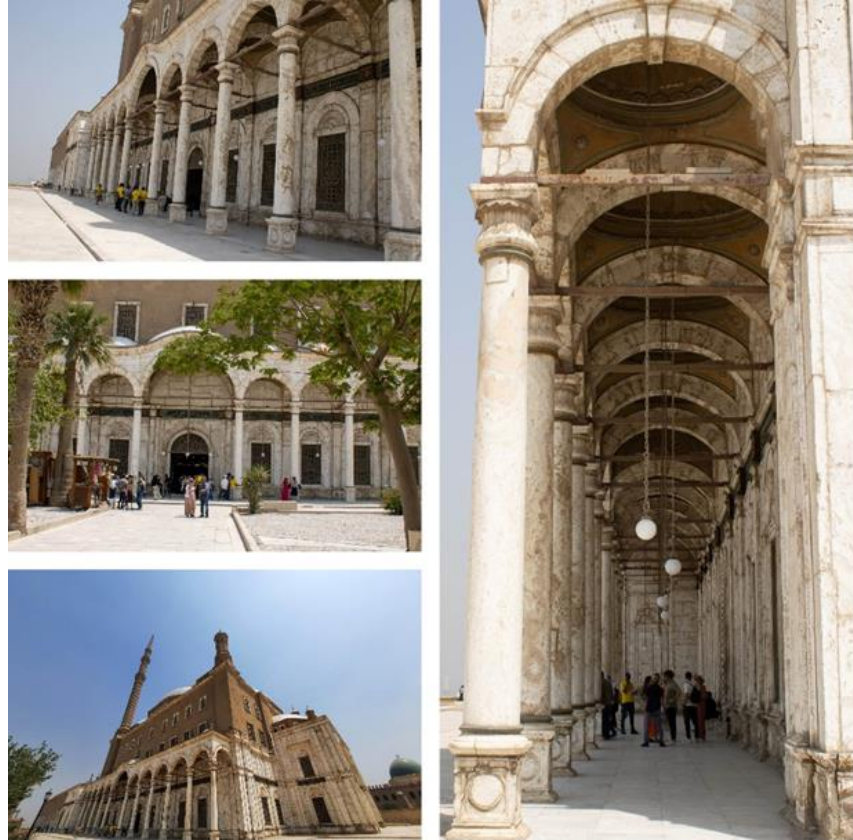
Şekil 35. Caminin kuzey cephesi ve camiye batıdan çevreleyen avlu kısmının başka bir görüntüsü (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).

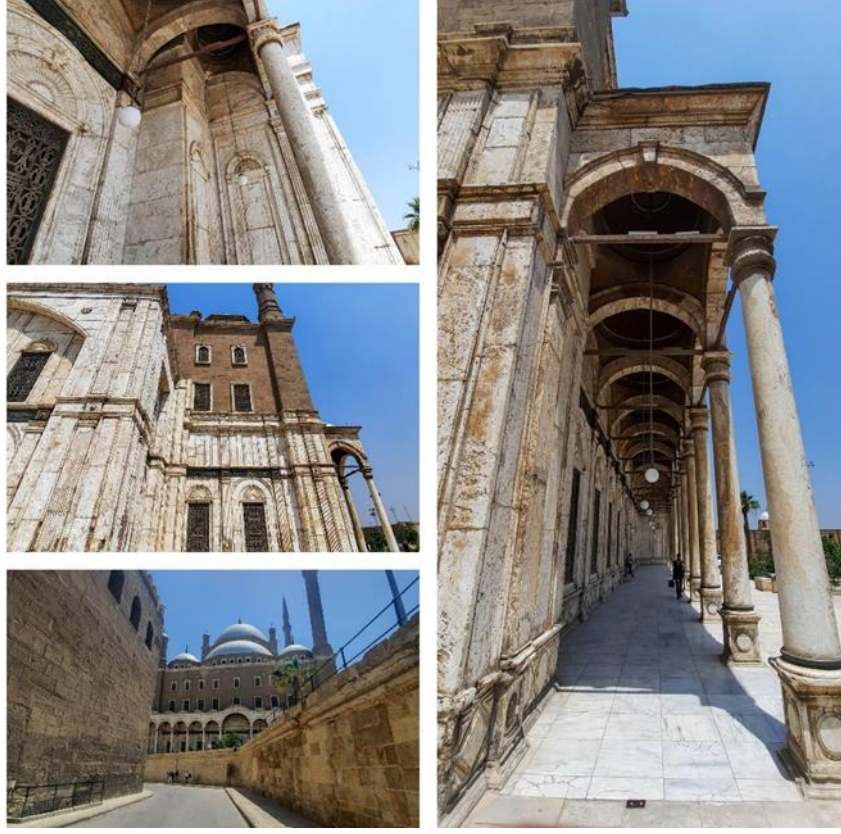
Şekil 36. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kuzey cephesi (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 37. Mehmet Ali Paşa Camii'nin güney cephesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 38. Cami güney cephesinin alt kısmı boyunca uzanan sofa (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 39. Cami kuzey cephesinin alt kısmı boyunca uzanan bir sofa (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 40. Caminin merkezi kubbesi ve diğer kubbelerinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 41. Cami'nin merkezi kubbe ve diğer kubbelerin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 42. Cami'nin doğu cephesinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 43. Mehmet Ali Camii'nin bütünsel olarak görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

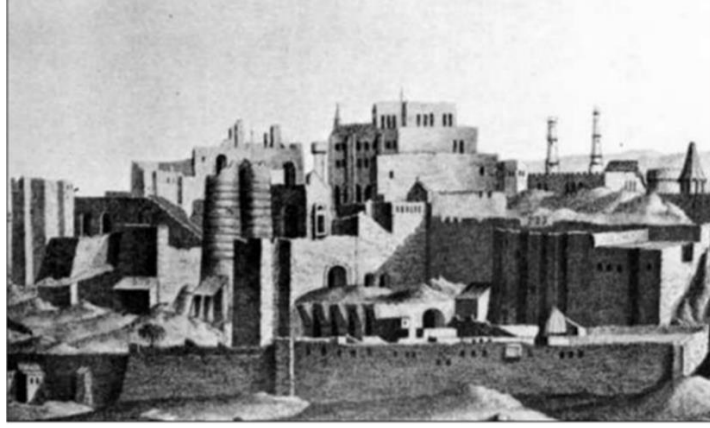

Şekil 44. Caminin cephesine ilişkin ayrıntılı bir görünüm (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

1.3. Cami Yerinin Geçmişteki Mimarisi

Mehmet Ali Paşa Camii, Kale'nin güney çevresinin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Burası bir zamanlar el-Nasır Muhammed'e ait olan ve hâlâ kalıntılarının çoğu caminin sahn bölümüne ait bir parçanın altında kalan Al-Ablağ Sarayı'nın bulunduğu yerdir (Rabbat, 1993) (Şekil.45-46).

Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un Fransız seferine katılan âlimler tarafından harap durumlarına rağmen Kahire'deki en etkileyici yapılar olarak değerlendirilen Memluk saraylarının kalıntılarını ortadan kaldırmıştır (Abouseif, 1989).

Şekil 45. Al-Qasr Al-Ablağ (El-Nasir Muhammed'in sarayının görünümü (Rabbat, 1995).

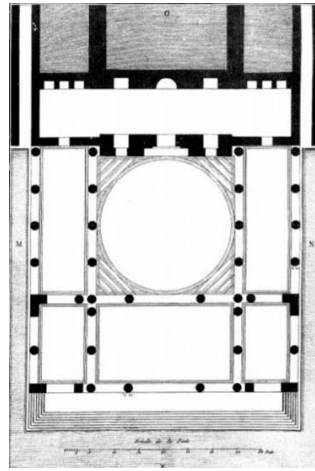
Şekil 46. Al-Qasr Al-Ablağ'ı destekleyen kornişler (https://www.archnet.org/sites/218?media_content_id=33908; Erişim Tarihi: 25-06-2022).

Son zamanlarda yapılan kazılar, caminin önceden var olan yapıların üzerine inşa edilmesi için yaklaşık on metrelik molozun doldurulmuş olduğunu göstermektedir (Abouseif, 1989). Caminin inşa edildiği yerin tarihini ve mimarisini incelemek için eskiden bu yerde var olan bina ve yapılar tespit edilmelidir (Casanova, 1897) (Şekil. 47).

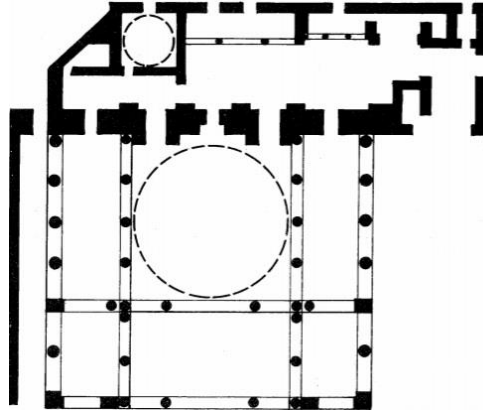
Şekil 47. Son zamanlarda yapılan kazılar (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Cami, kule ve sārīyeṭ 'al-Jabal kapısının yazıtları bugün hâlâ varlığını korumaktadır. Fransız seferine kadar var olan ve Memlükler tarafından inşa edilen yapılar ise şunlardır: İvân al-'Nāşīrī (al-Iwan al-Kabir), al-Qasr al-Ablaq'dır (Creswell, 1959; Pococke, 1943) (Şekil.48-49-50).

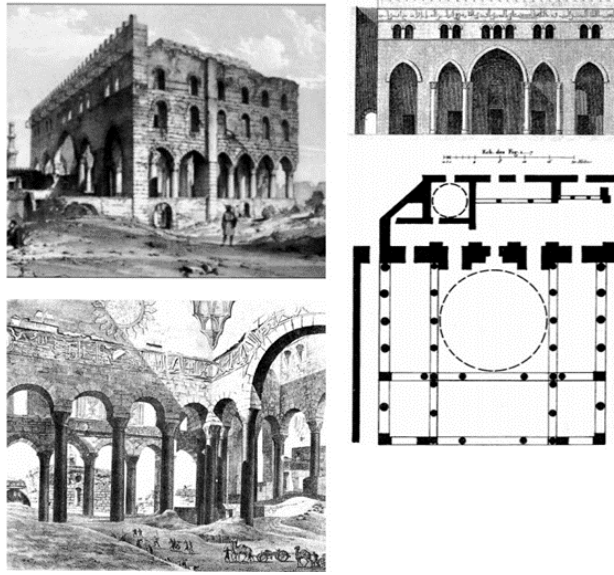

Şekil 48. Al- İwan Al- Kabir'in (1799) planı (Abouseif, 1989).

Şekil 49. Al- İwan Al- Kabir'in planının birinci katı (Abouseif, 1989).

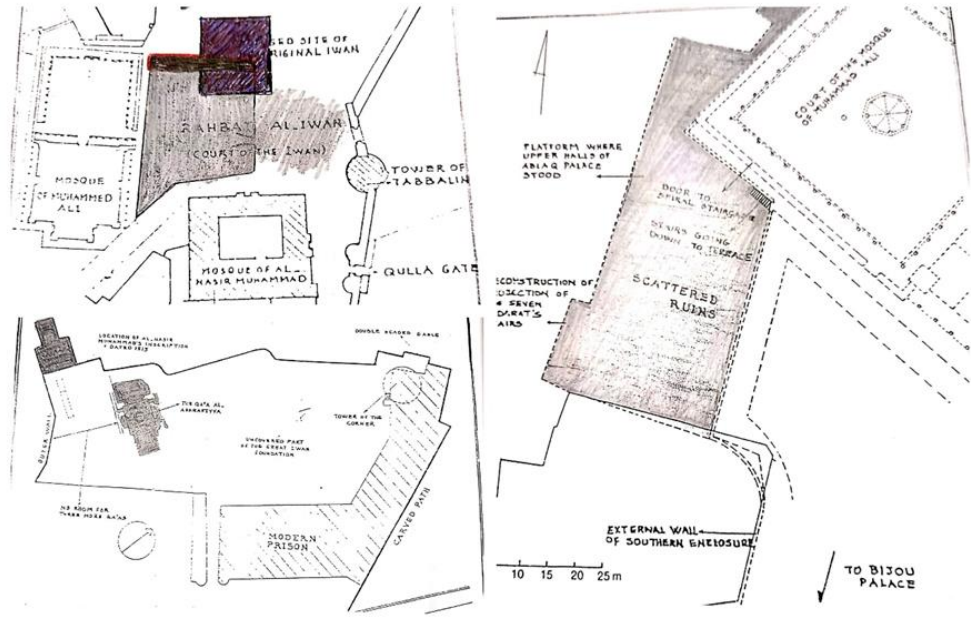

Şekil 50. Al-İwan Al-Kabir'in görünümü (Abouseif, 1989).¹⁶

Mehmet Ali Paşa döneminde Arap tarihçilerin yıkıldığından bahsettikleri binalar şunlardır: Al-addur al-sultaniyya, Al-Qa'a al Ashrafiyya ve Bab al-Qulla (Robert, 1993).

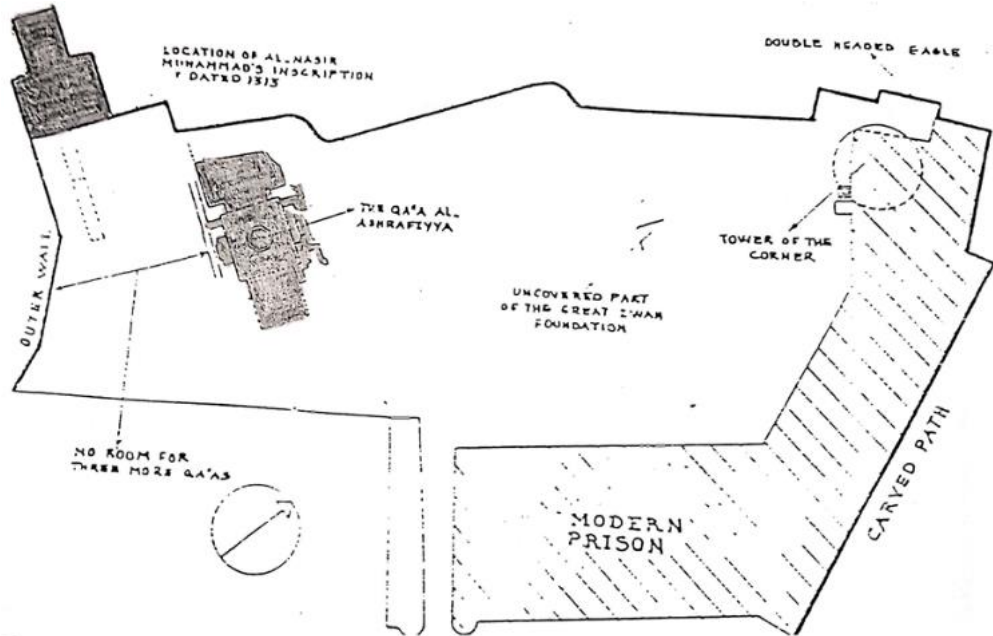
Yeomans (2006), yıkılmış olan El-Ablak Sarayı'nın Mehmet Ali Paşa Camii'nin güneybatı cephesinin önündeki avlunun batı ucuna yakın alanın bir parçası olduğunu belirtmektedir (Şekil. 51).

¹⁶ İvân al-'Nāşīrī (al-Iwan al-Kabir), al-Qasr al-Ablaq.

Şekil 51. Mehmet Ali Paşa Camii'nin Memlük dönemine tarihlenen Kale binalarına göre konumunu gösteren harita (Rabbat, 1992).

Abouseif (1989) ve Casanova (1897); Al-Addur al-Sultaniyya ve Al-Qa'a al-Ashrafiyya'nın eskiden bulunduğu yerlerin Muhammed Ali Paşa Camii'nin en büyük alanına karşılık geldiğini ifade etmişlerdir (Şekil. 52).

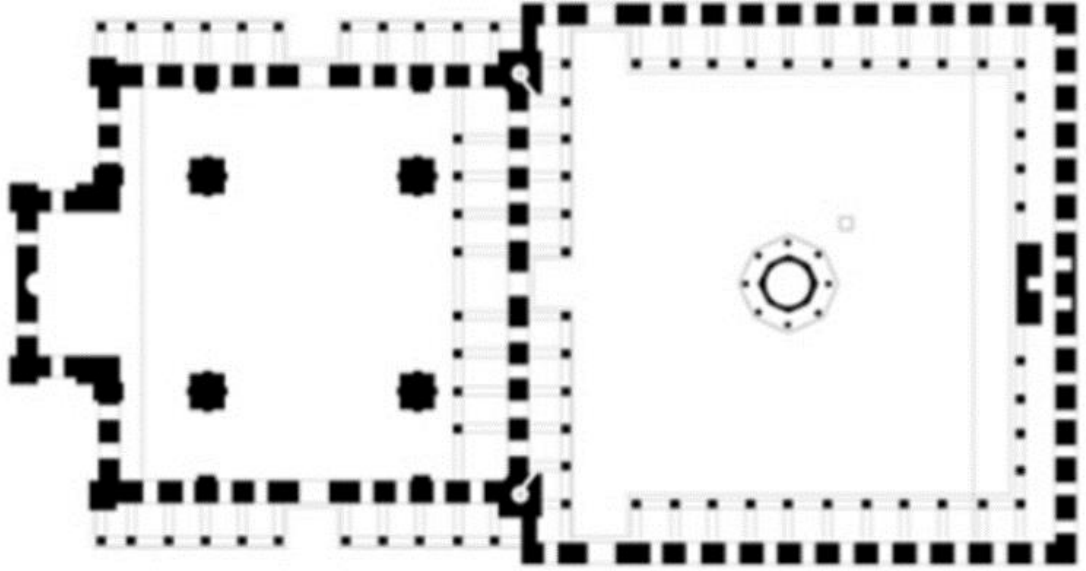

Şekil 52. Al-Addur al-Sultaniyye ve Al-Qa'a al-Aşrafiyya'nın planı (Rabbat, 1992).

2. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİNİN MİMARÎ ÖZELLİKLERİ

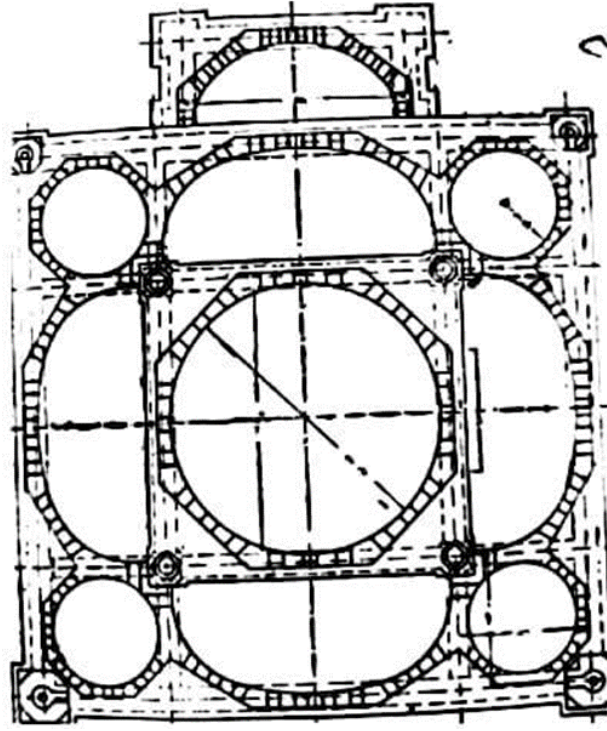
2.1. Caminin Planı

İstanbul'daki Şehzâde Mehmet, Sultan Ahmet ve Yeni Cami tarzında olan Mehmet Ali Paşa Camii, Mısır'da Klasik Osmanlı Mimarî Tarzı'nı tam olarak temsil etmektedir. Dolayısıyla Cami'nin; merkezî kubbe, merkezî kubbenin etrafında dört yarım kubbe ve köşelerde bulunan dört küçük kubbesi bulunmaktadır (Goodfrey, 1971) (Şekil. 53).

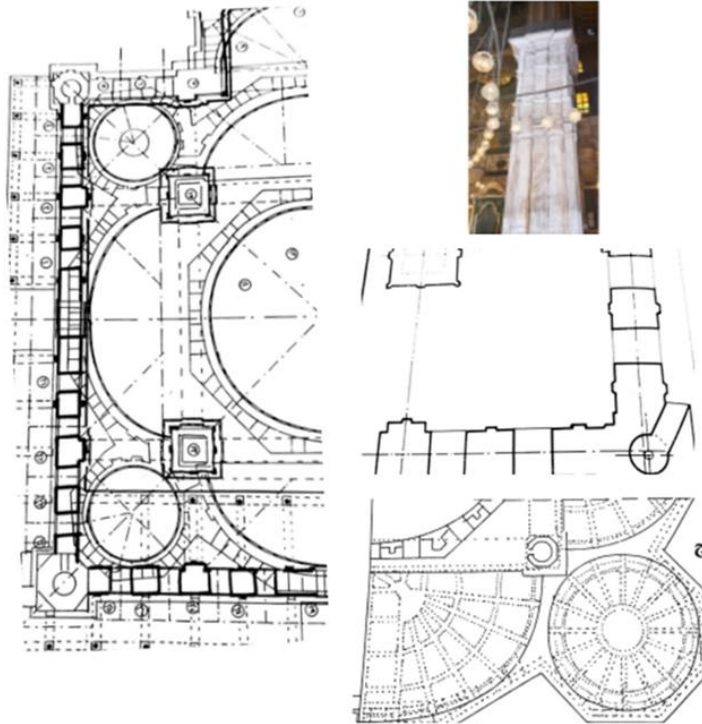

Şekil 53. Mehmet Ali Paşa Camii'nin planı (Al-esed,1992).

Caminin doğu kısmını temsil eden bölümde yer alan ve 45 m x 46 m ölçülerinde olan kare planlı Harem, dört fil ayağı üzerine oturmuş olan kemer tarafından taşınan 21 m çapında ve zeminden 52 m yüksekliğinde bir merkezî kubbe ve onun yanında da daha küçük ikişer kubbe ile örtülmüştür (Al-esed, 1992). Güneydoğu duvarının üzerinde bulunan kible eyvanının çıkıntısını örten mihrabın önünde yarım kubbe, köşelerde ise dört küçük kubbecik yer almaktadır (Abdülhafız, 1994). Ana kubbe ile yan kubbeler arasındaki geçişler pandantiflerle sağlanmıştır (Bayhan, 2003) (Şekil. 54-55).

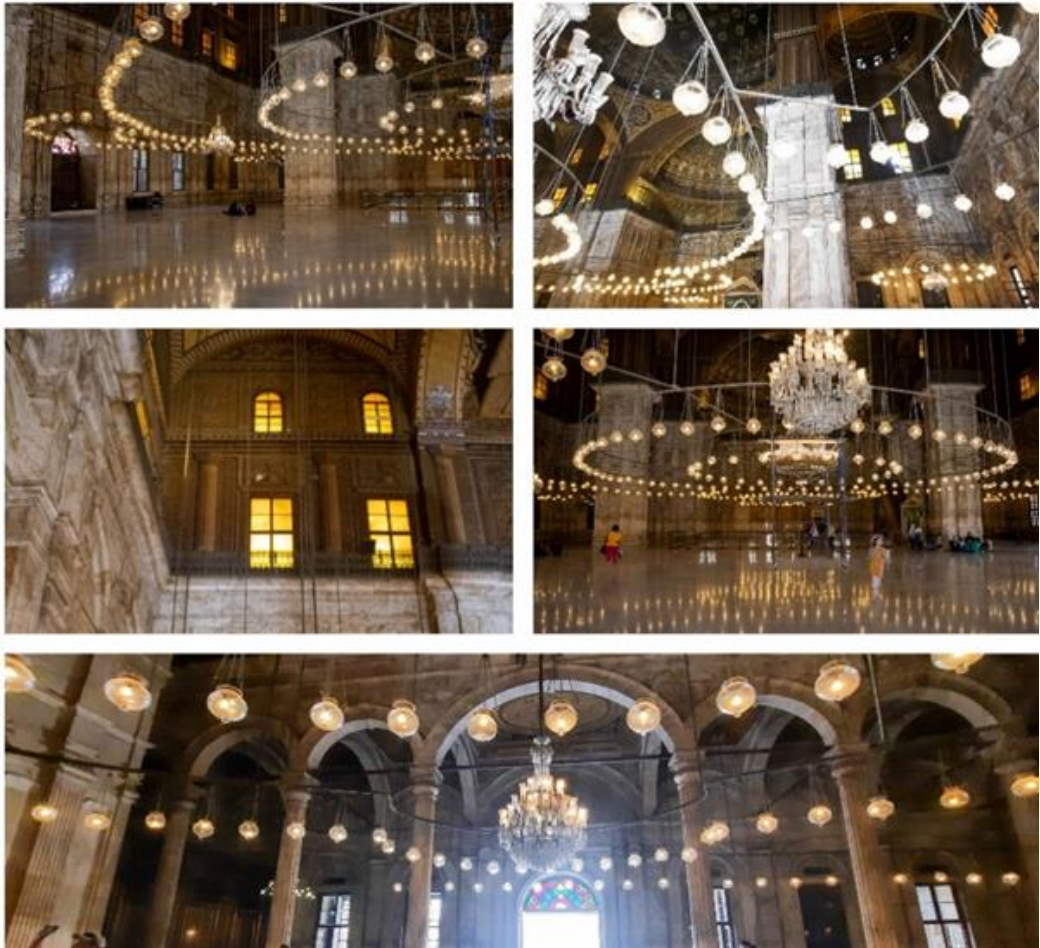
Şekil 54. Caminin kare planlı harem kısmı (Donia, 2006).

Şekil 55. Cami'nin kible eyvanının, merkezi kubbenin yanındaki yarım kubbelerin ve dört küçük kubbenin planı (Donia, 2006).

Mehmet Ali Camii'nin planı, birbirine bitişik üç dikdörtgen alandan oluşan tek bir yapı özelliği göstermektedir. Caminin doğu tarafından batı tarafına doğru ilerlendiğinde, doğu cephesinin ortasında Mısır'ın güneyindeki Beni Süveyf'ten getirilen beyaz renkli albaster mermeriyle kaplanmış mihrabın bulunduğu 17 metreye 9 metre yapısında bir dikdörtgen alan görülmektedir (Al-esed,1992; Bayhan, 2003).

Caminin iç mekânında iki kat bulunmaktadır; birinci katın her kenarı 41 metre ölçüsündedir (kare planlı) olup 11.50 m yüksekliğe kadar mermer kaplıdır. İkinci kat da kare planlı olup yerden yüksekliği 13.55 m'dir (Wiet, 1966; Mübârek, 1986; Taylor, 1954) (Şekil. 56).

Şekil 56. Cami'nin mermer kaplanmış iç duvarları (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

2.1.1. Mihrap

Bir mermere oyulmuş mihrabın köşelerinde bulunan zarif albaster mermerli sütunlarla desteklenmiş ve 1.40 metre derinliği olan enine yarım daire planlı niş bulunmaktadır. Bu nişin üzerinde de dilimli kavsara ve kemerin yanında güneş ışığını temsil eden altın yaldızlı parlak temalı bezemeler vardır. Bu yapısıyla Mihrap, Mehmet Ali Paşa dönemindeki süslemeye sahip ilk mihrap olarak dikkat çekmektedir (Zaki, 1935). Mihrap nişinin içindeki bir grup belirgin burmalı yaldızlı çizgi arasına sıkıştırılmış Kur'ân'dan alınmış ve altın harflerle yazılı bir metnin yanında yine altın harflerle yazılı bir "Allah" ifadesi bulunmaktadır. Mermerden yapılmış mihrabın alt kısmında üzüm salkımı, üzüm yaprağı ve asma dallarından oluşan gerdanlık motifi mevcuttur (Abd al-Wahhab,1946) (Şekil. 57).

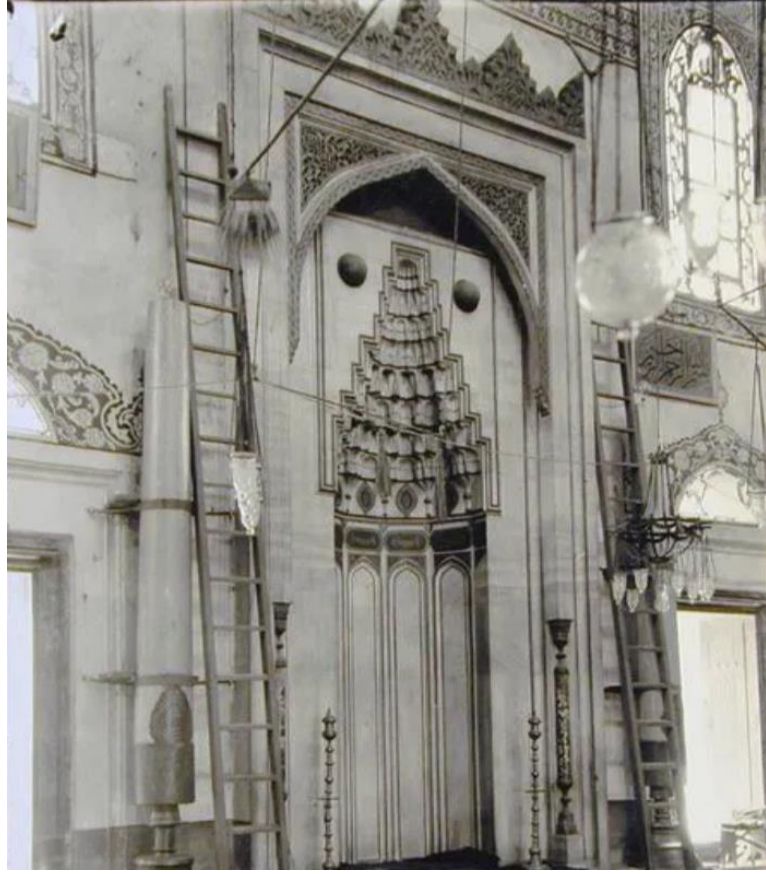
Mehmet Ali Paşa döneminin dinî mimarisinde ilk kez tamamen mermer (Vecdî, 2007) üzerine oyulmuş mihrap (mermer yapıda mihrap) ortaya çıkmıştır (Abdülâtî, 2019). Bu mihrapların en eskilerinden biri, H. 72 yılında yapılmış olan sekizgen planlı kutsal Kaya Kubbesi'nde bulunan bir mihraptır (Shihe, 2001).

Beyaz Marmara mermeri, Klasik Osmanlı sanatına geçiş dönemini temsil eden II. Bayezid Camii ile mihrapların ana malzemesi hâline gelmiştir. Erken Osmanlı dönemi camilerinde Selçuklulara dayanan çini mihrap geleneği sürdürülürken Mimar Sinan'ın camilerinin pek çoğunda mermer mihrap yer almıştır (Vardar, 2017) (Şekil. 58).

Haremin güneydoğu duvarı üzerinde basit bir şekilde oyulmuş iki mihrap mevcuttur. Bu mihrapların enine yarım daire planlı nişi vardır, bu nişler ay ve yıldızla süslenmiştir (Abd al-Wahhab, 1946) (Şekil.59).

Şekil 57. Cami'nin mermer oyulmuş mihrabı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 58. II. Bayezid Camii'nin mihrabı (https://www.archnet.org/sites/3643?media_content_id=34984; Erişim Tarihi: 26.06.2022).

Şekil 59. Haremin güneydoğu duvarı üzerinde yer alan basit bir şekilde oyulmuş iki mihrap (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

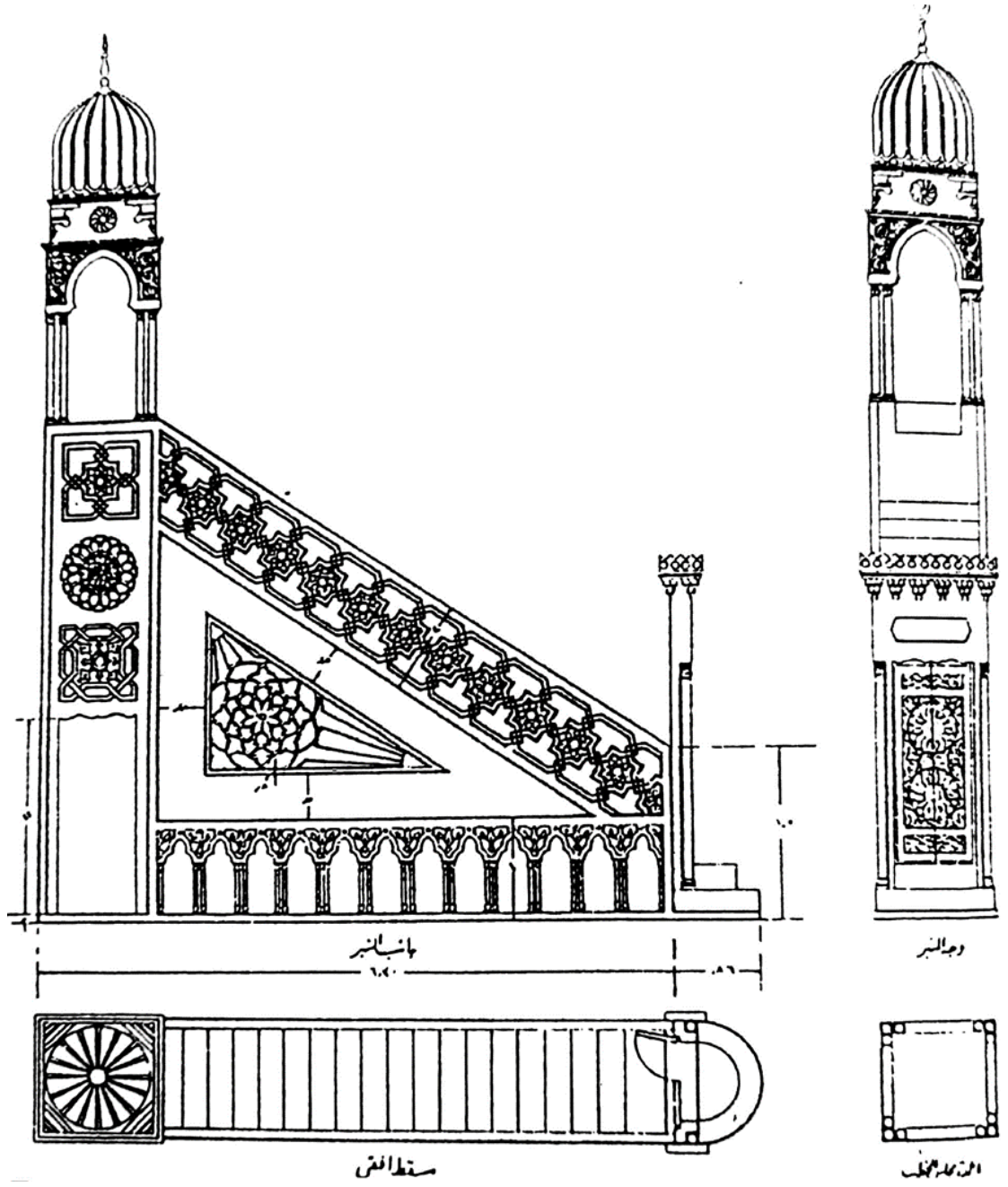

2.1.2 Minber

Minber üzerinde kullanılan motifleri işlemek için zemin oyma, künde-kâri ve kakma teknikleri kullanılmıştır. Geometrik temalı bezemeleri temsil eden şebekelerde kafes oyma tekniği uygulanmıştır. Minberin külâh kısmı oyma tekniği ile kabartılarak rölyef formunu almıştır. (Şekil. 60-61-62) Bazı motiflerin üzerinde transfer tekniği ile uygulanmış altın varaklar vardır. *Mehmet Ali Paşa Camii*'nin minber uygulama tekniği, Memlûklülerin en önemli mermer minberlerinde kullanan künde-kâri ve kakma tekniklerini yansıtan *Aksungur Camii*'nin (H. 1346) minberine benzemektedir (Ödekan, 1997; Bozkurt, 2020; Abouseif, 1992) (Şekil. 63).

Şekil 60. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberi: Ön görünüş (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 61. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberi: Ölçek: 1/100 (Muhammad Rezq, 2003).

Şekil 62. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberi: Ön ve yan kısımların görünüşü (Kahire'deki Kal'atülceb, 10-06-2022).

Şekil 63. Mehmet Ali Paşa Camii ile Aksungur Camii'nin minberi (Abouseif, 1992; Yeomans, 2006).

Minberin Girişi: Ahşap üzerine pirinç kakmalı ve 1,90 m yüksekliğinde, 0,40 m genişliğinde olan giriş kapısının açıklığına yarım daire biçimindeki iki basamakla çıkılmaktadır. Kapı, Rumî tepeli kafes oyma tekniği ile kabartılarak rölyef formunda yapılmıştır. Minberin kapısının sağ tarafında minberi inşâ eden kişinin ismini ve minberin yapılış tarihini (H. 1360/1941) içeren bir imza vardır. Minber giriş sövelerinin yanında yer alan sütunlar zarif şekilde bezenmiştir.

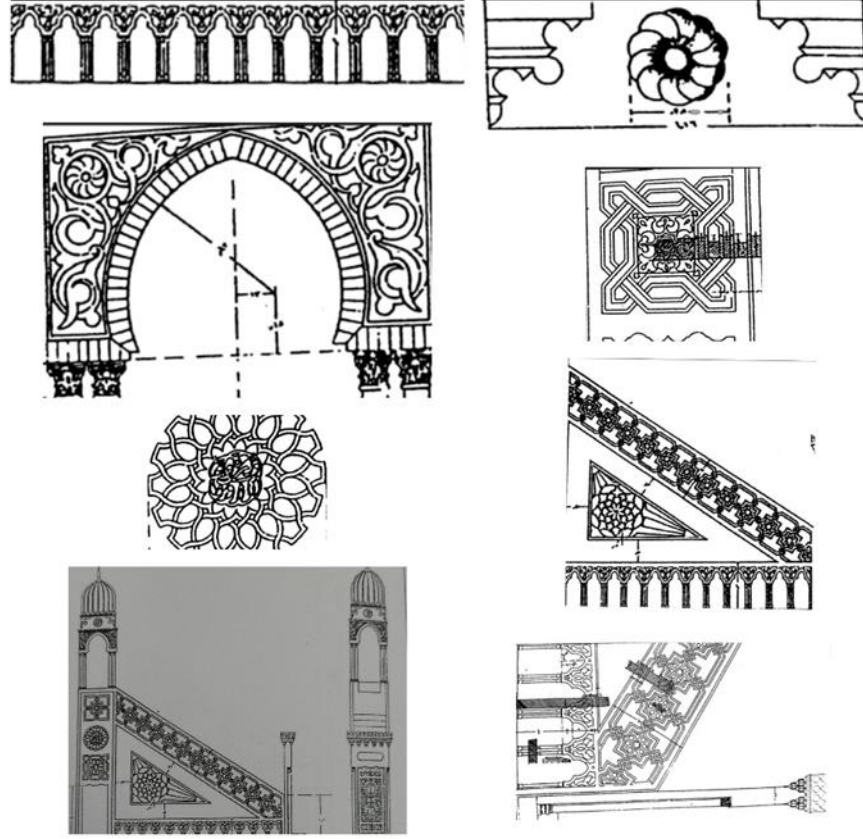
Minberin girişinin taç kısmındaki Osmanlı tarzında dantelli Rumîli desenden gövdeye doğru bir geçiş unsuru olarak mukarnas yapılmıştır (Mülâyim, 2020). Kahire'deki mermer minber yapımında kullanılan Memlûk geleneği sürdürülmüş ve bu gelenek minber içinde önemli bir geçiş ögesi olmaya devam etmiştir (Abouseif, 1992; Williams, 1983). A. Cameron Creswell (1978), bu tarzda yapılan minberi “stalâktit pandantif” olarak tanımlamaktadır. Mısır'da taş bina duvarları üzerinde keskin hatlarla içeri giren alçak rölyefler, Antik Yunan'da, Ortaçağ Avrupası'nda ve Gotik mimaride ise süsleme amaçlı yüksek rölyeflerin kullanıldığı örnekler bulunmaktadır (Atıl, 2015).

Giriş tacı: Kapıyı çevreleyen sütunlar 0.80 m genişliği, 0.37 m. uzunluğu olan ve çıkıntılı bir yazı içeren mermer kartuş taşmaktadır. Mermer kartuşun üzerinde yer alan kitâbede Sülûs hattıyla yazılmış Kelime-i Tevhid yer almaktadır. Mermer kartuşun üzerinde ayrıca “Efdalü'l-eyyâmi indellâhi cum'atun - Allahu Taâlâ nezdinde en mübarek gün cuma günüdür” yazan bir hadis-i şerif bulunmaktadır.

أفضل الأيام عند الله الجمعة

Tacın üst kısmında bulunan bezemeler *sülâsi-yül-fûsus* (üç dilim/ üç yapraklı basit palmet grubu) motifleriyle yapılmıştır. Bu motiflerle yapılan bezemeler; simetrik desen kabartma ile oyma tekniği kullanılan Sümer, Mısır, Asur, Yunan ve Roma eserlerinde de görülmektedir. Osmanlı mimarî eserlerinde özellikle erken Osmanlı dönemindeki Rûmi ile birlikte en çok kullanılan motif, palmet motifidir. Fakat buradakiler son derece detaylı ve ince şekilde ele alınmış motiflerdir (Doğan, 2010).

Aynalık: Yan aynalıklardaki üçgen formundaki geometrik bezemeler son derece detaylı olup Kündekâri ve şebekeli kafes oyma tekniğiyle yapılmıştır. Üçgen formdaki aynalık içerisinde bulunan çok köşeli iri yıldız motifleriyle güneş/şems formunun içerisi basit dairesel sekiz dilimli olan roselet motifi ile bezenmiştir (Şekil.64).

Şekil 64. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberindeki çeşitli süslemeler: an aynalık deseni, aynalık altı deseni, giriş üstü taç deseni vb (Muhammad Reza, 2003).

Aynalık altındaki geçitler: Bu geçitlerin üzerinde bezemeler bulunmaktadır. Aynalık kısmındaki kemerlerin üzerinde bir dizi *sülâsi-yül-füsus* (üç yapraklı, dilimli) motifleri bulunmaktadır. Aynalık altı üçgen alandaki kemerin bezemesinde kullanılan desen *Lotus* ve *Rumî* grubu motiflerle yapılmıştır.

Korkuluk: Bu kısmın bezemesinde kullanılan geometrik desenler, kafes oyma tekniği ile işlenmiştir. Geometrik şebekelerin içinde ise kabartma tekniği ile uygulanmış *sülâsi-yül-füsus* motifleri (basit yaprak şeklinde) yerleştirilmiştir (Hasan Abdülvahhâb, 1959).

Geçit: Geçit bölümü, kemerli açıklık şeklinde düzenlenmiştir. Bu kısımda *Nal kemer* bulunmaktadır (Gülay, 2007).

Köşk: Bu kısım 12 sütun üzerine oturmuştur. Köşkün kemeri albaster kırmızı mermer ile yapılmış olup tavanı ise zarif ve detaylı şekilde işlenmiş Rumî desen ile süslenmiştir.

Köşk altı geçidi: Korkulukta kullanılan geometrik desenli bezemeler burada da kullanılmıştır.

Alem: Bu kısım köşk kubbenin üzerinde yer almakta olup hilâl formuna sahiptir. Burada altın varak ve transfer tekniği ile uygulanma yapılmıştır (Şekil.65).

Şekil 65. Minderin köşk ve alem unsurları: Köşk kubbenin üzerinde ve hilal formu bulunan alem (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde yapılan minberlerde, Memlûk formlarındaki geometrik ve bitkisel bezeme geleneği sürdürülmüştür (Abouseif, 1992) (Şekil. 66-67). Mehmet Ali Paşa Camii'nde de Osmanlı Klasik Dönemi minberlerinde kullanılan geometrik ve bitki-

sel süslemeler uygulanmıştır. Örnekleri daha önce Şehzâde, Mihrimah Sultan, Hadım İbrahim Paşa, Kaptanı Derya Sinan Paşa ve Rüstem Paşa camilerinde kullanılmıştır (Dağlı, 2015) (Tablo 13-14).

Şekil 66. Mehmet Ali Paşa Camii minberinin kullanıldığı Memlük künkari ve kakma tekniği (Yeomans, 2006).

Şekil 67. İmam Şafi'i'nin Türbesinin bulunan kakma tekniği (Yeomans, 2006).

2.1.3 Kabir

Türbe ve cami, Müslüman yöneticilerin otoritelerini meşrulaştırmak ve toplum tarafından hatırlanmayı ebedileştirmek için kullandıkları geleneksel dindarlık ve güç sembolleridir

(Abouscif, 2001). Türbe mimarisi, Memlûklerde, Anadolu’da, Selçuklularda yoğun olarak rastlanan bir mimarî türdür (Sözen, 1968; Öney, 1981). Türbeler; Osmanlı döneminde de devam ederek genellikle yapının ait olduğu kişinin makamını, mensup olduğu sosyal, dinî ve siyasî zümreyi ifade etmek için kullanılmıştır (Gündüz, 2010; Orman, 2012). Mehmet Ali Paşa da çoğu yaşamı boyunca ölen otuz çocuğu olduğu için anıtsal camisini planlamadan önce, 1820’lerin başında ailesi için bir türbe (Şafii türbesi) inşa ettirmiştir (Abouseif, 2006; al-Jabartî, 1879) (Şekil. 68-69).

Mehmet Ali Paşa’nın kabri caminin batı köşesinde yer almaktadır. Bu kabir dikdörtgen bir alan içerisinde olup renkli mermerle kaplanmıştır. Etrafında ahşap bir yapı olup en dış kısmından da pirinç parmaklıklarla çevrilidir (Abdülhafız, 1994).

Mehmet Ali Paşa’nın vefatından hemen sonra Hidiv Abbas Hilmi’nin emriyle mezarın tamamı inşa edilinceye kadar, kabir üstünde ahşap bir sanduka yer almıştır (William, 2008). Daha sonra mezara Hidiv Muhammed Abbas’ın emriyle Avrupa’dan gelen ve Osmanlıca bir kitâbenin de yer aldığı mermer bir sanduka eklenmiştir (Wiet,1959). Bunun yanı sıra, William (1905) ve Mübârek (1986), Kral Faruk tarafından aşağıda Şekil. 3.26’da görülen şu kitâbenin mezara eklendiğini söylemişlerdir:

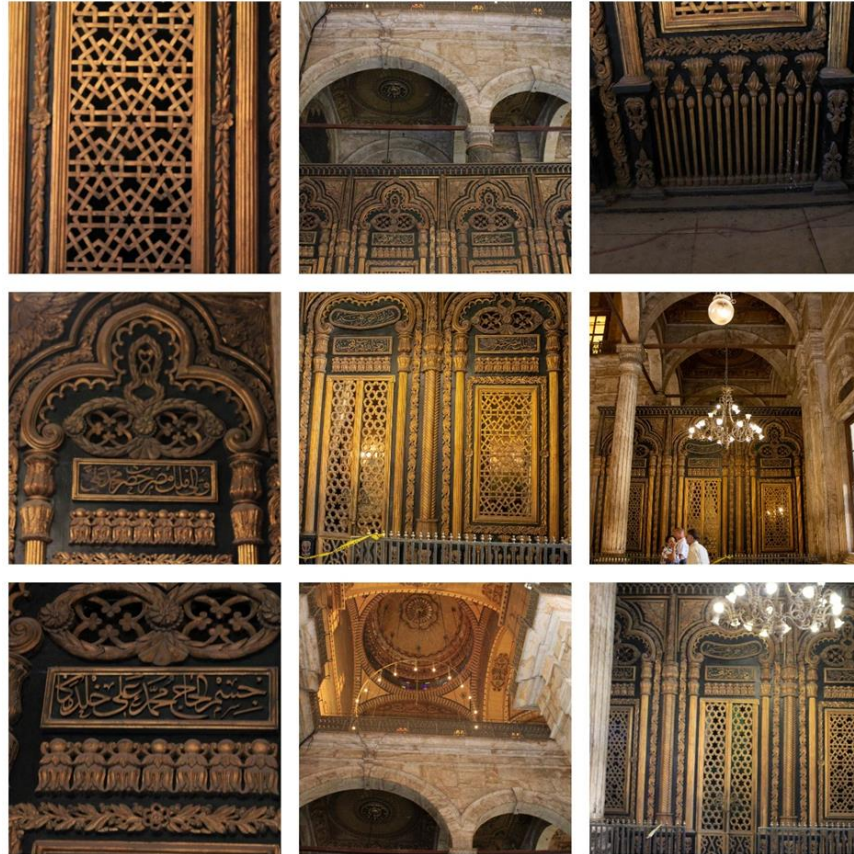
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ هَذَا مَثْوًى وَاللَّيْ مِصْرَ وَمِنْقَذًا وَرَأْسَ
أَسْرَتِهَا الْمَالِكَةَ الْمَغْفُورَ لَهُ مُحَمَّدَ عَلِيٍّ بَاشَاً وَوَلَدَ نَصْرَ اللَّهِ وَجَمَّهُ بِمَدِينَةِ قَوْلِهِ سَنَةَ 1182 هـ لِلهَجْرَةِ النَّبَوِيَّةِ
وَوَلِيٍّ مِصْرَ فِي 17 صَفَرٍ سَنَةَ 1220 . وَلِحَقِّ بَرِيهِ فِي 13 رَمَضَانَ مِنْ سَنَةِ 1265 رَحْمَةً اللَّهُ وَطَيْبِجَ ثَرَاهُ
وَبَارِكْ فِي أَسْرَتِهِ الرَّحْمَةَ وَسَلَاتِهِ الْعُلُوبَةَ.

Bu yazı, Nahl Suresi’nin 128. ayeti olan “Allah şüphesiz sakınanlarla ve iyilik yapanlarla beraberdir ifadesi ile başlamakta olup Mehmet Ali Paşa’nın doğum yeri olan Kavala’yı, H. 1182’deki doğum tarihini, vefat tarihini, ona yapılmış bazı övgüleri ve ölümlere okunan bazı duaları içermektedir.

Şekil 68. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kabrinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 69. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kabrinin bir başka görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

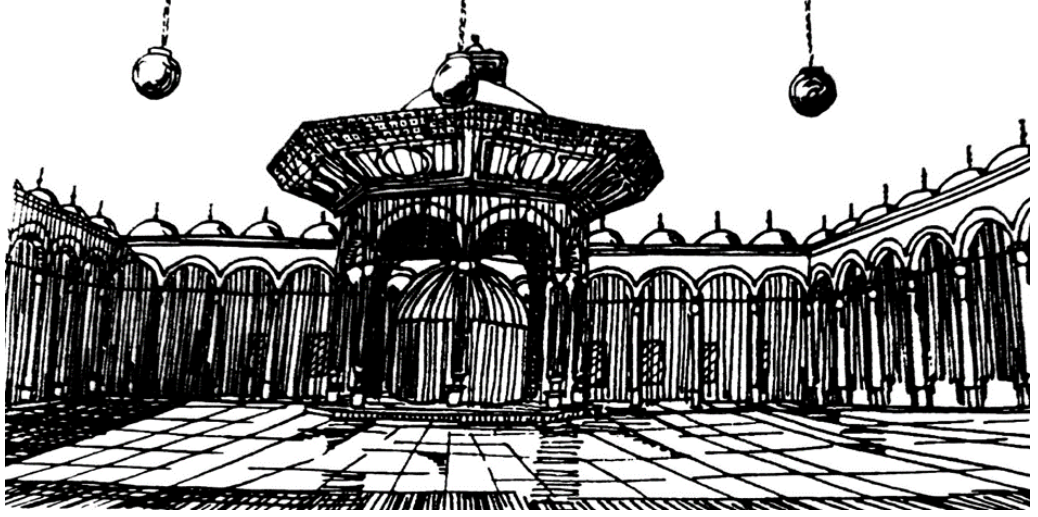
2.2. Avlu Kısımı

Avlu, caminin kuzeybatı cephesinde yer almaktadır. 52.15x53.15 m ölçülerinde olan avlu kareye yakın bir dikdörtgen plana sahiptir (Abouseif, 1989; El Ashmouni & Bartsch, 2014). Bu avlu mimarisi, daha önce Osmanlı mimarisinin merkezî planlı camilerinin ilk örneğini oluşturan Edirne’de bulunan Üç Şerefeli Cami’de kullanılmıştır. Bu avlu, şadırvanlı-revaklıdır (Akçıl, 2012; Arel, 1973) (Şekil.70).

Şekil 70. Mehmet Ali Paşa Camii’nin şadırvanlı-revaklı avlusu (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).

Avlu etrafını kuşatan dört kubbeli revak vardır (Al-Asad, 1992; Bayhan, 2003). Mermer sütunlara oturan daire şeklindeki kemerlerin taşıdığı ve içten bitkisel motiflerle süslenmiş olan kubbeler, dış tarafından ise kurşunla kaplanmıştır (Coste, 1839; Wiet, 1959; Abdülhafiz, 1994) (Şekil. 71).

Şekil 71. Mehmet Ali Paşa Camii'nin avlusu: Kuşattan kubbeli revağın görünümü (Muhammad Reza, 2003).

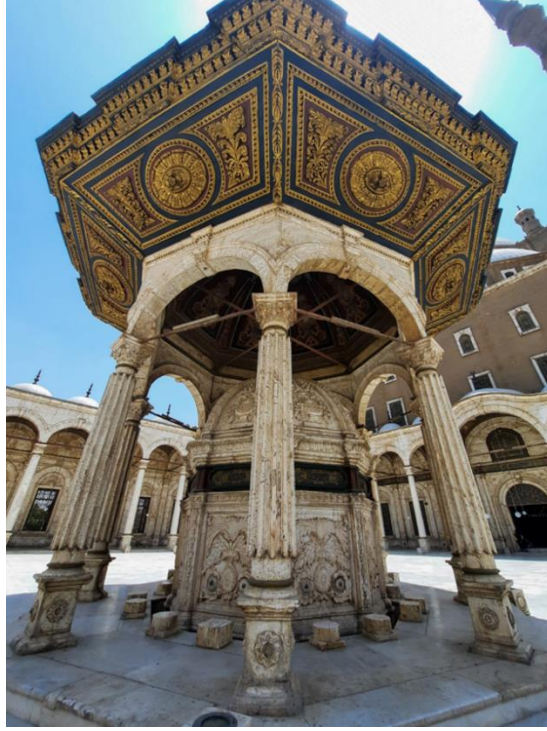
2.2.1. Şadırvan

Şadırvan, cami avlularında ortada bulunan, çevresindeki musluklardan ve ortasındaki fis-kiyeden su akan üzeri kubbeli abdest yeridir. Bazen tek bir yapı (tek sıra) olarak bazen de ikili yapıda olabilir. Şadırvanlarda sütunların üzerine oturan estetik bir kubbe örtüsü bulunmaktadır (Tali, 2011). Şadırvanların ilk örneklerinden birisi, Osmanlı mimarisinin merkezî planlı camilerinin ilk örneğini oluşturan 1470 tarihli İstanbul Fâtih Camii avlusunda yer almaktadır (Kılıcı, 2010).

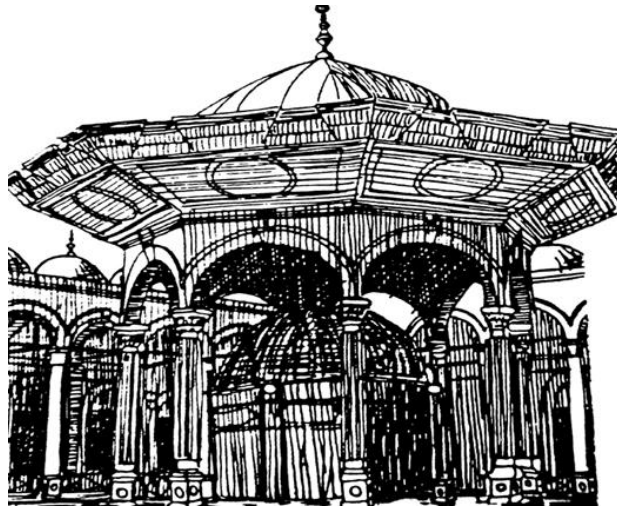
Şadırvanlar ana özelliklerine göre değerlendirilirse, biçimlerine göre dört grupta sınıflandırılabilir; bir havuzdan oluşan şadırvanlar, üst örtüsü bulunan ve havuz köşelerine yerleştirilen sütunlarla taşınan şadırvanlar, “baldaken” tarzı şadırvanlar ve iki fonksiyonlu ayrı bir grupta toplanan şadırvanlardır (Sönmez, 1988) (Tablo 15).

Mehmet Ali Paşa Camii avlusunun ortasında yer alan şadırvan, 1847 yılında yapılmış olup çift kubbeli, 11.50 m yüksekliğinde ve sekizgen şekillidir (Bassili; 1964). 4.11 m yüksekliğinde mermer sütunlara oturan şadırvan, Barok ve Rokoko üslûbunda zengin bitkisel ve geometrik süslemelerle bezenmiştir. Bu bezemeler altın işlemelidir. Şadırvan ahşap saçaklı olup caminin diğer kubbelerinde olduğu gibi dıştan kurşunla kaplanmış bir

kubbeye sahiptir (Wiet, 1959). Ahşap saçak, zengin bir bitkisel süslemeye sahiptir. Bu süslemeler, 1828 yılında İsmail Paşa tarafından yaptırılan Al-Mu'izz Caddesi'ndeki el-Nasır Medresesi'ne bakan sebil-küttâbın bezemesini anımsatan bir üsluba sahiptir (Abouseif, 1992) (Şekil.72-73).

Şekil 72. Mehmet Ali Paşa Camii'nin şadırvanının görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 73. Mehmet Ali Paşa Camii'nin avlusunun ortasındaki çift kubbeden oluşan şadırvan (Muhammad Rezz, 2003).

Şadırvanın iç kubbesi ise alemli olup 5,97 m yüksekliğindedir. Bu kısım dıştan mermer ve sekizgen kubbe ile örtülmüştür. Tüm bina, Mısır camilerinde eşsiz bir örnek olarak mermerli tek bir küttedir. İç kubbenin sütunları, dikdörtgen bir kaideden oluşmakta olup, dört kenarı poligonal ve yuvarlak şekilli bitkisel motiflerle süslüdür. Sütunların, ortalarında gül ve sivri akantus yapraklarından oluşan sarmal şekillerle süslenmiş bileşik şekilli taç kısmı vardır. İç kısmının kenarlarının her biri kare şeklinde olup altında oval bir vazo bulunan büyük bir akantus grubu ve her yüzünde ikişer abdest musluğu bulunan sekizgen su havuzunu içerir. Kare, hafifçe çıkıntı yapan ve mermer üzerine oyulmuş rozetleri bulunan düz yatay bir dikdörtgen ile üst kısımda sınırlandırılır. İç kubbenin üstünde kabartma Rokoko üslubu ile oluşturulmuş büyük bir vazo üzerinde akantusun yaprak ve dallarının olduğu bitkisel süslemeler vardır (Bassili; 1964) (Şekil.74).

Şekil 74. Şadırvanın iç kubbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şadırvan iç kubbesinin üzerinde Farisi hattı ile yazılmış abdest ile ilgili Kur’ân’dan bir âyet ve hadis içeren bir yazı bulunmaktadır:

بأيتها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة فاغسلوا وجوهكم وأيديكم إلى المرافق وامسحوا برؤسكم وأرجلكم إلى الكعبين.

Bu ayetten sonra bir de hadis-i şerif vardır: “Ve kâle sallallâhu aleyhi ve sellem el-vuzûi silâhu’l-mü’mîn sene 1263 – Rasulullah sallalahu aleyhi ve sellem buyurdu ki; abdest mü’mînin silâhıdır sene M. 1847”

وقال صلى الله عليه وسلم الوضوء سلاح المؤمن سنة 1263 هـ .

Kalenin altındaki meydana bakan avlunun kuzeybatı tarafının ortasında, 1845 yılında Fransa kralı Louis Philip (El Ashmouni & Bartsch, 2014) tarafından bugün Paris’teki Place de la Concorde’u süsleyen dikilitaş karşılığında Muhammed Ali’ye hediye olarak takdim edilen ve modernitenin nihai işaretini temsil eden pirinçten bir saat kulesine konulmuştur (Rebbat, 2009). Tarzı neo-gotik ve oryantal unsurların bir karışımıdır (Al-Asad, 1992) (Şekil.75-76-77).

Şekil 75. Mehmet Ali Paşa Camii’nin saat kulesinin görünümü (Muhammed Rezz, 2003).

Şekil 76. Mehmet Ali Paşa Camii'nin saat kulesinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 77. Mehmet Ali Paşa Camii'nin saat kulesinin bir başka görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 78. Mehmet Ali Paşa Camii'nin saat kulesinin yakından görünüşü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

2.3. Cepheler

Cami, üç ana serbest cephe ile dışarıya açılmaktadır. Bu cepheler; kible eyvanının varlığı ile karakterize edilen *güneydoğu cephesi*, Nasır Muhammed bin Kalawun Camii'nin güney-batı cephesine bakan *kuzeydoğu cephesi* ve Cevher Sarayı'nın önündeki meydana bakan *güney-batı cephesidir*. Bu cepheler; üç seviyeden oluşmaktadır. Birinci seviye mermer panellerle kaplıdır. İkinci seviye sadedir. Üçüncü seviyede ise kubbeler ve yarım kubbeler vardır. Üçüncü seviye üst korniş ile tamamlanmaktadır. Hem kuzeydoğu hem de güneybatı cephelerinin her yüzünde birer sofa bulunmaktadır (Al-ased, 1992; abdelwhab, 1946).

Güneydoğu cephesine, Cevher Sarayı'nın üst ve alt katlarını bağlayan merdivenlerle erişilmektedir. Güneydoğu cephesinin birinci katı doğu köşesinin başlangıcından güney köşesinin sonuna kadar uzanmaktadır. Bu cephe yaklaşık 47.15 m genişliğinde ve 25.50 m yüksekliğinde birinci katın başlangıcından ikinci katın üst kornişine kadar tamamlanmaktadır (Şekil. 79).

Şekil 79. Mehmet Ali Paşa Camii'nin doğu cephesinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Kible eyvanının çıkıntısının ana yüzü

Bu kısım, 17.20 m. yüksekliğinde, 21.35 m. uzunluğunda ve tamamen mermerle kaplanmıştır. Ayrıca bu kısmın hilal ve yıldız bezemeleriyle süslenmiş yarım daire biçimli bir kemerin üstünden çerçevelemiş büyük bir cephesi de vardır.

Bu kısım iki kompozisyonundan oluşur: (Şekil.80)

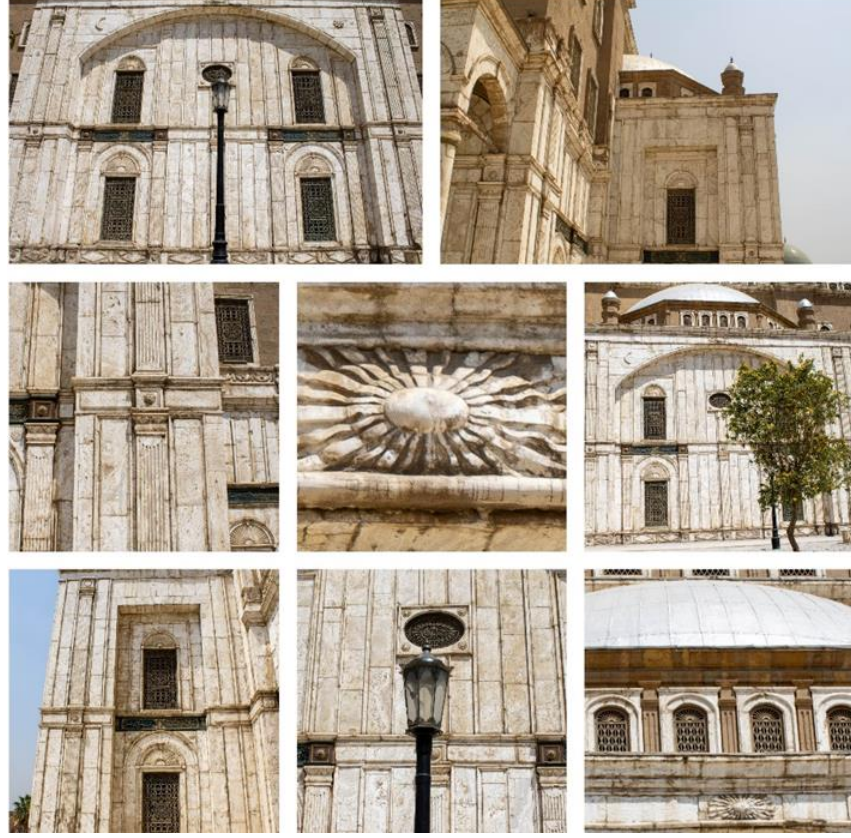
1. Eşit boyutta ve kompozisyonda bezenmiş iki pencereye sahiptir. Her birinin yarım daire kemer şeklinde bir lentosu (basamağı) vardır. Hilal ve yıldız bezemeleriyle süslenmiş yarım daire biçimli büyük bir kemer ile çevrilidir.
2. Birinci ve ikinci katın kompozisyonları benzerdir ve bu kompozisyonlar caminin tüm kenarlarını çevreleyen ve süslemesiz olan yazılı metnin bir uzantısı ile ayrılmaktadır.

Şekil 80. Cami kible eyvanının çıkıntısının ana yüzünün görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Binanın doğu cephesini dışarıdan temsil eden mihrabın çıkıntısının taçkapısı olarak büyük bir kemerli kompozisyon eklenmiştir. Bu kompozisyonun çift kemerli açıklıkları zengin bir görsel etki yaratmaktadır. Doğü cephesi, kubbe seviyesine kadar yükselip geri çekilen düzlem katmanlarından oluşturulmuştur. Böylece bu cephe daha düşük bir seviyeye getirilmiştir. Kubbenin eksenini vurgulamak için, kompozisyonun merkezi kemerli bir portal (kapı) olarak vurgulanmıştır. Dış tasarımın bütünlüğüne verilen önem, mermer

oyma ve renkli taşın bolca kullanılmasında da belirgindir ve bu durum bütüncül bir görsel etki yaratmaktadır (Erzen, 1986). Burada, tüm cepheyi tek bir kompozisyon bütününde birleştirmenin en sofistike çözümüne Süleymaniye Camii ile ulaşıldığını belirtmek gerekir (Şekil.81).

Şekil 81. Mehmet Ali Paşa Camii'nin doğu cephesinin ayrıntıları (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Mehmet Ali Paşa Camii'nin abdest çeşmelerinin seviyesinden kubbe seviyesine kadar tüm eleman ve düzlemler belirli bir hiyerarşi ile sıralanmıştır. Üç boyutlu hacimler, kavisli yüzeyler, iki boyutlu düzlemler ve kesitler sürekli yan yana görülmektedir. Oranlar insan ölçeği göz önünde bulundurularak kullanılmıştır; daha düşük seviyelerde boyut ve orantıların farklılıklarında bir azalma görülür ancak daha yüksek seviyelerde orantılar arasındaki farklar artış göstermekte olup çeşitlilik daha belirgindir (Erzen, 1986).

2.3.1 Pencereleler

Camilerde farklı yerlere sahip çeşitli açıklıklar ve pencereler olmasına rağmen, caminin yeterli doğal ışığı yoktur. Bununla birlikte, bu pencereler ve açıklıklar dört ana gruba ayrılabilir (Nabil, 2003):

- 1- Duvarların alt kısmında yer alan, tekrarlanan dikdörtgen pencereler (Şekil. 82).
- 2- Kubbelelerin tabanında bulunan pencereler (Clerestory) (Şekil.83-84).
- 3- Havalandırma için girişlerin üzerinde ve bazı pencerelerin üzerinde bulunan yarı dairesel pencereler (Şekil.85).
- 4- Duvarların üst kısmında bulunan ve kubbe üzerindeki benzer işleve sahip tekrarlanan dikdörtgen pencereler (Şekil.86).
- 5- Kible duvarında mihrap üzerinde yer alan dairesel pencere.

Şekil 82. Mehmet Ali Paşa Camii'nin pencereleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 83. Kubbelelerin tabanında bulunan pencereler (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

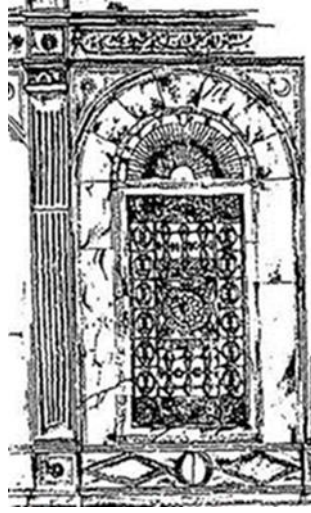
Şekil 84. Kubbelerin tabanında bulunan pencereler başka görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 85. Girişlerin üzerinde ve pencerelerin üzerinde bulunan yarı dairesel pencereler (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 86. Duvarların üst kısmında bulunan pencereler (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 87. Mehmet Ali Paşa Camii'nin penceresi (Nabil, 2003).

Şekil 88. Çiçek yapraklarından oluşan arabesk motifleri (Abdelwahab, 1949).

Şekil 89. Cami'nin pencerelerinin detayları (Abdelwahab, 1949).

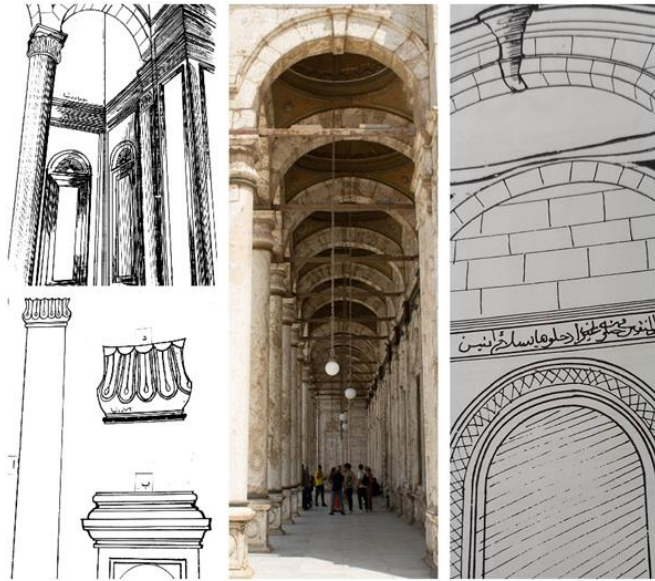
2.3.2. İki Sofa

Caminin, eşit boyut ve yüksekliğe sahip ve her biri 45.5 m yüksekliğinde ve 50.5 m genişliğinde olan iki cephesi vardır. Bu cephelerin önünde birer sofa bulunmaktadır (Şekil. 90).

Bu sofalar, birbirine askı yuvarlak kemerlerle bağlanan on bir yuvarlak mermer sütunlara sahiptir. Bu sütunların oluşturduğu on bir bitişik dikey bölüm vardır. Sofalar da bu dikey bölümlerin üzerine oturmuş olup yarım daire kesitli kubbelerle örtülüdür (Şekil.91).

Şekil 90. Mehmet Ali Paşa Camii'nin güney cephesinin sofası (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 91. Caminin sofasları (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

2.3.3 Minareler

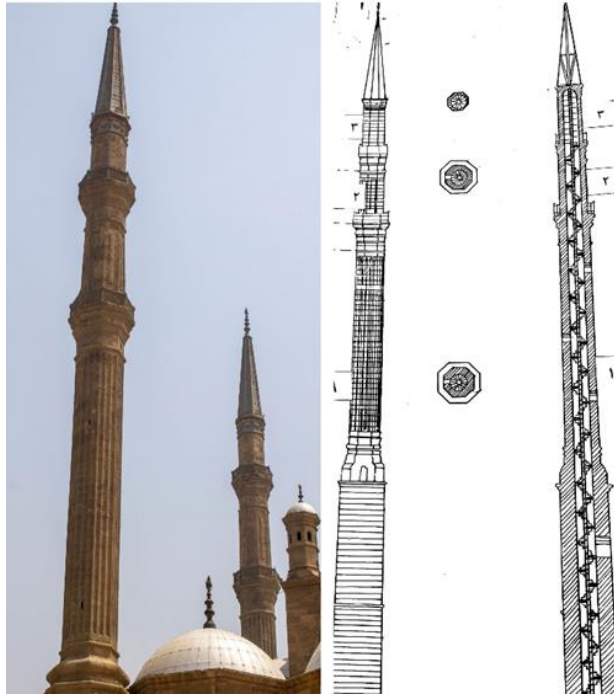
Caminin iki minaresi hem şekil hem de işçilik olarak kalem olarak bilinen Osmanlı üslubuna göre inşa edilmiş olup avlunun batı cephesinin iki yan köşesinde yer almaktadır. Her minare, iki kaideden oluşmaktadır. Birinci kaide 25.5 m yüksekliğinde ve 4.83 m genişliğinde olup büyük bir kare kaidedir. İkinci kaide ise küçük bir poligonal kaide üzerinde yükselen silindirik ve yuvarlak bir şerefe ile bitirilmiş bir gövdeden ibarettir. Ayrıca, minarelerin, üç katlı olan gövdeleri taş korkuluklu iki şerefe içermektedir (Şekil.92- 93). Gövdenin üçüncü katı ise *Barok* üslubundaki çiçek, yaprak ve meyvelerden oluşan *girland bezemeleri* ve Avrupa tarzından etkilenen *altın yaldız motifler*le süslenmiş bakır korkuluklu küçük bir şerefedir. Bu şerefenin üzerindeki geleneksel konik Osmanlı kurşunlarıyla kap-95lanmış külah ile bitmektedir. Diğer taraftan, her minarenin alemi hilal ve içindeki aydan oluşmaktadır (Abdülhafız, 1994) (Şekil.94).

Şekil 92. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minaresinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

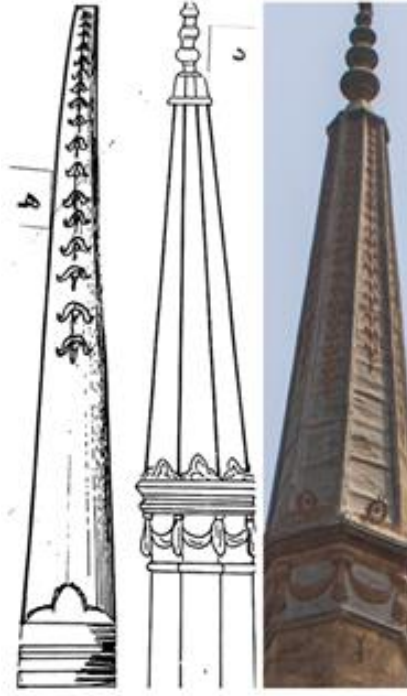

Şekil 93. Mehmet Ali Paşa Camii'nin minaresinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 94. Caminin minaresinin planı (Muhammad Rezaq, 2003).

Şekil 95. Caminin minaresinin son bölümünün motifleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

2.3.4. Kuleler

Cami, çeşitli büyüklük ve yüksekliklerde sekiz kule içerir; bu kuleler birçok kubbeler ve yarım kubbelerin yanında olup kurşunlarla kaplanmış kubbeler ve küçük bir poligon gövdeden ibarettir (Şekil.96-97).

Şekil 96. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kulesidir (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 97. Caminin çeşitli büyüklük ve yüksekliklerdeki kulelerinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

3. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİNİN BEZEMELERİ

Mehmet Ali Paşa Camii'nin süslemeleri Avrupa etkisine sahip olmasına rağmen, kendine özgü bir karakteri de bulunmaktadır. Bezemeler Mehmet Ali Paşa'nın benzersiz bir siyasî yapı inşa etme hedefine uygun olarak tüm yüzeyi dolduracak şekilde düzenlenmişlerdir. Bu da caminin süslemelerini dönemin diğer eserleri arasında eşsiz kılmaktadır.

Camide en çok mermer panolar üzerine süsleme yapılmıştır. Ayrıca ahşap panolarda da süslemeler bulunmaktadır. Minberin süslemelerinde kabartma tekniği kullanılmış, mermer üzerinde künde-kârî, kakma ve oyma teknikleri kullanılarak bezemeler yapılmıştır. Bezemeler üç gruptadır. Bu bezemeler; bitkilerden, geometrik şekillerden ve yazılardan oluşmaktadır.

Mehmet Ali Paşa Camii, 21 m çapında ve 52 m yüksekliğindedir. Yapının köşelerinde dört kubbe, ayrıca da merkezinde büyük bir anıtsal kubbe bulunmaktadır.

Caminin iki minaresi vardır. Bu minareler ince ve uzun yapıdadır. “Mermer camii” olarak da bilinen cami, Batılaşma Dönemi Osmanlı Mimarisi’nin özelliklerini yansıtmaktadır. Bazı kaynaklara göre, bu camiyle Mısır mimarisine Osmanlı aracılığı ile barok üslup girmiştir (Öney, 1990).

Cami; Barok, Ampir ve Rokoko üslubunda kullanılan motifleri içeren ve bu motiflerle süslenen İstanbul’daki Nuruosmaniye Camii’nden (1748-54) esinlenmiştir (Öney, 1990).

İstanbul’da XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan batı etkisindeki mimari anlayış ve batı etkisindeki yeni moda, eski motiflerle birleşerek “Türk Rokokosu” adı verilen bir üslubu ortaya çıkarmıştır. Bu üslup, Mısır’a XIX. yüzyıl artalarında, özellikle Mehmet Ali Paşa döneminde ulaşmıştır (Akar ve Keskiner, 1975).

Batılaşma Dönemi Osmanlı Mimarisi’nde temsil edilen dikey karakterler (C, S ve T tipi karakterler) Mehmet Ali Paşa Camii’nde görülmektedir. Nitekim bu karakterler, İstanbul’un barok üsluplu camilerinde görülmektedir.

Mehmet Ali Paşa Camisi’nin büyük pencerelerinde ve hatlarda C ve S, dış duvarlarında ise T tipi karakterlere rastlanmaktadır. Bu karakterler, zengin ve münhani bir yapıdadır (Kuban, 1947).

3.1. Geometrik Bezemeler

Geometrik bezemenin temel dokusu ağ örgüsüdür (reticulation). Yatay, düşey ve diyagonal şeritlerin kesişmesinden elde edilen ağ örgüsünü oluşturan şeritler o dönemde yaygın olarak kullanılmıştır. Bunların yanında antik kaynaklı zikzak, menderes, boncuk dizisi, dairesel ve poligonal şekiller de vardır (Kuban, 1997).

Camide iki tip geometrik süsleme tarzı kullanılmıştır; bunlardan biri çeşitli formlardan bağımsız bir özelliğe sahiptir, diğeri de çeşitli şekil ve büyüklükteki bitki bezemelerinden oluşmuştur ve camide bulunan kitâbelerin süslenmesinde kullanılmıştır. Bu süslemelerin çoğu yazıtlı dikdörtgen şekli çevrelemekte olup içerisindeki geometrik şekiller, bitki bezemesini çevreleyen bir çemberden ve çeşitli basamaklı piramidal formlardan oluşmaktadır.

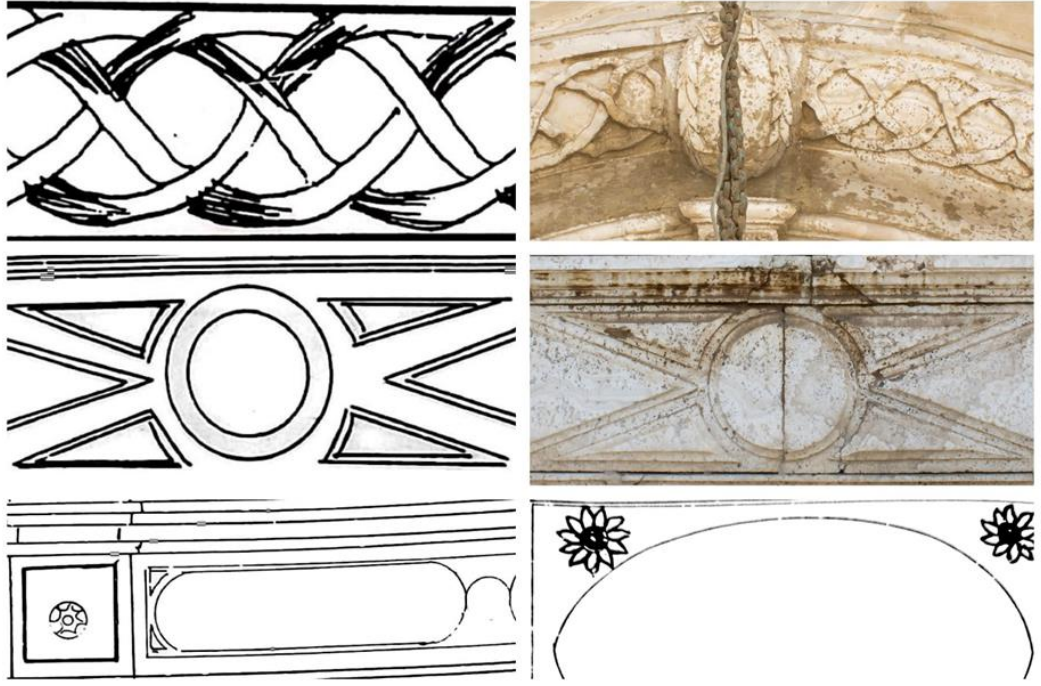
Dış cephelerdeki geometrik süslemenin temelini, büyük boyutlu geometrik birimler oluşturur. Dış cephenin doğu kısmında bulunan eyvan kiblesinin çıkıntısının alt bölümünde ise sadece geometrik motifler olup başka motif yoktur.

Geometrik motifler; dikdörtgen, üçgen, eşkenar dörtgen ve daireden oluşur. Bu motiflerin gövdesi dikdörtgen olup ortasında orta büyüklükte bir daire bulunmaktadır. Motiflerin sağ ve sol taraflarında büyük bir eşkenar dörtgen şekli vardır. Dikdörtgenin dört kenarı orta büyüklükte dik açılı üçgenlerle çevrilidir (Şekil. 98).

Şekil 98. Caminin geometrik bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Mehmet Ali Paşa Camii'nin giriş sütunlarının üzerinde bulunan kemerlerin etrafı; oval bir birim, dikdörtgen bir şekil ve eşkenar dörtgenle çevrilidir (Şekil. 99).

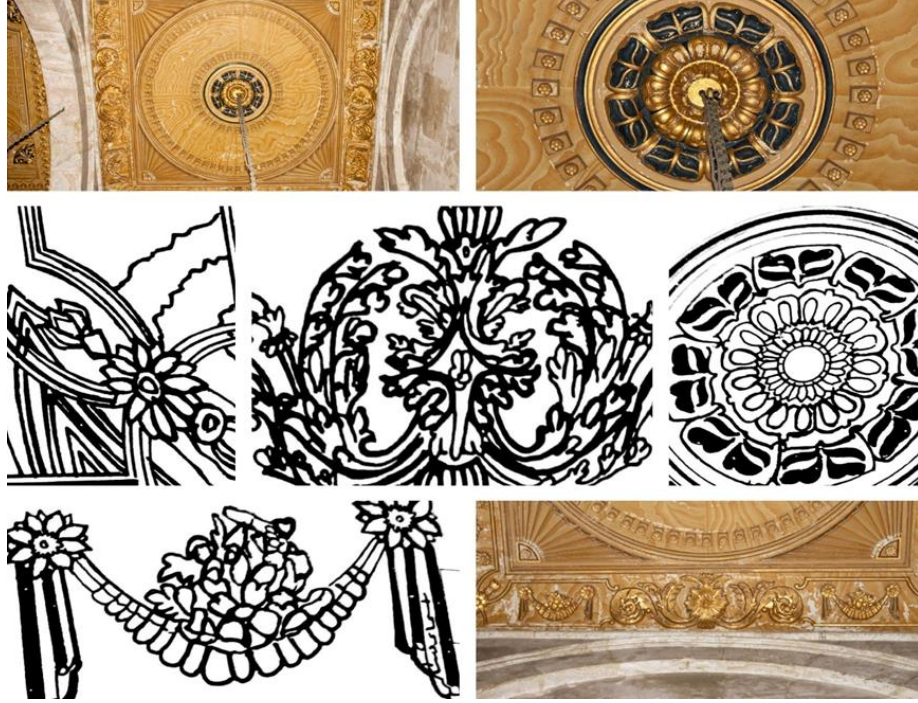
Şekil 99. Mehmet Ali Paşa Camii'nin geometrik bezemeleri (Dünya, 2005).

3.2. Bitkisel Bezemeler

Osmanlı deyimi birden fazla ülkeye uzanan tek bir kültür alanına ilişkin bir içerikle tanımlanmıştır. Bu alan, Osmanlıların politik egemenliğine girmemiş olan Arap bölgesini de kapsamaktadır (Öney, 1990) (Tablo 16-17).

Bitkisel bezemenin yoğunluğuna rağmen birçok geleneksel motif, özellikle akant yaprakları, palmet dizileri gibi motifler ve bitkisel rozetler adeta unutulmuştur. Ancak tüm bu geleneksel süslemeler, daha önce İstanbul'daki Osmanlı sanatında, "Türk Rokokosu" adı verilen bir üslubu ortaya çıkaran Avrupa üsluplarından etkilenerek Mehmet Ali Paşa Camii'nde ortaya çıkmıştır (Öney, 1990). İstanbul'da XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan batı etkisinde bir mimarî anlayış ile yeni moda ortaya çıkmıştır. Bezemelerin bu özellikleri Mehmet Ali Paşa Camii'nde de vardır (Akar ve Keskiner, 1975). Mehmet Ali Paşa Camii'nde bitkisel bezemeler bağlamında asma yaprakları, vazo bezemeler ile fiyonka bezemeleri bulunmaktadır. Avrupa'dan etkilenmiş bitkisel bezemeler, Cami

merkezî kubbesi, yan kubbeler ile mihrap ya da mihrap duvarlarına ve kible yarım kubbesi ile avlu kısmına yapılmış şadırvan bezemelerine getirilerek simgesel bir içerik ortaya çıkarılmıştır (Abouseif, 2006) (Şekil.100-101-102-103).

Şekil 100. Mehmet Ali Paşa Camii'nin iç tavanının bezemeleri: Fiyunkalar, girland bezemeleri vb (Dünya, 2005).

Şekil 101. Camiin iç tavanındaki büyük rozetin bezemesidir (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

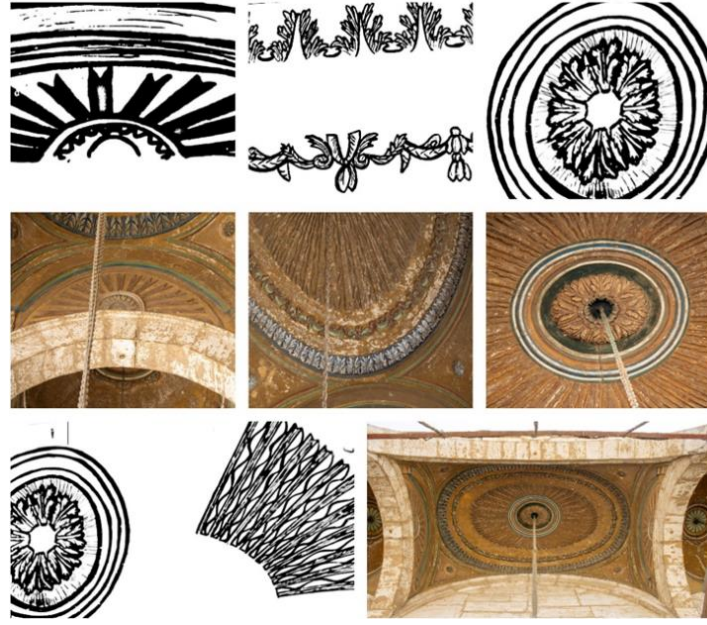

Şekil 102. Caminin iç tavanı üzerindeki bezemeler (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

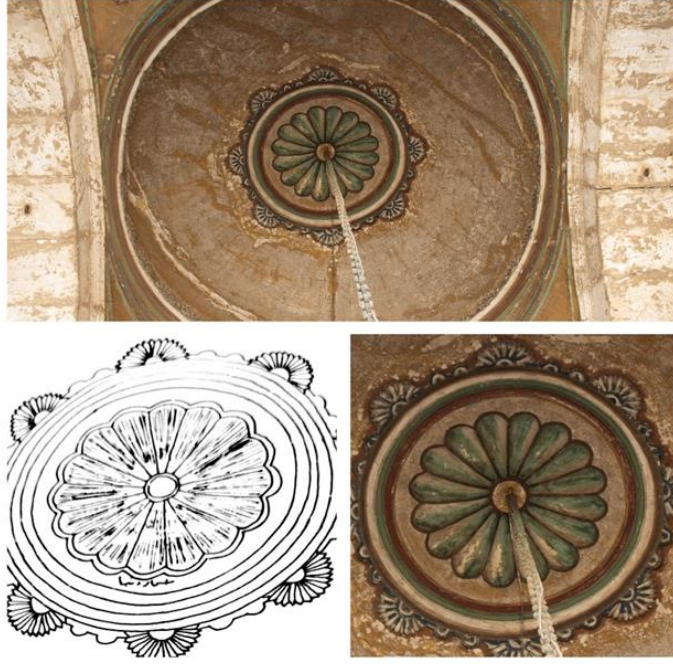
Şekil 103. Mehmet Ali Paşa Camii'nin iç tavanının bezemeleri: Büyük akantus yaprakları ve çeşitli büyük rozetlerin bezemeleri (Dünya, 2005).

Caminin iki sofasının kubbelerinin bezemesi: Öncelikle Mehmet Ali Paşa Camii'nin girişinin önündeki alanın üzerini örten büyük merkezî kubbe dışında her sofa'nın kubbelerinin kendi bitkisel motifleri açısından benzerdir. Bu alanın ortasındaki büyük kubbe, büyük ve bitişik orta boy akantus yaprakları grubuyla süslenmiştir. Ancak bu akantus yaprakları birbirine benzer ve eşit büyüklükte olup kıvrılmamış 66 yapraktan oluşur (Şekil.104). Bu bezemelerden sonra süslenmiş şerit, basit bitkisel girland (askı çelenk) bezemeleri vardır. Bu girland bezemelerinin sayısı 28'dir. Ancak sofa'nın merkezî kubbesinin ortası belirgin bir oval bitkisel rozetle süslenmiştir (Şekil.105).

Şekil 104. Sofanın merkezî kubbesinin bitkisel bezemeleri (Dünya, 2005).

Şekil 105. Sofanın yan kubbelerinin bitkisel süslemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Caminin dört yan kubbesi ve bir merkezî kubbesi bulunmaktadır. Merkezî kubbenin etrafında dört yarım kubbe vardır. Ayrıca mihrabın üzeri yarım kubbe ile örtülmüştür (Al-esad, 1992). Dolayısıyla camide toplam beş yarım kubbe bulunmaktadır (Şekil.106).

Şekil 106. Mehmet Ali Paşa Camii'nin merkezi kubbesi, dört yarım kubbe ve dört yan kubbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Merkezî kubbedeki süslemeler: Bu kısımda da bitkisel ve geometrik bezemeler olup tüm bezemeler dikdörtgen çerçevelerle çevrilidir. Geometrik bezemeler basit yapıdadır. Bitkisel bezemelerde okantus yapraklarına rastlanır. Bu okantus yaprakları, Barok ve Rokoko üslubunda kullanılan okantus yapraklarıdır. Merkezi kubbe 24 dikey dikdörtgen içermektedir. Bu dikdörtgenler, karmaşık ve çeşitli bitkisel motifler bakımından benzerdir. Ancak bu motifler, Barok ve Rokoko üslubunda zengin bitkisel ve geometrik süslemelerle bezenmiştir. Ayrıca, yayların bezeme merkezi kubbede bulunmuştur, yaylar bezemelerin yarısında küçük bir gül ve bunun dışında bir lotus yaprağının basit bir kompozisyonundan oluşmaktadır. Yarım kubbeler ise lotus motifli dört kalın kıvrımlı yaprağa sahiptir (Şekil.107- 108-109).

Şekil 107. Mehmet Ali Paşa Camii'nin merkezî kubbesinin bezemelerinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 108. Merkezi kubbesinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 109. Merkezi kubbesinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Yan kubbelerdeki süslemeler: Bu kubbelerde bulunan oluklu cam şeritlerde genellikle bitkisel bezemeler vardır. Bunun yanı sıra bu kısımlarda geometrik bezemeler az da olsa bulunmaktadır (Şekil.110- 111).

Şekil 110. Mehmet Ali Paşa Camii'nin yan kubbelerinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 111. Yan kubbelerin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 112. Caminin merkezî kubbesi ve yan kubbelerinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

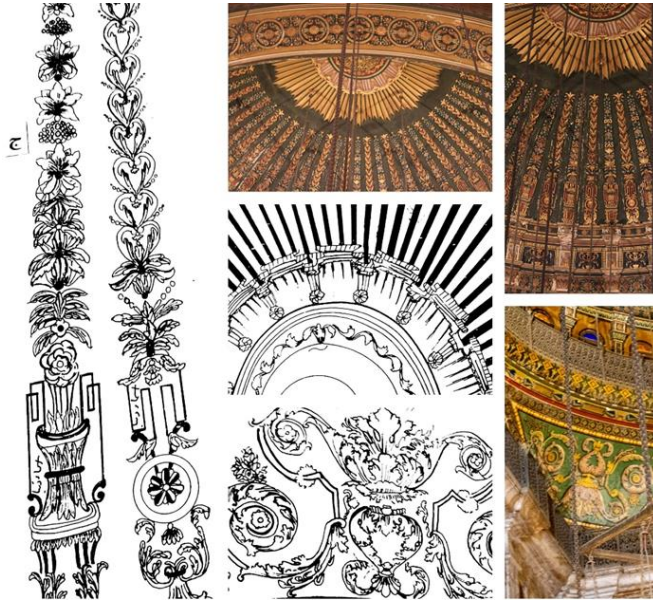
Yarım kubbelerdeki süslemeler: Bu kısımlarda yumurta ve ok şeklinde süslemeler vardır ve bu süslemeler oval yapıdadır. Kible eyvanının içinde bulunan mihrabın üzerindeki yarım kubbe bulunan süslemelerde zengin bitkisel formlar ve basit geometrik formlar bulunmaktadır. Caminin kubbelerinde oval veya dairesel değişik şekiller de vardır ve bu şekillerin iç kısımlarında bitkisel bezemeler bulunmaktadır (Şekil. 113- 114- 115).

Şekil 113. Mehmet Ali Paşa Camii'nin yarım kubbelerinin bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

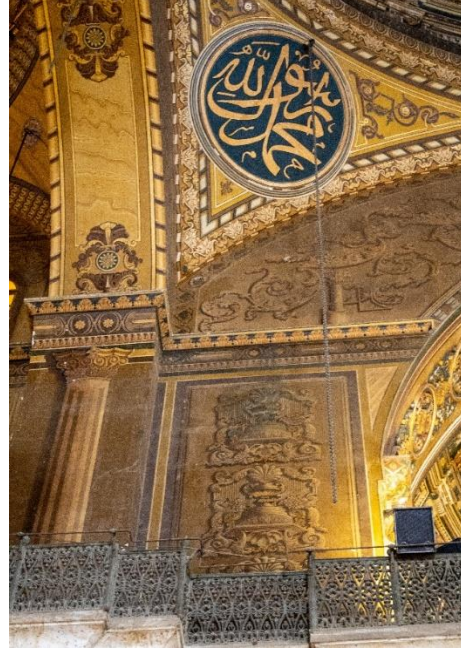
Şekil 114. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kible eyvanının yarım kubbesinin bitkisel bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 115. Kible eyvanının yarım kubbesinin bezemeleri (Dünya, 2005).

Duvarlardaki süslemeler: Güneydoğuda bulunan Kible Eyvanı'nın duvarlarında büyük bir üçgen şekli bulunmaktadır. Bu üçgen şekli, çiçekler ve çeşitli büyük akantus yapraklarından oluşmuştur. Ayrıca bu üçgen şekil yanında büyük bir oval şeklin içinde tespih boncuğu şekli vardır. Bu oval şeklin ortasında ise besmele yazılıdır. Kible Eyvanı'nın güneybatı ve kuzeydoğu duvarlarında ay ve hilal formları bulunmaktadır. Ay ve hilali

alttan ve üstten çevreleyen farklı boyut ve şekillerde kenarlar, kurdeleler ve çizgilerden oluşan basit süslemeler vardır. Kible Eyvanı'nın duvarlarında bulunan bitkisel motifler basit geometrik bölümler içinde işlenmiştir. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kuzeybatı duvarı aynı zamanda kible eyvanı tarafındadır. Bu duvar iki kattan oluşmuş olup büyük akantus yaprakları ve çeşitli rozetlerden oluşan büyük bir vazo motifine sahiptir (Şekil 116-117).

Şekil 116. Mehmet Ali Paşa Camii'nin iç duvarlarının bitkisel bezemeleri: Vazo, büyük rozet bezemesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 117. Caminin iç duvarlarının bezemeleri: Vazo bezemesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Mehmet Ali Paşa Camii'nin şadırvanının süslemeleri: Şadırvanın birinci kısmı sekizgen bir şekildedir. Bu sekizgenin her kenarı 1.5 metredir. Her kenarın alt kısmının ortasında taban, gövde ve ağızdan oluşan büyük bir vazo vardır. Bu vazonun ağzından büyük akan-tus yapraklar çıkmaktadır (Şekil. 118). Ancak sekizgen mermer kubbesinin gövdesinin üzerinde bir vazo süslemesi vardır. Bu vazonun ağzından bir demet üzüm yaprağı çıkmaktadır (Şekil.119).

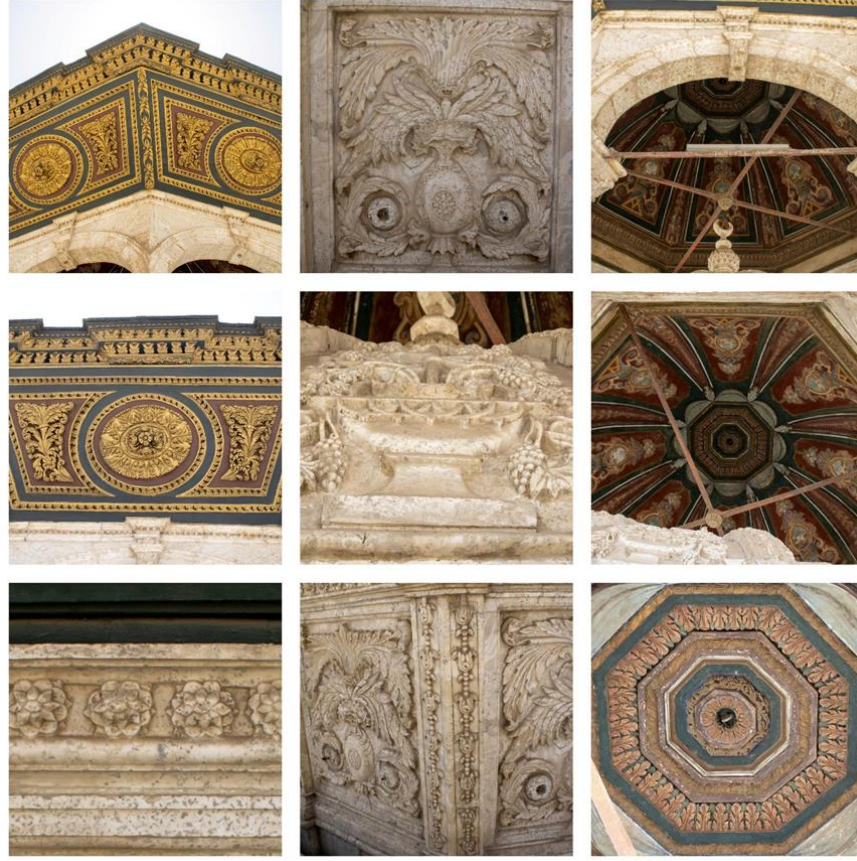
Şekil 118. Mehmet Ali Paşa Camii'nin şadırvanının bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 119. Şadırvanın bitkisel bezemeleri: Bir demet üzüm yaprağı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

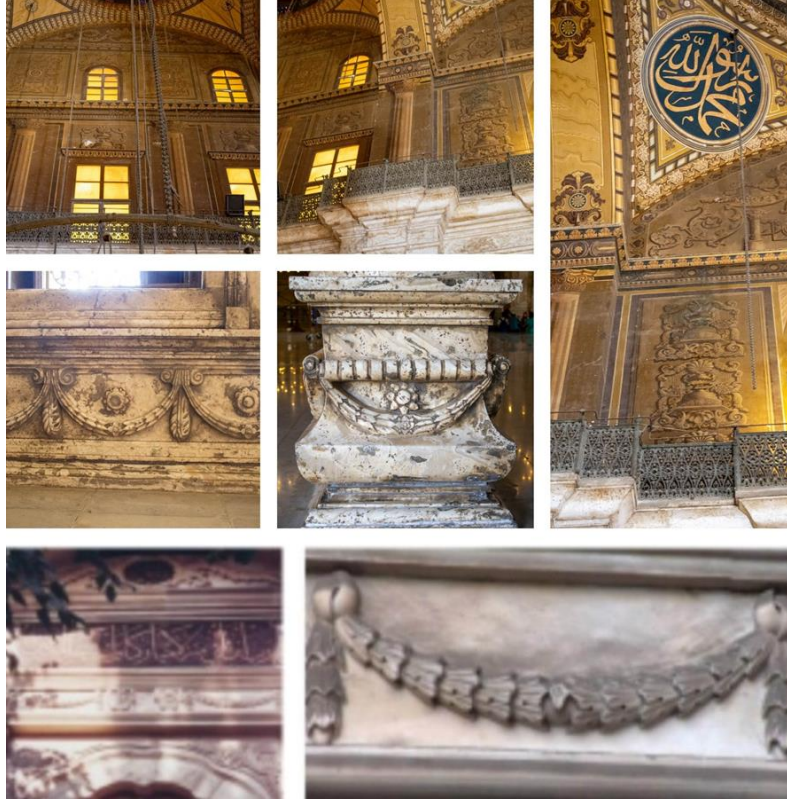
Şadırvanın ikinci kısmı, Barok ve Rokoko üslûbunda zengin bitkisel ve geometrik süslemelerle bezenmiştir. Bu bezemeler altın işlemelidir. Ahşap saçak, zengin bir bitkisel süslemeye sahiptir. Bu süslemeler, çeşitli akantus yapraklar, rozetler, kurdela altından oluşan bitkisel bezeme dizisidir. İkinci kısmın kubbesinin ortasında rengarenk natüralist rozet ve yapraklardan oluşarak fiyonklarla birbirine bağlanmış çeşitli akantus yapraklarıyla oluşan bezemeler vardır (Şekil. 120).

Şekil 120. Şadırvanın çeşitli bitkisel bezemeleri (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Mehmet Ali Paşa Camii'nin minaresi, katlanmış perdelerin çizimleriyle süslenmiş oval biçimli bir gövde şeklinde ortaya çıkmış olup yarım metrelik basit bir tabana sahiptir (Abdelazim 1994).

Dini mimarî söz konusu olduğunda gırlanın, özellikle cami ve türbelerde sade şekilde kullanıldığı görülür. Fakat Avrupa tarzlarından etkilenildiği zaman süslemeler daha karmaşık hale gelmektedir. Nusretiye Camii'nde, Barok ve Ampir üslubundaki yapraklardan oluşan mermer kabartma iki dizi gırlan bulunmaktadır. Gırlan süsleme Beşiktaş Asariye (Kılıç Ali Paşa İskelesi) Cami minaresinin külaha geçiş kısmında da görülür (Altier, 2021) (Şekil.121).

Şekil 121. Caminin çeşitli bitkisel bezemeleri: Çift girland, yapraklar ve çiçekler vb.¹⁷

3.3. Hatlar

Yazı, kullanılmaya ilk başladığı dönemden itibaren her medeniyetin vazgeçilmez unsuru olmuştur (Köse, 2013). Bu yüzden, her topluluk ve medeniyet kendi inançları, gelenekleri ve göreneklerine uygun olarak zaman içerisinde çeşitli alfabeler ve yazılar tercih kullanmışlardır. İslamiyet'in ortaya çıkışıyla, Arapça yazıların, hat sanatı ile güzelleşmesi hızlanmıştır (Derman, 1997; Köse, 2013).

Osmanlı Devleti ve Memlûkler, İslâmiyet'in etkisiyle hat sanatını en üst noktaya taşımışlardır (Alparslan, 1994). Mehmet Ali Paşa döneminde Osmanlı ve Memlûk kitâbelerinin usulü kullanılmıştır. Özellikle cami mimarisinde kullanılan çok sayıdaki kitâbelere örnek olarak câmi duvarını veya kubbe kasnağını çepeçevre saran kuşakta bulunan kitâbeler

¹⁷ En altta bulunan çifte girland, İstanbul, Tophane Nusretiye Camii, Hünkâr girişi kapısında yer almaktadır: 1823-1826, taş kabartma (Altier, 2021).

verilebilir (Abdelazem, 1994). Bu kitâbeler; *celî sülüs* ve *celî ta'lik hatla yazılmış olup* Kur'ân'dan ayetler ve hadîsler ile Mehmet Ali Paşa ve Osmanlı sultanlarının isim ve unvanlarını belirten yazılardan ibarettir (Uyanık, 2009; Schick, 2009).

Câmi içinde bulunan duvarları ve kubbe kasnağını çepeçevre saran kuşak yazıları, genellikle *celî sülüsle* yazılmıştır (Derman, 1993).

Cami içerisindeki kitâbelerde yer alan metinler; içerik olarak çeşitli gruplara ayrılmaktadır. Bu gruplar; yapı hakkında bilgi içeren kitâbeler, Âyet-i Kerimeler, Hadîs-i şerifler, Çihâr Yâr-ı Güzîn isimleri, Hikmetli Sözler ve Duâlar'dır (Köse, 2013).

3.3.1 Kitâbe

Mehmet Ali Camii'nin kitâbesi giriş kapısının üzerinde yer almaktadır. Bu kitâbe *celî sülüsle* yazılmıştır.

Mehmet Ali Paşa Camii'nin manzum Osmanlıca kitâbesi aşağıda yer almaktadır (Akkuş, 1991):

- 1 Câmi-i birr ü ihsân zât-ı mehâsin-ünvân
Şarf ider hayra nuqûdın himemin an-be-an
- 2 Muktedâ-yı uzemâ râtib-i bahş-ı 'ulemâ
Ab- rû -yı bahr-ı mâ masdar-ı cûd u ihsan
- 3 Ya'ni hem-nâm-ı benî dâveri râh-rev-i Haydar
Devlet ü dîne olan hıdmeti memdûh-ı cihân
- 4 Hâricden hayratını ol idicek iştihlâş
Lağab-ı muntehabı gayrîye oldu şayan
- 5 Fikr ü endîşesini tahsil-i sevâb-ı dâreyn'

Olduğın eyledi bu nev-eşeri halka ‘ayân

6 “Men benâ” sırrına âgâh idüp anı Allah

Kıldı bu câmi-i pür nûrı rasih-i âbsitan

7 Nice câmi göremez rû-yı zeminde mislini

Nice bin yıl daği devr eylese çerh-i gerdân

8 Deyr ü dîvarı ider Dâr-ı Behiştî....

Sahn-ı pâkinde devr itmede bir nûr-ı ayan

9 Devri rûy-ı zemini..... hudud-sıfat

Vaşfı kâbildir eğer mümkün ise vaşf-ı Cinân

10 Her umûrunda muvaffak ide bânisini Hakk

Beş vakitte dü-menârında okudukça ezan

11 Hâme nakş eyledi cevher gibi Kâmil târihin

Câmi-i feyz-i Muhammed âli-yi âli-şân

Selahaddin-i Eyyübî tarafından inşa ettirilen Kahire kalesindeki (Kal‘atü-l cebel) caminin kuzeybatısında yer alan harem kapısı üzerinde yazan manzum Osmanlıca kitâbeye göre, H. 1246/M. 1830 yılında caminin inşaat çalışmaları resmen başlamıştır ve Hidiv İsmail Paşa zamanında H. 1280/M. 1863 yılında tamamlanıp ibadete açılmıştır. Kral I. Faruk tarafından bu cami 1931 yılında büyük bir restorasyona tabi tutulmuştur (Akkuş, 1991).

3.3.2. Âyet-i Kerimeler

Âyet-i Kerimeler, Kur‘ân-ı Kerîm’i oluşturan sûrelerdir. Sûreler ise âyetlerden oluşmaktadır.

Bilindiği gibi, camilerin tümünde Allah’ın buyruklarından oluşan âyetler vardır; bu âyetlerin en sık kullanılanları Âyet’el-Kürsî, Âmene’r-Rasûlü, Cum’a sûresinin son âyetleri, İhlâs, Fâtiha, Mu’avvizteyn, Tebâreke, ‘Amme, Fetih, Yâsîn, Vâkıa, Haşr, Tevbe, Cin, Âl-imrân, Ahzab, Ankebût ve Enfâl sûreleridir (Köse, 2013).

Mehmet Ali Paşa Camii'nde de Kur'an-ı Kerim'den pek çok âyet bulunmaktadır. Bu ayetler caminin şu kısımlarında bulunmaktadır:

Kuzeydoğu girişi üzerindeki kitâbe (Hac Suresi'nin 45-46. âyeti): Bu yazı, Mîr-'îzmyrî tarafından yazılmıştır (Şekil. 122-123-124).

[ان المتقين في جنات وعيون اذخلوها بسلام آمنين]

Şekil 122. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kuzeydoğu girişinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 123. Caminin kuzeydoğu girişinin kitâbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 124. Caminin kuzeydoğu girişinin kitâbesinin nakışı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Güneybatı girişi üzerindeki kitâbe (Cin Suresi'nin 18. âyeti): Bu yazı, Muhammed-
îzmyrî tarafından yazılmıştır (Şekil. 125-126-127).

[ان المساجد لله فلا تدعوه مع الله احدا]

Şekil 125. Mehmet Ali Paşa Camii'nin güneybatı girişinin görünümü (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 126. Caminin güneybatı girişinin kitâbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 127. Caminin güneybatı girişinin kitâbesi ve yazarın adı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Eyvan kıblesinin çıkıntı kısmındaki mihrabın üzerindeki kitâbe (Âl-imrân Suresi'nin 39. âyeti) (Şekil.128)

[فنادته الملائكة وهو قائم يصلي في المحراب]

Şekil 128. Kible eyvanının çıkıntı kısmındaki mihrabın üzerindeki kitâbe (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Mehmet Ali Paşa'nın pirinç parmaklıklarla çevrilmiş olan mekânının (kabrinin) üzerindeki kitâbe (Araf Suresi'nin 56. âyeti) (Şekil.129)

[ان رحمة الله قربية من المحسنين]

Şekil 129. Mehmet Ali Paşa Camii'nin kabrinin üzerindeki kitâbe (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Avlu kısmındaki kitâbeler

1. Kuzeydoğu kapısının dış kısmındaki kitâbe (İnsan Suresi'nin 22. âyeti): Bu yazı, Muhammed Mîr- 'îzmyrî tarafından yazılmıştır (Şekil. 130-131-132).

[ان الصلاة كانت على المؤمنين كتابا موقوتا]

Şekil 130. Mehmet Ali Paşa Camii'nin avlu kısmındaki kuzeydoğu kapısının dış kısmındaki kitâbe (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 131. Avlunun kuzeydoğu kapısının kitâbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 132. Kuzeydoğu kapısının kitâbesinin yazarının adı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

2. Güneybatı kapısının dış kısmındaki kitâbe (Nisa Suresi'nin 103. âyeti): Bu yazı, Müznîb Mîr-îzmyrî tarafından yazılmıştır (Şekil. 133-134-135).

[سلام عليكم كتبكم علي نفسه الرحمة]

Şekil 133. Avlunun güneybatı kapısının kısmındaki kitâbe (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 134. Avlunun güneybatı kapısının üzerindeki kitâbe (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 135. Güneybatı kapısının kitâbesinin yazarının adı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

3. Harem ve avlu arasındaki güneydoğu kapısının dış kısmında yazılı Fatiha Suresi'nin 1. ayeti (Şekil. 136-137).

[ليدخل المؤمنون والمؤمنات جنات تجري من تحتها الأنهار خالدين فيها]

Şekil 136. Harem ve avlu arasındaki güneydoğu kapısı (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 137. Harem ve avlu arasındaki güneydoğu kapısının kitâbesi (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

3.3.3. Hadis-i Şerifler

Yazıların yer aldığı bir diğer yer ise minberin olduğu taç kısmıdır. Bu giriş tacının alt kısmında dörtgen çerçeveler içerisinde *Kelime-i Tevhid*, *Esmâ-ül Hüsna* ve bir *Hadis-i Şerif* yazılıdır: (Şekil. 138)

[لا اله الا الله محمد رسول الله]

[أفضل الايام عند الله يوم الجمعة]

Şekil 138. Minberin girişinin tacının alt kısmındaki kitâbe (Kahire'deki Kal'atülcebel, 10-06-2022).

Kelime-i Tevhid: “Allah’tan başka ilah yoktur. Hazreti Muhammed (S.A.V.) Allah’ın Peygamberidir” anlamına gelmektedir.

Hadis-i Şerif: Allah katında (indinde) en mübarek günün cuma günü olduğunu söyleyen bir ifade içermektedir.

Bunun yanı sıra, minber süslemelerini oluşturan geometrik birimlerin birinin içinde süslemeyi yapan işçinin imzası bulunmaktadır (Şekil. 139).

[عملت بيد أحمد حسين جمال الدين بمصر سنة 1360]

Bu süslemede “1360’ yılında Aḥmed Hüseyin Cemâl tarafından yapılmıştır” ifadesi kullanılmıştır.

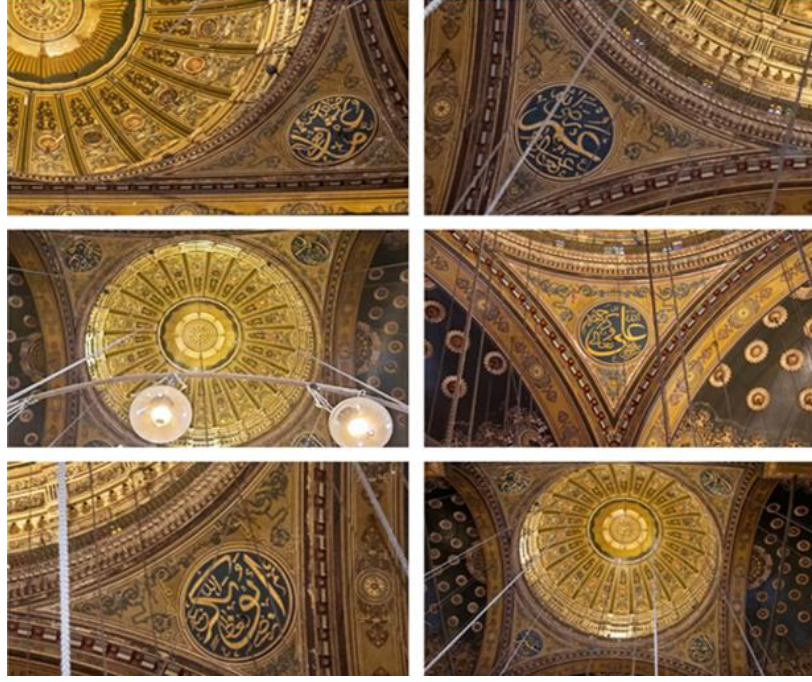

Şekil 139. Minber süslemelerini oluşturan geometrik birimlerin içindeki işçinin imzası (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).

Cihâr Yâr-ı Güzîn İsimleri: Hazret-i Muhammed’den sonra halifelik yapmış olan ve kubbe kaskaklarında yer alan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin isimlerinden oluşmaktadır. Ayrıca, Ali’nin ismini içeren kubbe kaskağındaki yazı Emîr-‘îzmyrî tarafından yazılmıştır. Caminin içinde ana kubbe üzerinde bir yazı yer almaktadır. Mehmet Ali Paşa Camii’nin 21 m çapında ve zeminden 52 m yüksekliğindeki merkezî kubbesinin kaskaklarında Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin isimleri yazılmıştır (Şekil.140- 141).

Şekil 140. Merkezî kubbenin kaskak kısmındaki kitâbe (Kahire’deki Kal’atülcebel, 10-06-2022).

Şekil 141. Merkezi kubbenin kaskanak kısmındaki kitâbe (Kahire’deki Kal’atülcebél, 10-06-2022).

Osmanlı Klasik Dönemi’nde Şehzâde Camii’nin ana kubbesinde yer alan “Fatiha Suresi”, Hadım İbrahim Paşa ve Mesih Mehmet Paşa camilerinin ana kubbelerinde de kullanılmıştır.

Süleymaniye Camii’nin ana kubbesinde yer alan Fatır Suresi’nin 41. ayeti, Molla Çelebi (1589), Rüstem Paşa (1561), Azapkapı Sokullu Mehmet Paşa (1578), Zal Mahmud Paşa (1577) camilerinde de yer almıştır. Bunun yanı sıra, Edirne Selimiye Camii’nin ana kubbesinde İhlas Suresi yer almaktadır (Köse, 2013).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİ CAMİ MİMARİSİ

1. MEHMET ALİ PAŞA DÖNEMİNDE CAMİ MİMARİSİ

Bu bölümde, Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'ın Kahire şehrinde inşa edilmiş olan cami modelleri incelenecektir. Bu cami modelleri, “Yerel Okulların Geleneklerine Göre Tasarlanmış Camiler”, Osmanlı Camilerinin Geleneklerine göre Tasarlanmış Camiler ve “Yerel ve Osmanlı Geleneklerini Bir Arada Barındıran Camiler” alt başlıkları içerisinde sunulacaktır.

1.1. Mehmet Ali Paşa Döneminde Kahire'deki Cami Modelleri

Kahire, erken Osmanlı döneminde hızlı bir şekilde gelişmiştir. Artan nüfus, ciddî bir imar faaliyetine ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Bu da kentin gelişimini hızlandırmıştır. Kahire'de inşaat faaliyeti XVIII. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Bunun yanı sıra Kahire kenti XVIII. yüzyılın sonlarına kadar uluslararası ticaretin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında (1798-1800) haritacılar tarafından hazırlanan Kahire kentinin ilk haritası ile kentin farklı dönemlerine ilişkin hazırlanan haritalar karşılaştırıldığında bu durum doğrulanmaktadır (Abul Amayem, 2003) (Şekil.142).

Mısır'da vali olarak görev yapan Osmanlı paşaları, imar hareketlerini yapmakla birlikte bu çabalarının çoğunu Bulak, Reşîd ve İskenderiye limanlarına yöneltmiştir. Osmanlı'nın Mısır'ı fethini izleyen ilk yıllar, Nil nehri kenarındaki Bulak kentinde toptancı hanlar, artan sayıda ticaret merkezleri, dükkânlar, okullar ve camiler yapılmış olup bu limandaki hizmet binaları çoğaltılmıştır. Bu sırada yapılan camiler, Sinan Paşa Camii örneğinde olduğu gibi, Anadolu ve İstanbul camilerinin mimarî üsluplarını yansıtmaktadır (İsmâ'îl Haddâd, 1998). Nitekim Kahire, birçok önemli camisini Osmanlı döneminden miras almıştır. Bunlar Memlûk sultanlarının yaptırdığı anıtsal yapılara (Sultan Hasan Camii/Medresesi ile Kalavûn Külliyesi, en-Nâsır Muhammed Medresesi, Barkûk Külliyesi ve Kaytbay Külliyesi vb.) benzemeyip özel bir mimarî üsluba sahiptir. (Şekil.131) Bunlara örnek olarak, Süleyman Paşa Camii/Sâriyet'ül-cebel (1528), Mahmudiye Camii (1568), Sinan

Paşa Camii (1571), Melike Safiyye Camii (1610), tekke olarak bilinen Sultan Mahmud Medresesi (1750) ve Muhammad Bey Ebu'l-zehab Camii (1774) verilebilir (Abouseif, 1989; Abdülhafız, 1994) (Şekil.142-143-144).

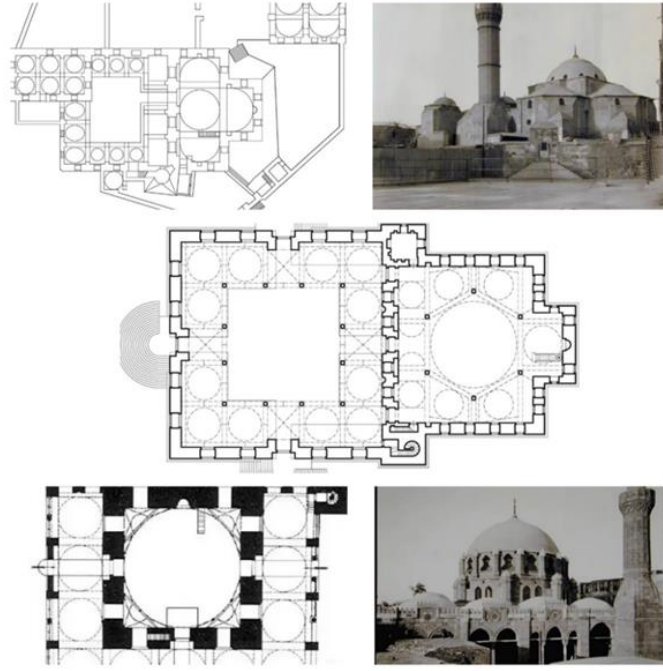

Şekil 142. Osmanlı Döneminde Kahire'nin mimari ve kentsel gelişiminin haritası (Rashed, 2015).

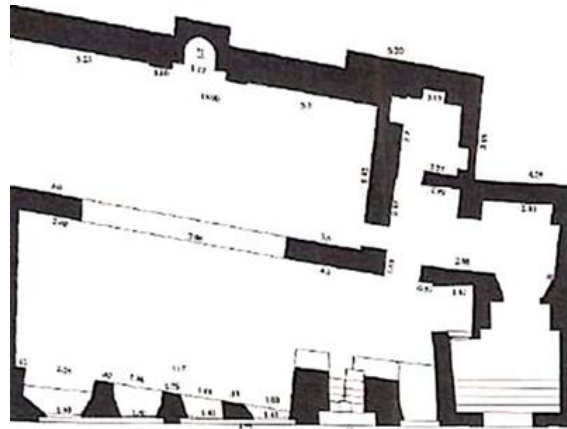
Şekil 143. Memlük Dönemi mimari plan türleri (Rashed, 2015).

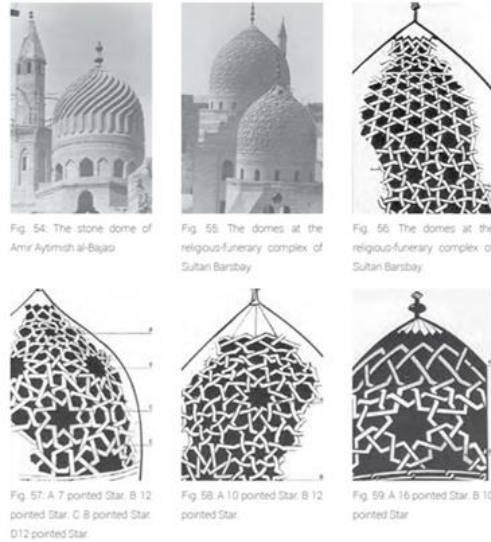
Şekil 144. Kahire'deki Osmanlı Dönemi mimari plan türleri (Abousief, 1994).

Osmanlı dönemi yapılarının çoğunluğu Memlük dönemi Mısır mimarisinin devamıdır. Ancak tamamen Osmanlı üslubunu yansıtan yapılar azdır ve bu yapılar genellikle camilerdir. Mısır'daki Osmanlı dönemi mimarları, özellikle arazi alanı uygunsa camileri büyük boyutlarda inşa etmişlerdir. Bu mimarlar, El-Kâhyâ Camii (1734) örneğinde görüldüğü gibi dört yanda revakların kuşattığı açık avlulu camiler inşa etmişlerdir. Bunun yanı sıra Dâvûd Paşa Camii gibi tek eyvanlı küçük medreseleri andıran camiler de vardır (Abul Amayem, 2003) (Şekil.145).

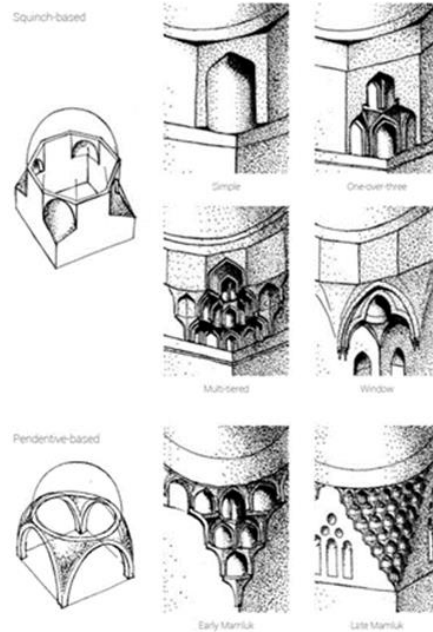

Şekil 145. Davud Paşa Camii: Tek eyvanlı bir küçük cami (Abul Amayem, 2003).

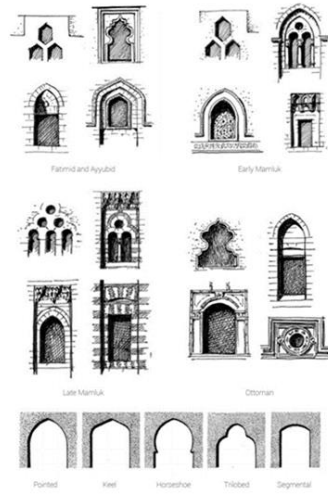
Kahire’de Osmanlı Dönemi Mimarisi’nde, iç ve dış mekânlarda Memlük mimarî tarzına ait ayrıntılar çoğunlukla korunmuştur. Cephelerde dikey girintiler, bunların alt kısımlarında pencereler, üst kısımlarında gözpencereler, süslü kemerlerle çevrilmiş kapı girişleri bulunmaktadır. İç mekânlarda ise üç ve beş dilimli kemerler, değerli mermer minberler, mermer duvar kaplamaları, şeritli tavanlar, nakışlı yazılar gibi önceki dönemlere ait çok sayıdaki mimarî ayrıntı miras alınmıştır (Abul Amayem, 2003) (Şekil.146-147-148).

Şekil 146. Memlük Dönemi tarzına ait ayrıntılar (Rashed, 2015).

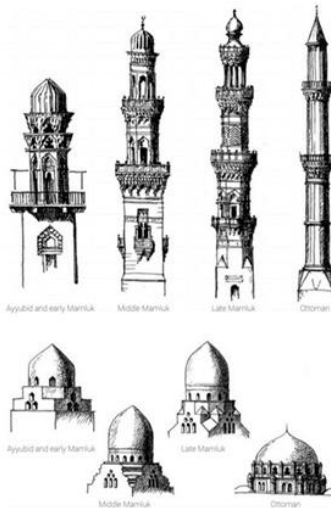

Şekil 147. Kahire’deki çeşitli Osmanlı ve Memlük mimari tarzındaki geçiş alanları (Rashed, 2015).

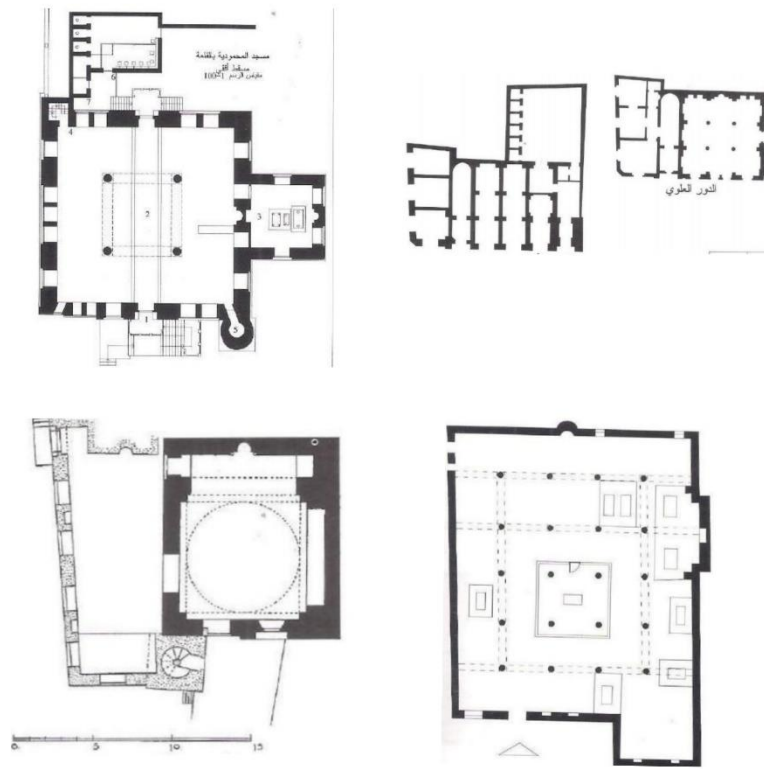
Şekil 148. Kahire'de Osmanlı ve Memlük dönemlerindeki pencerelerin türü (Rashed, 2015).

Binalara bazı Osmanlı üslup, unsur ve ayrıntıları da girmiştir. Bunlardan biri, sivri tepesi konik biçimli olan silindir şeklindeki Osmanlı ince minaresidir. Bu tip minarenin ilk örnekleri, Kale ve Bulak'taki Süleyman Paşa Camileri ile Cahîn al-Halvetî Camii'nde görülebileceği gibi iki şerefeye sahiptir. Daha sonraki dönemlerde Kahire camilerinde tek şerefeli minareler yaygınlaşmıştır. Tek şerefeli cami mimarisine örnek olarak İskender Paşa, Mesih Paşa, Murad Paşa ve Safiyye Camileri verilebilir. Ayrıca yapı girişlerinde, özellikle kervansaraylarda, han ve evlerde basık (dilimli) kemer de yaygınlaşmıştır. Osmanlı öncesi dönemlerde ortaya çıkan ve Türklerin Mısır'a getirmiş oldukları (Rumî) tavan mimarisi yapılarda kullanılmaya devam edilmiştir (Abouseif, 1985) (Şekil.149).

Şekil 149. Kahire'de Osmanlı ve Memlük Dönemine ilişkin uygulanan kubbe minareleri türü (Rashed, 2015).

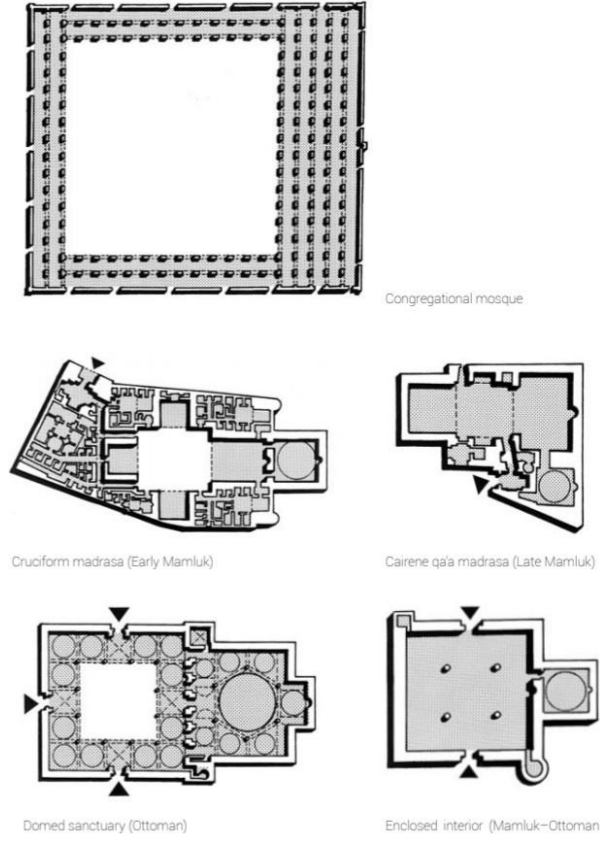
Kahire’de Osmanlı öncesi dönemlere nazaran Osmanlı döneminde küçük alan kaplayan camilerin sayısı artmıştır. Bu camilere örnek olarak, İskender Paşa Camii (1556), Mahmudiye Camii (1567), Murad Paşa Camii (1578), El-Cevherî Camii (XIX. yüzyıl) gibi, kible yönündeki duvara paralel olan üç revaklı camiler verilebilir. Bununla birlikte, Ahmed Azabân (1697), Muharrem Efendi/el-Kürdî (1732), Yusuf Çorbacı/el-Heyatim (1763), Es-Sâdât el-Vefâiyye (1784), camilerinde olduğu gibi, ışık ve havalandırmayı sağlamak için avlu yerine bir dam penceresi (ravşan veya şühaşîha) inşâ edilmiş camiler ortaya çıkmıştır (İsmâ’îl Haddâd, 1998) (Şekil. 150).

Şekil 150. Kahire’de Osmanlı Döneminde küçük alanlı cami planları (İsmâ’îl Haddâd, 1998).

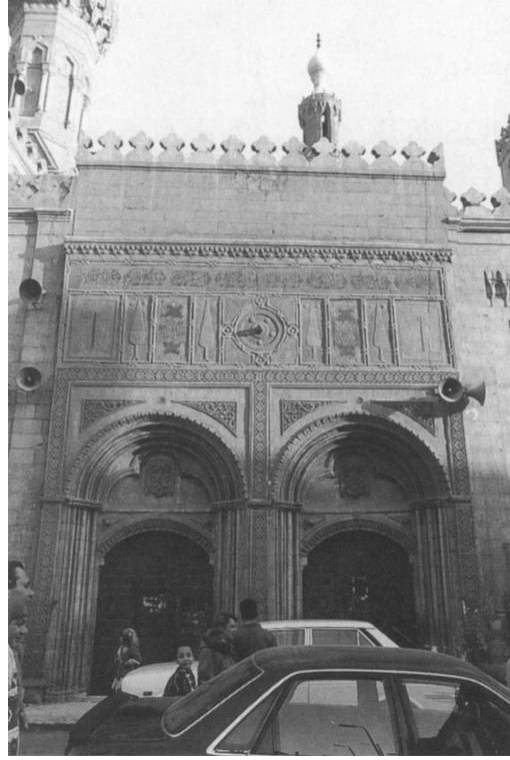
Kahire’de Osmanlı dönemi başladıktan sonra tamamen Osmanlı üslubunda inşâ edilmiş bazı camiler de ortaya çıkmıştır (Abdülhafız, 1994). Bu tip camilerin örnekleri, Kale’deki *Hadım Süleyman Paşa Camii* ve ona bitişik mektep (1528), ayrıca *Sinan Paşa Camii* (1571) ve *Sinan Paşa Camii*’ne benzer bir plana sahip *Mehmed Bey Ebu’z- Zahab Camii* (1774) ve *Melike Safiyye Camii* (1610) olduğu gibidir (Abouseif, 1989). Kahire’de Osmanlı mimarî üslubunu yansıtan tasarımlara sahip bazı medreseler de ortaya çıkmıştır. Bunlara örnek olarak *Süleymaniye Medresesi* (1543), *Sultan I. Mahmud Han Medresesi*

olarak da bilinen *Mahmudiye Medresesi* (1750) verilebilir (Abdülhafız, 1994) (Şekil.151).

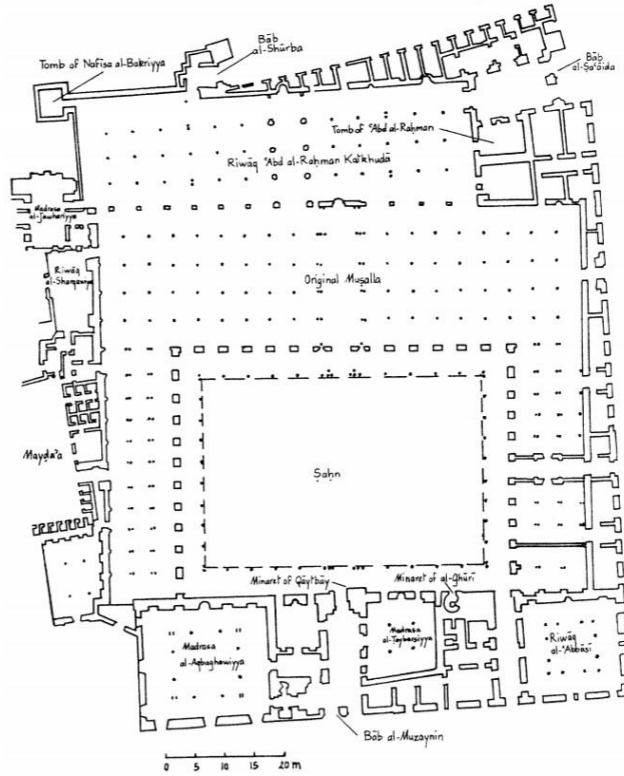

Şekil 151. Kahire’de uygulanan Osmanlı ve Memlük dönemlerine dayanan yapı planı örnekleri (Rashed, 2015).

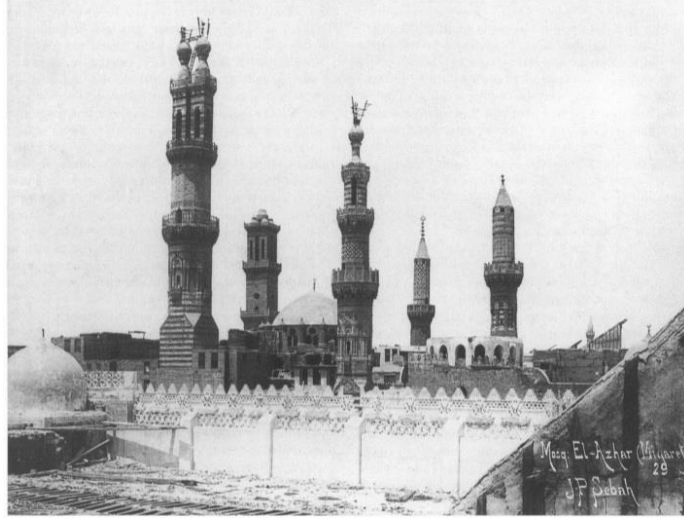
Kahire’de Osmanlı dönemindeki bazı eski camilerin orijinallerine benzer şekilde veya farklı üsluplarla kısmen veya tamamen yeniden inşa edildikleri görülmüştür (Rabbat, 1996). Bu dönemde birçok yapıyı, özellikle meşhur camiler (El- Ezher Camii) ve türbeler de dahil olmak üzere yenileyenlerin en ünlüsü Abdurrahman Kethuda Kazdağlı (Vefat Tarihi; 1776)’dır (Fikri, 1986; Creswell, 1989; Rabbat, 1996). Abd al- Rahman Kethuda’nın El-Ezher Camii’ne yaptığı tadilatlar arasında; 1751’de mihrabın kubbesinin arkasındaki bir avlu/riwâq (orijinal kıblenin bugün hala var olan tek parçası) ile Bab al-Muzayinin (XVIII. yüzyılın ortasında) ve Osmanlı tarzına ait iki minare bulunmaktadır (Mubarak, 1969, Rabbat, 1996) (Şekil.152-153-154).

Şekil 152 Abd al- Rahman Kethuda'nın El-Ezher Camii'ne eklediği Bab al Mazayinin (Rabbat, 1996).

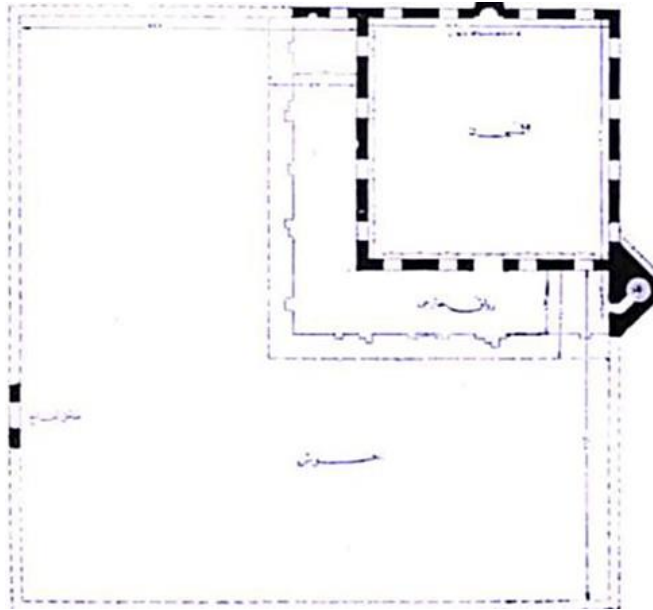

Şekil 153. Abd al- Rahman Kathuda'nın El-Ezher Camii'ne yaptığı tadilatlar arasında yer alan revak (Creswell, 1989).

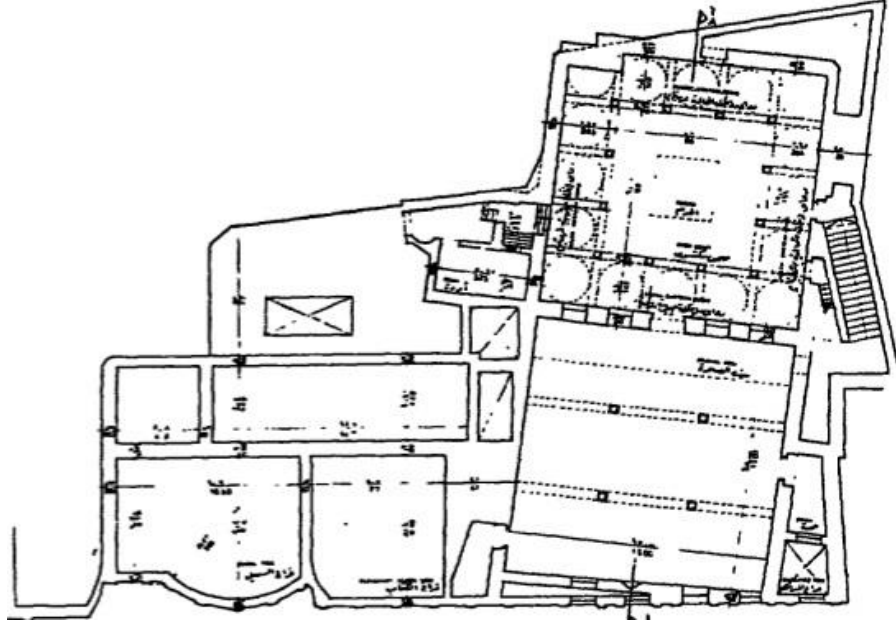

Şekil 154. Abd al- Rahman Kathuda'nın El-Ezher Camii'ne eklediği Osmanlı üslubundaki iki minare (Rabbat, 1996).

Mehmet Ali Paşa yönetiminin başlaması, Mısır mimarisinde büyük bir değişime neden olmuştur. Örneğin, bu süreçte *Hasan Paşa Tahir Camii*'nde olduğu gibi geleneklere uygun Memlûk mimari tarzının yanı sıra, Osmanlı etkileri Kahire'nin mimarisinde iyice kök salmıştır (Abouseif, 2006). Saf Osmanlı üslubundaki camilere örnek olarak Kale'deki *Mehmet Ali Paşa Camii*, Hankâh'taki camii ile *Silahlâdâr Süleyman Ağa Camii* verilebilir (Şekil.55). Bu camilerin hepsi farklı Osmanlı camileri örnek alınarak yapılmıştır (Abd-wahab, 1941) (Şekil. 156).

Şekil 155. Mehmet Ali Paşa'nın Hankah'taki camisinin planı (Abd al-Wahab, 1941).

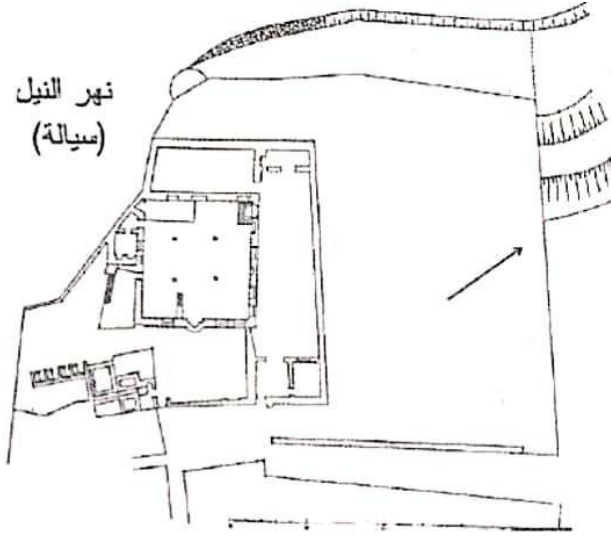

Şekil 156. Silahdar Süleyman Ağa Camii'nin planı (İsmâ'il Haddâd, 1998).

Mehmet Ali Paşa, memurların ve işçilerin ibadetleriyle ilgilenmiştir. Bu nedenle, zorunlu dinî görevleri yerine getirmek için fabrikalara ibadet köşeleri yerleştirmiştir. Ayrıca askerlerinin namaz kılmaları için medreselere ve kamplara bitişik camiler kurmuş, Kahire'deki birkaç caminin onarımını da üstlenmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın saltanatı döneminde restorasyonu yapılan ilk camilerden biri *Amr ibn el-As Camii*'dir. Ayrıca *Seyyide Zeynep Camii*'nin yıkılan kısımlarının onarımı, çatısı ve duvarlarının kitâbelerle süslenmesi ile de ilgilenmiştir. Cuma namazını da orada Rebiü's-sani 14, 1227/1811'de kılmıştır (Zaki, 1935; Abd al-Wahhab,1946).

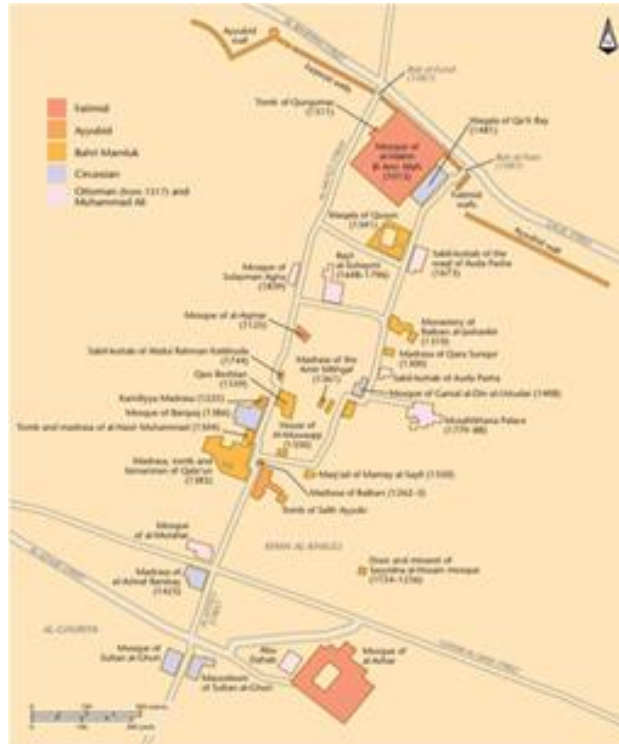
Ayrıca bir zamanlar ribat olan ve Hz. Peygamber'in izlerini taşıyan cami Mehmet Ali Paşa tarafından tamir ettirilmiştir (Abdul'allah, 1980). H. 1232/M.1817 yılında Mehmet Ali Paşa, bu caminin yanındaki sarayı yıkarak, buraya Avrupa sarayları tarzında, barok ve rokoko bezemeleriyle süslenmiş başka bir saray inşa ettirmiştir. Bu saray, günümüzde mevcut değildir (Hasan, 1981; Muhammed, 1983) (Şekil.157).

Şekil 157. Mehmet Ali Paşa Döneminde ribat olan Hz. Peygamber'in izini taşıyan caminin planı (Muhammed Rezq, 2003).

Mehmet Ali, *El-Ezher Camii*'ne, El-Sinariya revakını eklemiştir (Sâmih,1983). H. 1255 /M. 1839-40 yıllarında Körfez üzerindeki Al-Habbaniyah Caddesi'nde yer alan *Kâtım's-sır Camii*'ni de yenilemiştir. Bu cami de yüzyılın başında yıkıldığı için günümüzde mevcut değildir (Sâmih, 1983) (Şekil. 158- 159).

Şekil 158. Mehmet Ali Paşa'nın El-Ezher Camii'ne yaptığı tadilatları gösteren bir harita (Yeomans, 2006).

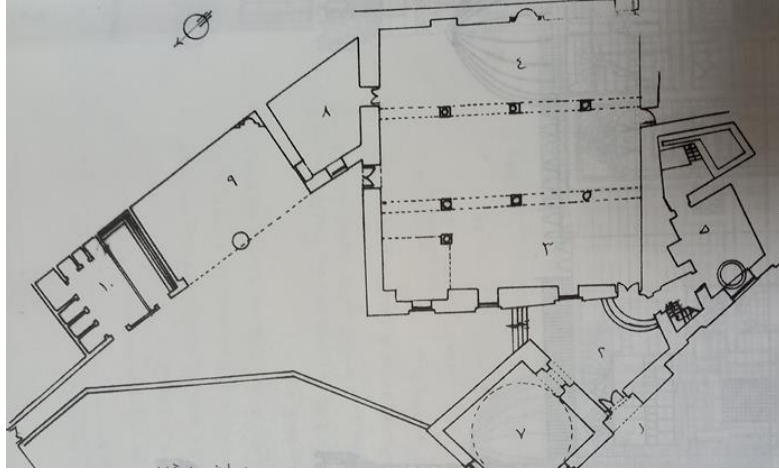
Şekil 159. Mehmet Ali Paşa Döneminde El-Ezher Camii'ni gösteren bir harita (Yeomans, 2006).

Mehmet Ali Paşa iktidara geldiği sırada, Kahire'de belirgin bir çağdaş mimari tarzı bulunmamaktaydı. XIX. Yüzyılda, 1820'li ve 1830'lu yıllarda inşa edilen çeşme ve camiler, *Tusun Sebili* (H. 1236/M. 1820), *İsmail Paşa Sebili* (H. 1244/M. 1828) ve *Muhammed Paşa el-Silahdar Camii* (1255/1839) ve sebili gibi Osmanlı estetiğini yansıtan yapılardır (Abouseif, 2006). Bu binalarda, cephe dekorasyonunun önemli bir unsuru olarak yazı kullanılmış ancak Kahire'nin geç Osmanlı dönemine ait anıtlarında yazı nadir olarak kullanılmıştır (Abouseif, 2006). Mehmet Ali Paşa'nın saltanat dönemindeki hat sanatı ise İstanbul stilini takip etmiş olup Türkçedir (Milne, 1981).

Halen ayakta olan ve Mehmet Ali Paşa dönemine tarihlenen camilere gelince, bazıları onun tarafından inşa edilmiştir. Bu camiler, Hangah Camii'nin tabii olan (H. 1243/M. 1827) camilerdir (Mahfouz, 1999). Şehzâdelerin ve devlet adamlarının yaptırdıkları camilere örnek olarak, *Hasan Tahir Paşa Camii* (H. 1224/M. 1809), *Cevher El-Ma'ini Camii* (H. 1229/M. 1814), *Süleyman Ağa El-Silahdar Camii* (H. 1255/1839) ve *El-Cevheri Camii* (H. 1261-1265/M. 1845-1848) verilebilir (Abouseif, 1987, 2013; Muhammed, 1991). Bu mescid ve camilerin yerleşim planları üç farklı modelde yapılmıştır. Bu modeller, aşağıda ayrı başlıklar altında açıklanmıştır.

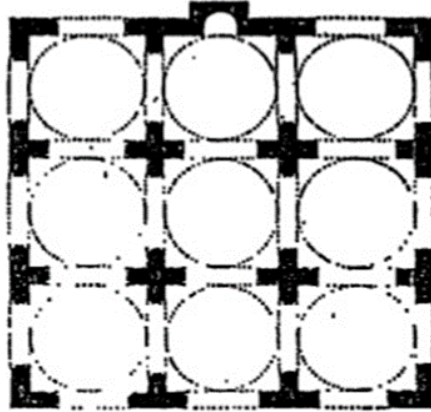
1.1.1. Yerel okulların geleneklerine göre tasarlanmış camiler

Bu cami tasarımlarına örnek olarak, *Hasan Paşa Tahir Camii*, *Cevher El-Ma'ini Camii* ve *El-Cevahiri Camii* verilebilir (Şekil.160). Bu cami tasarımları sadece Mehmet Ali Paşa döneminde değil, Osmanlı üslubundaki Mısır camilerinin çoğunda yaygın olarak tercih edilmiştir (Abouseif, 2006). Bu camiler, avlusu olan revaklı bir yerleşim ya da *dür-ka'a* planına dayalı, camiden camiye farklılık gösteren bir dizi revakla koridorlara ayrılan genellikle dikdörtgen veya kare bir alandan oluşmaktadır (Abd al-Wahhab, 1994).

Şekil 160. Hasan Paşa Tahir Camii'nin planı (Muhammad Reza, 2003).

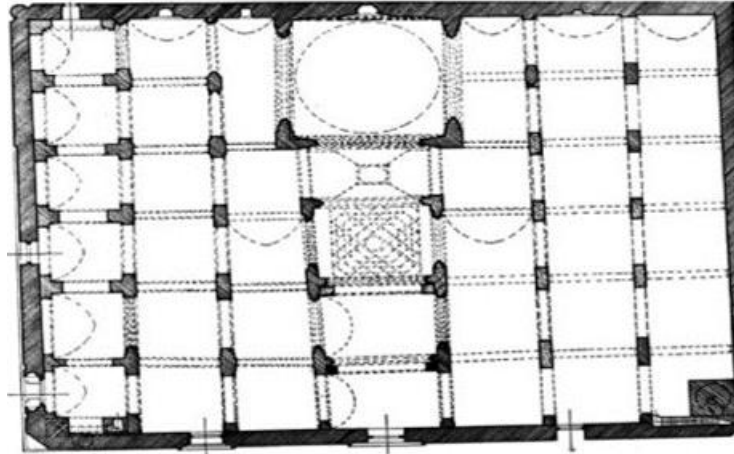
İslam mimarisinde bu tip planlamanın günümüze ulaşan en eski örnekleri Emevî dönemine kadar uzanmaktadır (Mübârek, 1986). Mısır'da, Ain El-Sire'de bulunan *Meşhed Âl-Tabataba* (H. 334/M. 945), bu tür planlamanın en eski örneğidir (al-Jabartî,1879) (Şekil.161).

Şekil 161. Meşhed Al- Tabatabai'nin Planı (İsmâ'il Haddâd, 1998).

Anadolu’da ise bu tip tasarımlara sahip Selçuklu camileri bulunmaktadır: Bunlara örnek olarak I. Alaeddin Keykubad döneminde, H. 575/M.1179 yılında Erzurum’da inşa edilmiş olan *Ulu Camii* ve H. 620/M.1223 yılında Niğde’de inşa edilmiş olan *Ulu Camii* verilebilir (Yurttaş, 2002; Aslanapa, 1971).

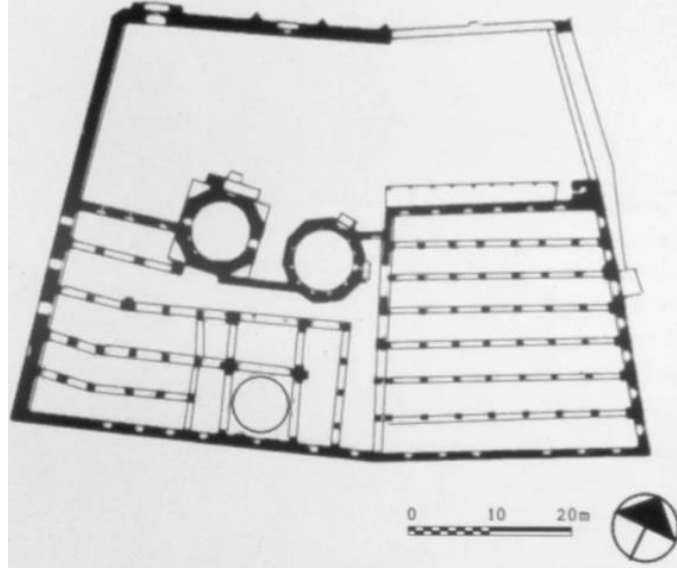
Erzurum Ulu Cami: Saltuklu Emiri Nasreddin Aslan Mehmet tarafından yaptırılmış olup *Atabey Camii* olarak da anılmıştır. Caminin mihrap önü kubbesinin ilk yapılışında hafif sivri kemerler üzerine oturan büyük güçlü taşıyıcılara sahip olması nedeniyle tuğla veya taş bir kubbeye sahip olduğu sanılmaktadır (Yurttaş, 2002). Fakat şimdi bu kubbe, ahşap bir kubbe ile değiştirilmiştir. Caminin sahnını yoktur. Cami, iki yanındaki üçer nefle birlikte toplam yedi neften oluşmaktadır (Aslanapa, 1971) (Şekil.162).

Şekil 162. Erzurum Ulu Camii'nin planı (Petersen, 1996).

Niğde Alaaddin Camii: Bu cami, “mihrap önü kubbeli cami planı”yla Selçuklu mimarisindeki camilerde görülen özel geleneksel unsurların erken ve orijinal örneklerinden birisidir (Aslanapa, 1971). Caminin ön bölümünde; mihrap duvarı boyunca çapları, yükseklikleri ve şekilleri birbirinden farklı olan yan yana ve dik üç revak bulunmaktadır. Bu revaklar kubbe ile örtülüdür (Özkarıcı, 1996; Ekiz, 1998). Orta bölümlerde, caminin merkezindeki küçük bir iç avlunun etrafında yer alan mihrap duvarına dik tonozlarla örtülmüş bulunan üç nef görülebilir. Bu iç avlu yapısı, Türk camilerindeki avluları hatırlatmaktadır (Aslanapa, 1971). Daha sonra bu tür planlama yaygınlaşmış ve Osmanlı döneminde Kahire'nin içinde ve dışında yaygın olarak kullanılmıştır (Abouseif, 1994). Örneğin; *Murad*

Paşa Camii (H. 976-979/M. 1568-1571), *Mesbeh Paşa Camii* (H. 983/M. 1575), *Şeyh Muhtar Camii* (H.1158/M. 1745), *Mahmud Muharrem Camii* (H. 1207/ M.1792). Bu tür planlama, *Hasan Tahir Paşa Camii* gibi Mehmet Ali Paşa döneminin bazı camilerinde de bu plan devam etmiştir (Williams, 1972) (Şekil.163).

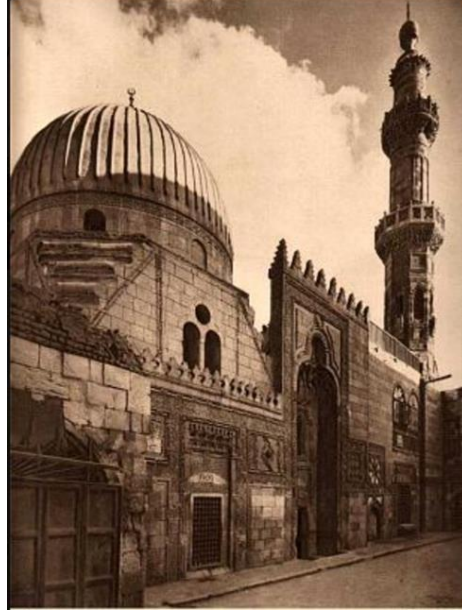

Şekil 163. Niğde Alaaddin Camii'nin planı (Aslanapa, 1971).

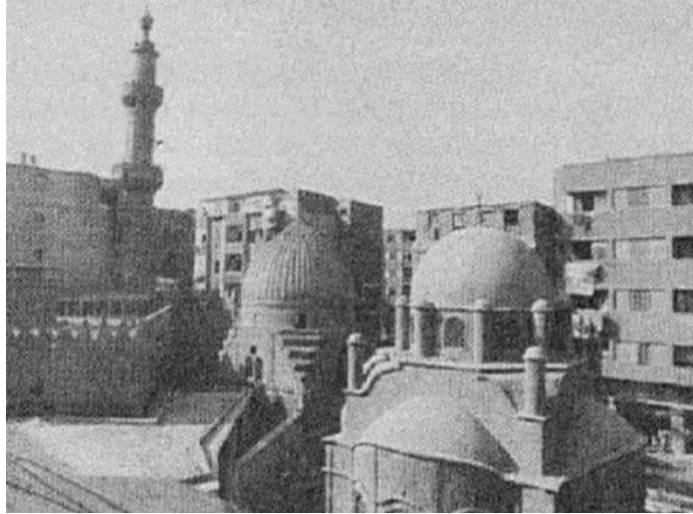
Hasan Paşa Tahir Camii ve Türbesi (1809): *Hasan Paşa Tahir Camii*, Muhammed Ali Paşa'nın iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra iki askerî görevli olan Hasan Paşa Tahir ve kardeşi Abdin Bey Tahir tarafından yaptırılmıştır (Abousif, 1989). Hasan Paşa Tahir Camii-Türbesi, Hilmiye Sokak'ta *İbn Tulun Camii* duvarlarının yanındadır. Hasan Paşa Tahir Camii-Türbesi, yerel Memlük mimarî üslubunu ve Osmanlı mimarisinin bazı özelliklerini birleştiren melez bir karaktere sahiptir. Camide; ince oyulmuş bir cephe, giriş bölümü, minare ve sebil-küttâb (sabîl-kuttâb) yapıları göze çarpmaktadır (Muhammad Rezaq, 2003).

Hasan Paşa Tâhir Camii cephesi, Memlük mimarisini canlandırmaya yönelik bariz bir girişimi göstermektedir. Camide üç dilimli kemerle bir taçkapı ve sağında bir sebil-küttâb (sabîl-kuttâb) bulunmaktadır (Mubârak, 1888). Girişin sol tarafında, El Sayyida Zeynab'daki orijinal yerinden *Hasan Paşa Tahir Camii*'ne taşınmış olan *Ahmed Paşa Tahir Türbesi* bulunmaktadır. Bu türbe, kubbe ile örtülü dört nefli bir odadan oluşmaktadır.

Kubbesi tuğla olmasına rağmen kubbenin geçiş bölümü Memlûk tarzında ve taştan inşa edilmiştir. Dalgalı basamaklı yapıdaki kubbe, dik ve ince olan kornişlerle süslenmiştir. Bu nedenle bu kubbe yapısı sivri şekilli Memlûk kubbelerinden farklıdır. Bu kubbenin yanında, caminin kurucusunun bir kardeşi için inşa edilmiş ve Osmanlı mimarisinden esinlenmiş olabileceği düşünülen, daha da farklı bir karaktere sahip yuvarlak bir kubbe daha bulunmaktadır (Abd al-Wahhab,1946) (Şekil.164-165).

Şekil 164. Hasan Paşa Tahir Camii'nin cephesinin genel görünümü (Abouseif, 2006).

Şekil 165. Hasan Paşa Tahir Camii'nin genel görünümü (Abouseif, 2006).

1.1.2. Osmanlı camilerinin geleneklerine göre tasarlanmış camiler

Kahire'deki Hangağ bölgesindeki ve Salaheddin Kalesi'nde yer alan ve aynı adı taşıyan *Mehmet Ali Paşa Camii*'nde temsil edilmektedir (Abd al-Wahhab,1941).

Bu tasarımın desenleri ikiye ayrılmaktadır (Eyice, 1958; Dilaver, 1971; Abd al-Wahhab, 1941; Aslanapa, 1971):

Birinci tasarımın planı “küp plan” olup, bu planın üstünde kubbe yer almaktadır. Bu plan “Kubbeli Cami Planı” olup bu planda yapılmış camilere, “Bursa modeli cami” de denilmektedir. Bu plan; özünde kubbe ile örtülü kare veya kareye yakın dikdörtgen alt yapısı üzerinde bulunan tek kubbeli ve çok kere kuzey yönünde son cemaat yeri olan mescitler ve özellikle de El-Hangağ'daki Mehmet Ali Camii'nde görülmektedir. Bu tip-teki yapı planı, Selçuklu mimarisinde yer alan bir kubbe ile örtülü olan küp planına dayanır ve bu planın çok sayıdaki örneğine Konya'da görülebilir.

Konya'da yer alan küp planlı küçük mescitleri iki grupta incelemek mümkündür:

1. Kare planlı olup tek bir kubbeye sahiptir.
2. Kare planlı olup iki kubbeye sahiptir. Kubbelerden birini kuzeyde veya doğuda yer alan ikinci bir kubbe takip eder. Bu ikinci kubbe, üç tarafı kapalı veya üç tarafı açık ve sütunlu bir yapının üzerinde yer almaktadır (Bakırer, 1969).

Bu tarzın diğer örnekleri arasında, İznik'teki *Hacı Özbek Camii* (H. 736 /M. 1335), İstanbul'daki *Firuz Ağa Camii*, (H. 896/M. 1491) Yunanistan'daki Feroya'da bulunan *Çelebi Sinan Bey Camii* (H. 885-886 M. 1490-1491) sayılabilir (Ameen, 2010). Bu plan Kahire'de bulunan bazı Osmanlı camilerinde görülmektedir. Bu camilere örnek olarak Bulak'taki *Sinan Paşa Camii* (H. 979/M. 1571), *Mehmet Bey Ebu'z-Zeheb Camii* (H. 118/M.1774) verilebilir (Briggs, 1924; Abouseif, 1992; Abd al-Wahhab,1993). Bulak'taki *Sinan Paşa Camii* (H. 979/M.1571) Memlük ve Osmanlı üsluplarının en başarılı sentezlerinden biridir (Levey, 1975; Swelim, 1993). Bir başka ifadeyle bu cami, iki üslubun da bazı özelliklerini taşımaktadır.

İkinci tasarımın planı ise Osmanlı mimarisinin klasik veya geleneksel planıdır (klasik plan). Bu plan da kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Birinci tipte; çatılı bir mescit bulunur. Bu mescitte iki bölüm vardır ve bu bölümler kapalıdır. Bu plana örnek olarak Konya'daki on kadar Selçuklu camisi verilebilir. Bu camiler arasında; *Başarabey* (1213), *Beyhekim* (1275 civarı), *Erdemşah* (1220), *Hacı Ferruh* (1215), (1248), *Sırçalı Mescid* (XIII. y.), *Tahir ile Zühre* (1248), *Zemburi* (XIII. y.) camileri bulunmaktadır (Bakırer, 1969; Aslanapa, 1971)

İkinci tipte; iki bölüm bulunur. Birinci bölüm harem olup merkezî kubbe ve yan kubbeler ile örtülü kapalı bir alandır. İkinci bölüm avlu kısmıdır. Avlu kısmının ortasında bir şadırvan vardır. Avlunun çevresinde dört revak bulunur. Bu revaklar kubbe ile örtülmüştür (Sözen, 1975; Aslanapa, 1992). Bu tipin en mükemmel ve derli toplu örneği, İstanbul'daki *Şehzâde Camii* (1544-1548)'dir. Ayrıca *Erzurum Lala Paşa Camii* (1562). *İstanbul Sultan Ahmet Camii* (1616), *Eminönü Yeni Camii* (1665), ve *Yeni Fatih Camii* (1771) de benzer planlılardır (Kuban, 1986).

İkinci tipteki planlamanın Kahire'deki örnekleri arasında Salaheddin Kalesinde bulunan *Süleyman Paşa Camii* (H. 935/M. 1528) ve El-Davadiye'deki *Kraliçe Safiya Camii* (H. 1019/M.1610) verilebilir. *Süleyman Paşa Camii*'nin planında ortada bir ana kubbe, üç yönden üç yarım küçük kubbe ile desteklenmiştir (Aslanapa, 1994). Bu tipteki Mehmet cami planları Mehmet Ali Paşa döneminde devam etmiştir (Bates, 1991; Abouseif, 1994).

1.1.3. Yerel ve Osmanlı geleneklerini bir arada barındıran camiler

Yerel ve Osmanlı geleneklerini bir arada barındıran camilerin planında, kible duvarına paralel iki cumba ile üç revakla bölünmüş kare bir alan vardır. Bu planlamanın Kahire'de bulunan tek örneği *Süleyman Ağa el-Silahdar Camii*'dir (Abouseif, 1996).

Süleyman Ağa el-Silahdar Camii ve Sebîl-Küttâb (1839)

Süleyman Ağa el-Silahdar Camii ve Sebîl-Küttâb (*Süleyman Ağa Al-Silahdar Külliyesi, 1839*), Al-Mu'izz Caddesi'nde yer almakta olup Süleyman Ağa El-Silahdar tarafından H. 1255/1839 yılında yaptırılmıştır. Cami, Al-Mu'izz Caddesi'nin karşı tarafında bulunan *El-Akmar Camii*'nden çok uzakta değildir. Süleyman Ağa el-Silahdar Külliyesi, İslam mimarisinde eşi olmayan bir plana sahiptir. Bu plan; cami, sebil ve küttabı içerir. Bu yapı; *Mehmed Ali Paşa Camii* üslubunun tüm dekoratif özelliklerini sergilemektedir (Mubarak, 1888).

Süleyman Ağa el-Silahdar Külliyesi, Geç Osmanlı Dönemi dekorasyonunun gösterişli bir örneğidir. Yapının sebil cephesi, külliye'nin güney kısmındadır. Sebil; yuvarlak kemerli ve mermerden pencerelere sahiptir. Bunun yanı sıra, sebilin dökme bronz pencere ızgaraları çok karmaşık dantelli bir desene sahiptir (Abd al-Wahhab, 1941). Bu ızgaralardaki süslemeler İtalyan Barok üslubundadır. Mermerden pencerelerin üzerinde yer alan kartuşların içerisinde Nestâlik tipte yazılar bulunmaktadır. Sebilin duvarları üzerinde akan-tus benzeri yapraklardan oluşan tekrarlayan motifler bulunmaktadır. Sebilin saçağı, ahşap oymalı olup zengin bitkisel süslemeye sahiptir. Bu sebil, Osmanlı barok tarzında dekore edilmiş bir cepheye sahip olup 1828 yılında İsmail Paşa tarafından yaptırılmış olan *el-Nasır Muhammed Medresesi*'nin karşısındaki sebil-küttabı anımsatmaktadır (Abousif, 1989) (Şekil.166).

Şekil 166. Süleyman Ağa el-Silahdar Külliyesinin sebilinin genel görünümü (https://www.archnet.org/sites/1547?media_content_id=6152 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).

Caminin iç mekânı ise hem Osmanlı hem de yerel özellikleri (Kahire mimarisinin özelliklerini) bir arada bulundurmaktadır. Avlunun yuvarlak revakları Osmanlı tarzı sığ kubbeyle örtülmüş olup merkezi bir kubbe tarafından desteklenen dört mermer sütunlu bir harem alanı ile birleşmektedir. Caminin girişinin üzerinde Batı tarzında oldukça küçük yapıda bir yarım daire biçimli şerefe bulunmaktadır. Beyaz mermerden yapılmış mihrap, Batı tarzı bitkisel motiflerle süslenmiş olup bu motifler bir Avrupa barok kilisesinin içindeki motifleri andırmaktadır (Abd al-Wahhab, 1941) (Şekil. 167-168).

Şekil 167. Süleyman Ağa Silahdar Camii'nin iç kısmında, Batılı tarzı bitkisel motifler (https://www.archnet.org/sites/1547?media_content_id=6156 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).

Şekil 168. Batılı tarzı bitkisel motifler (https://www.archnet.org/sites/1547?media_content_id=6155 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).

Yapının en önemli özelliği bitkisel motifli taş cephesidir. Bu dönemde Osmanlı üslubunda yapılmış olan ve ahşap tavanlarda yer alan mermer süslemeler ile yağlı boya resimler Avrupa Rönesans sanatının etkilerini yansıtmaktadır. Caminin minaresi, Al-

Mu'izz Caddesi'nin başlangıcından itibaren görülebilmektedir. Bu minare, “Osmanlı kalem minareleri” tarzında inşa edilmiştir (Muhammad Rezaq, 2003) (Şekil. 169).

Şekil 169. Süleyman Ağa Silahdar Camii'nin minaresinin görünümü (https://www.archnet.org/sites/1547?media_content_id=6153; Erişim Tarihi: 21.6.2022).

2. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİNİN PASCAL COSTE TASARIMI

Başlangıçta, *Mehmet Ali Paşa Camii*'nin planlaması, Kahire'nin geleneksel mimarisine olan ilgisinden yola çıkılarak, camiye muhtemelen yerel Memlûk tarzında inşa edecek olan Fransız mimarı Pascal Coste'ye verilmiştir (Abouseif, 1989; Curzon, 1849; Creswell, 1958; Coste, 1939). Ancak bu tasarımdan Mehmet Ali Paşa bilinmeyen bir nedenle vazgeçmiştir.

Bu kısımda Pascal Coste'nin mimarî anlayışı ve Mehmet Ali Paşa Camii için yaptığı tasarımdan bahsedilecektir.

2.1. Pascal Coste'nin Eserleri

Coste'un mimari üslubunun karakteristik özellikleri *neo-Memlûk* tarzının simetri ve netlik anlayışını yansıtmaktadır (Abouseif, 2012; Coste, 1939; Rabbat, 1997). Coste'nin öncü projeleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılda milliyetçi bir ruhla inşa edilmiş bir dizi dini ve kamusal yapıya ilham vermiştir. Böylece Coste'nin Neo-Memlûk tarzı, çağdaş Mısır mimarisinin ulusal tarzı olarak görülmeye başlanmıştır (Rabbat, 1997).

Mehmet Ali Paşa; Pascal Coste'den Kale'de ve İskenderiye'de inşâ edilmek üzere iki cami planı tasarlamasını istemiştir (Abouseif, 1989). Ancak bilinmeyen bir nedenle Mehmet Ali Paşa fikrini değiştirmiştir (Al-Asad, 1992; El-Akkad, 2013). Kale'de yer alan *Mehmet Ali Paşa Camii*'nin tasarımı genellikle İstanbul'da yaşayan Mimar Yûsuf Boşnak'a atfedilmektedir (Curzon, 1849). Bu mimar hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte onun hem Osmanlı hem de çağdaş Avrupa mimari pratiğine aşina olduğu söylenebilir (Hautecoeur&Wiet,1932; Abd al-Wahab, 1994).

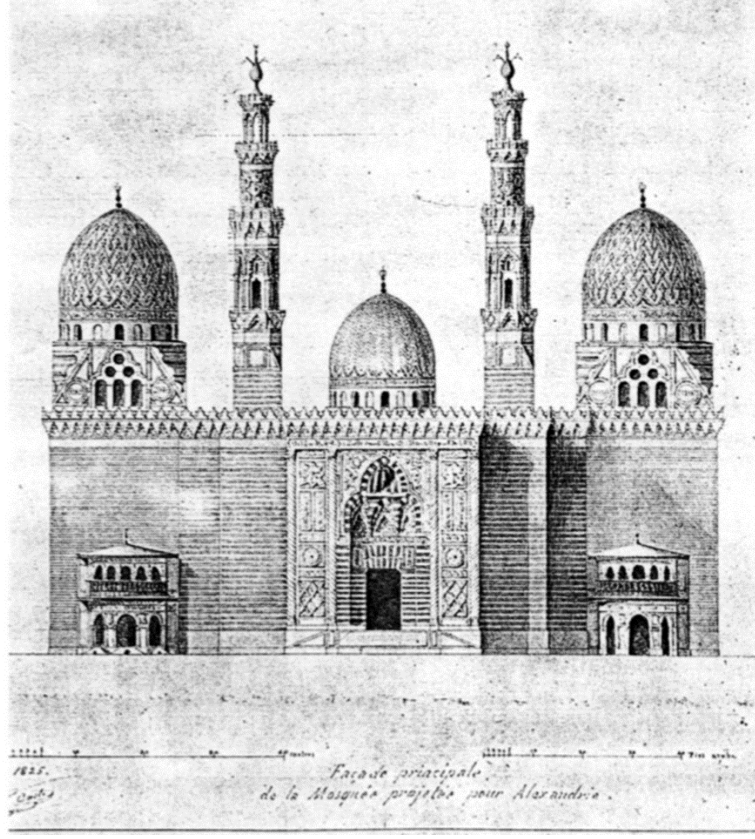
2.1.1. Kale Camii'nin Pascal Coste Tasarımı

Bu tasarımda, dört köşesinde dört kubbe bulunan merkezî bir avlu etrafında düzenlenmiş dört küçük medrese bulunmaktadır. Caminin dört köşesinde ise alaturka/Osmanlı tarzında dört minare yer almaktadır. Coste, camiyi geniş tutmak için caminin uzunlamasına kenarları boyunca iki dış nef eklemiştir (Coste, 1878).

Kıble duvarının arkasında büyük bir kubbeli yapı bulunmaktadır. Bu yapı mezar için tasarlanmıştır. Bu yapı tüm Memlûk yapıları içinde en anıtsal yapı olan *Sultan Hassan Külliyesi*'nin (1356-61) kubbeli yapısına benzemektedir (Mübârek, H. 1306; Abd al-Wahab, 1946; Muhammed, 1979; Abouseif, 1985).

Giriş cephesinin iki ucundan uzanan kemerli iki kol, ön avlu olarak düşünülmüş bir açık alanı çevrelemektedir. Caminin giriş kapısının bir tarafında bir sebil, bir tarafında bir kütüphane bulunmaktadır.

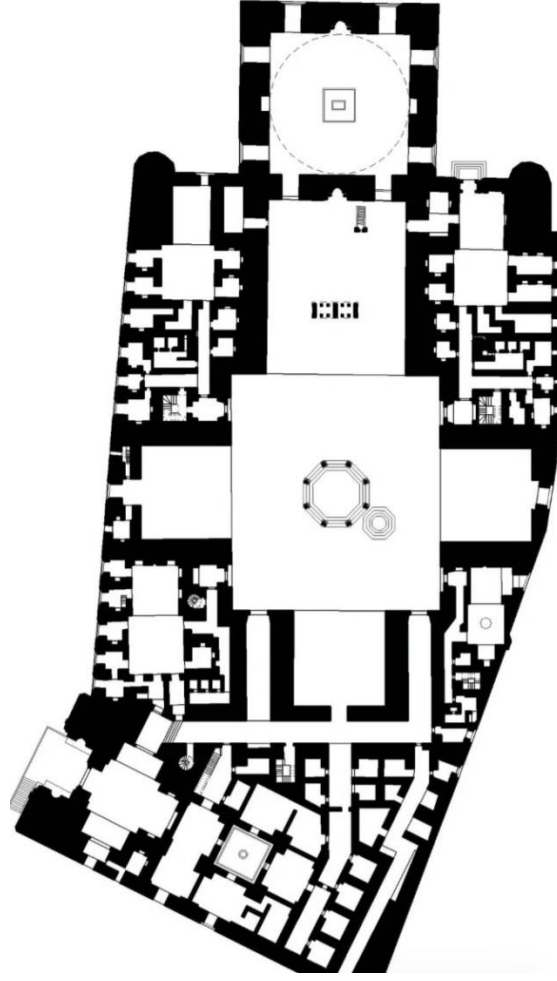
Eskiz defterindeki cepheler ve bölümler, özellikle paşanın mezar kubbesi olarak belirlenen kıble duvarının arkasındaki kubbeye vurgu yapıldığını göstermektedir. Kubbenin süslemelerinde Memlûk tarzı hâkimdir. Dolayısıyla süslemeler zikzak deseninde oyulmuştur. Kubbenin tamburları basamaklıdır ve bu tamburlar dört üçgen köşeye oturmaktadır. Bunlar, XV. yüzyılın tüm Memlûk kubbelerinde karşılaşılan genel özelliklerdir (Rabbat, 1997; Coste, 1878) (Şekil.170).

Şekil 170. Coste'nin tasarımının genel görünümü (Rabbat, 1997)

Kahire'deki *Sultan Hasan Külliyesi* cami, medrese ve türbeden oluşmaktadır (Beksaç, 2009). Külliye'nin Anadolu'da Osmanlı Döneminde yaptırılmış olan külliyelerden farkı ise dört ayrı mezhebe (Hanefî, Malikî, Hanbelî, Şâfiî) yönelik yaptırılan medrese birimlerine sahip olmasıdır (Sağlık, 2016).

Külliye; dört eyvanlı cami planı ve kible eyvanının önünde yer alan kare planlı bir türbeden oluşmaktadır ve tek bir bina bloğu şeklinde görünmektedir. Merkezî kare avlu, devasa büyüklükte olan dik yapıda dört tane eyvanla çevrelenmiştir (Mübârek, H.1306). Bu eyvanların en büyüğü, İslâm mimarisinin en büyük örneklerinden birini teşkil eden ve tuğla bir tonozla örtülen Doğu kible eyvanıdır (Mâhir Muhammed, 1979) (Şekil.171).

Şekil 171. Sultan Hasan Külliyesinin planı (Mâhir Muhammed, 1979).

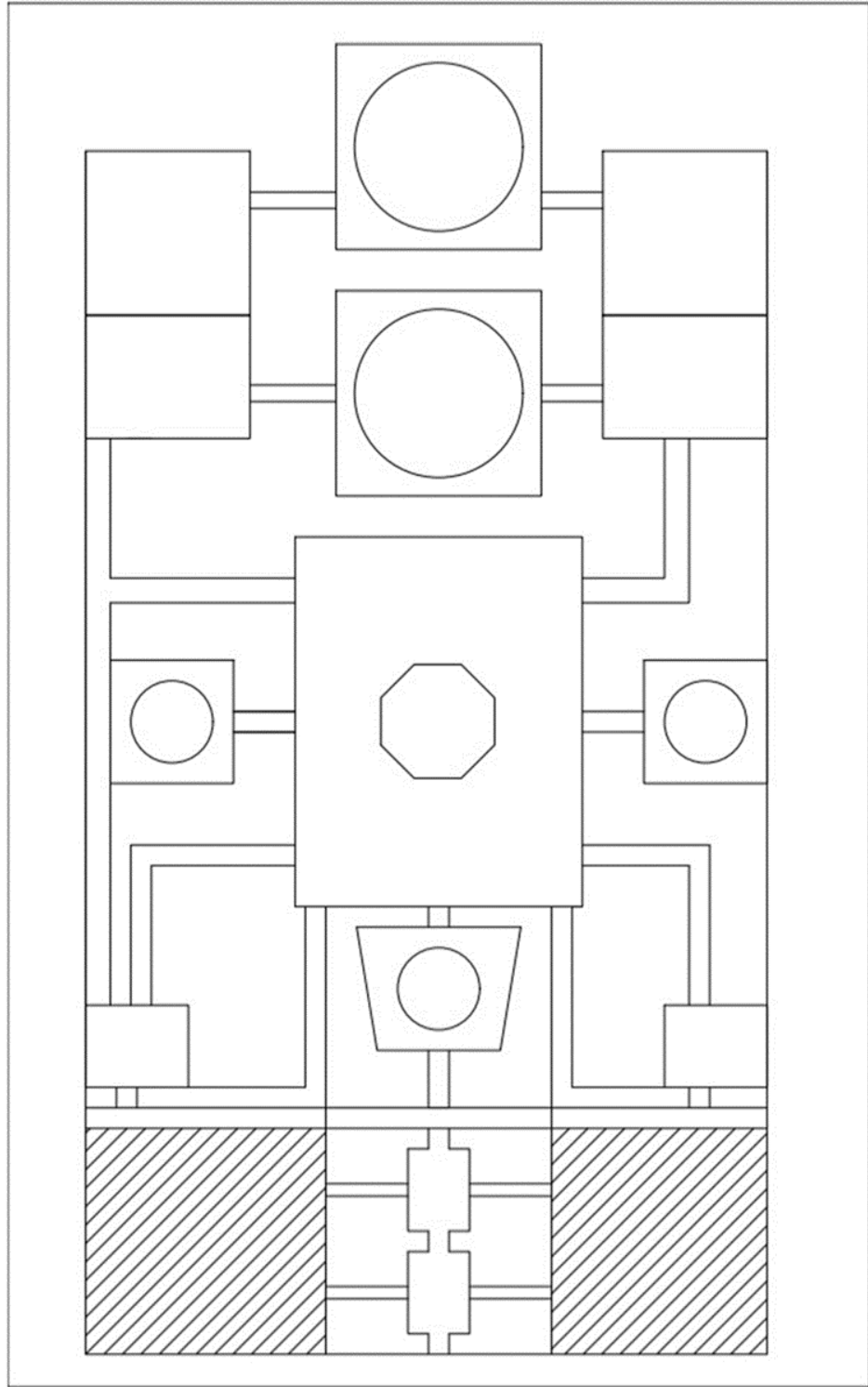
Eskizlerine iliştilmiş bir notta Coste tarafından, camisinin temellerinin 1827 yılının Haziran ayında atıldığı söylenmiştir.

Kısa bir süre sonra Coste Mısır'dan ayrılmıştır. Bununla birlikte 1831'de Kahire'deki Rus konsolosu tarafından Mehmet Ali Paşa'nın mimar Coste tarafından tasarlanan ve Kalede yapılması planlanan, gelecekte Paşa'nın mezarının da bulunacağı bir caminin yapımında kullanılmak üzere mermer malzemelerin toplandığını söylemesi göz önünde bulundurulacak olursa, o dönemde bu caminin yapımına başlandığı düşünülebilir. Ancak, caminin inşasıyla ilgili düzenlenen daha sonraki tüm raporlarda Coste'nin adı görünmez olmuş ve Coste'nin tasarımı terk edilmiştir. Daha sonra caminin mimarî üslubu artık Osmanlı mimari geleneğine göre şekillenmeye başlamıştır (Al Sayyad, 2011; Coste, 1839). Bu sü-

reçte, Coste'nin yerini Osmanlı geleneğinde eğitim almış bir grup mimarın aldığı görülmektedir. Yeni mimarlar, Coste'nin tasarımını tamamen yenilemiş, ancak görünüşe göre cami için önceden döşenen temeli kullanmak zorunda kalmışlardır (Wiet, 1949). Yapının önceki ve sonraki tasarımları Coste'nin atmış olduğu temel üzerine oturtulacağından dolayı günümüzde *Mehmet Ali Paşa Camii* (Silvera, 1971) ile Coste tarafından tasarlanmış cami, aynı dış boyutlara sahiptirler ve her ikisi de 4 m²'lik ızgaralar (metal çubuklar) halinde düzenlenmiştir (Al Sayyad, 2011). Ancak Mısır'dan ayrıldıktan sonra Coste'nin tasarımının nasıl tamamen değiştirildiğini anlamak için, mimarlık ve siyaset arasındaki etkileşimi dikkate almak ve tasarımdaki değişimin arkasındaki ideolojik ve emperyal itici gücü gözden kaçırmamak gerekmektedir (El-Ashmouni&Bartsch, 2014).

Mehmet Ali Paşa'nın Coste'nin tasarımından çok farklı bir şekilde ortaya çıkmış camisi; belirgin bir şekilde Osmanlı cami mimarisini yansıtan merkezî kubbeli bir plan ile iki ince ve yüksek kalem minareye sahiptir (Abouscif, 2006). Cami; Kale'nin/Kalatü'l cebel'in kenarındaki hâkim konumu ve sıra dışı silueti ile, eşsiz bir görsel öneme sahiptir (Rabbat, 1995). Ayrıca cami, hem Mısır'ın en önemli mimarî yapılarından biri olmuş hem de Mısır'da yaygın olarak kullanılan on kuruşluk sikkenin ve yirmi cüneyhin üzerine basılmıştır (Mubarak, 1888) (Şekil.172).

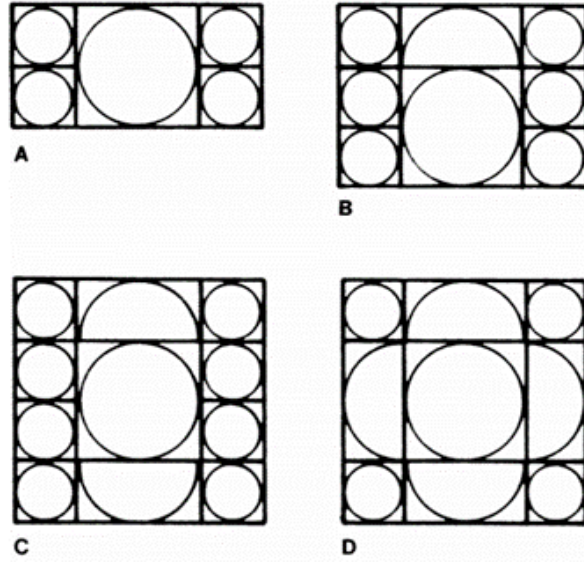

Şekil 172. Coste Tasarımı: Coste Camii'nin sanal planı (Araştırmacının çalışması).¹⁸

¹⁸ Coste Tasarımının planı ilk kez bu tezde yayınlanmaktadır. Plan, Autocad programı ile çizilmiştir.

Mehmet Ali Paşa Camii Osmanlı camî mimarisine uygun olmasına rağmen o dönemde yapılan camiler gibi tasarlanmamıştır. Daha çok o dönem öncesinde ortaya çıkmış Osmanlı cami mimari üslubunu örnek almıştır. Örneğin; Mehmet Ali Paşa ile aynı dönemde yaşamış olan Sultan II. Mahmut tarafından çağdaş imparatorluk camilerinin bir örneği olarak inşâ ettirilen *Nusretiye Camii* (1822-1826) dikdörtgen planlı bir hareme sahiptir, kubbe ise dört büyük kemer üzerine oturan ve pandantiflerle geçişi sağlanmış dıştan dekore edilmiştir. Yapının köşelerinde yer alan armudî formlu sütunlar ise barok ve rokoko üslubundadır (Kuban, 1954; Öz, 1965; Aslanapa, 1986; Goodwin, 1987; Eyice, 2007) Mehmet Ali Paşa, camisini *Nusretiye Camii* gibi çağdaş Osmanlı imparatorluk camileri üslubunda yaptırmamış ve cami mimarisinde eski Osmanlı imparatorluk camilerini örnek almıştır (Abd al-Wahab, 1994).

Bazı modern tarihçiler, *Mehmet Ali Paşa Camii*'nin, Sultan III. Osman tarafından 1755'te tamamlanan *Nuruosmaniye Camii*'nin bir kopyası olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak caminin planı ve genel görünüşü çok daha önceki bir dönemde inşâ edilmiş bir camiye daha çok benzemektedir: Bu cami; Sultan Ahmet'in, *Mavi Camii* (1609-1617) olarak da bilinen ve son büyük klasik Osmanlı camisi olarak kabul edilen camisidir (Mubarak, 1888). Necipoğlu (2005) caminin en erken Osmanlı örneğinin II. Bayezid (1506) ve II. Mehmet (1501) camileri olduğunu söylemektedir. Emerson ve van Nice (1950), Öz (1960), Let-haby ve Swainson (1894), Setton (1956) caminin planının Ayasofya'ya dayandığını söylemektedirler. Süleymaniye (1557) ve Selimiye (Starlin, 1979; Necipoğlu, 2005) gibi tanınmış camiler de bu plana göre yapılmıştır. Bu camiler, tüm kompozisyonu çevreleyen, sayıları iki ila altı arasında değişen minareleri olan iki veya dört yarım kubbe ile desteklenen büyük bir merkezî kubbeye sahiptir (Al-ased, 1992) (Şekil.173).

Şekil 173. Sinan'ın Şehzâde Camii'nin planı ile ulaştığı kavramsal gelişim: a- Edirne'deki Üç Şerefeli Camii, b- İstanbul'daki Fatih Camii, c- İstanbul'daki II. Beyazıt Camii, d- İstanbul'daki Şehzâde Camii (Kuban, 1997).

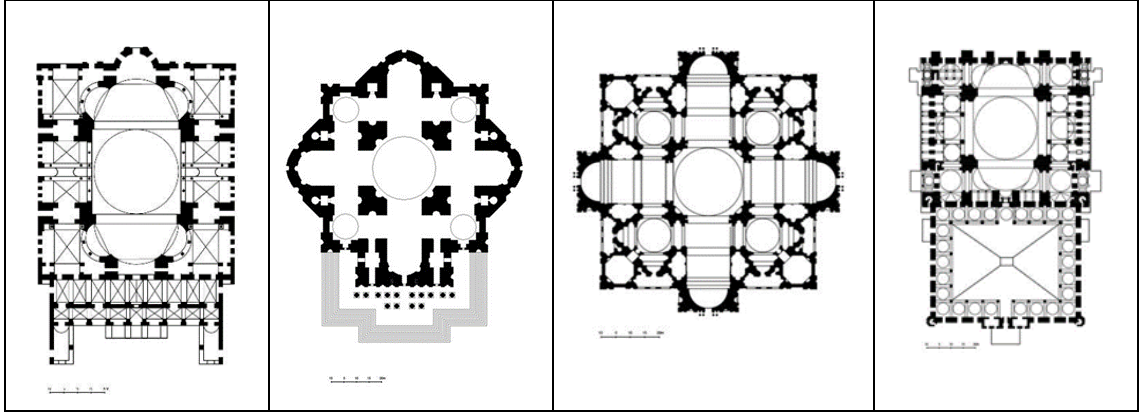
Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileştirilmiş idarî sistemî göz önüne alındığında, Osmanlılara bağlı eyaletlerde, çağdaş Osmanlı mimarî modellerinin örnek alınması beklense de bu her zaman böyle olmamıştır (Bates, 1985). 1520-1580 yılları arasında Mısır'ın Osmanlı valileri Kahire'de İstanbul'un herhangi bir mahallesinde görülebilecek tarzda camiler yaptırmış olsalar da bu camiler aynı zamanda Memlûk mimarisini taklit eden bir özellikte olmuştur.

Mehmet Ali Paşa Camii'nde, Neo Memlûk binalarının artan popülaritesine rağmen, Rumî (Osmanlı) tarz tercih edilmiştir. Nasır Rabbat, ilk olarak Pascal Coste tarafından Neo Memlûk tarzı bir cami tasarımı yapıldığı halde daha sonra Mehmet Ali Paşa Camii'nin, eski bir Rumî tarzının ayırt edici özelliklerini taşıyacak tarzda inşa edildiğini ve o zamanlar İstanbul'da moda olan "Osmanlı Barok" adını taşıyan mimarî yeniliklerin çoğunu reddettiğini belirtmektedir (Dunn, 1997).

3. MEHMET ALİ PAŞA CAMİİ MİMARİSİNDE OSMANLI ETKİSİ

XX. yüzyılın sonlarında bazı tarihçilerin, farklı nitelikleriyle (özellikleriyle) beliren Osmanlı mimarisinde Bizans'ın büyük katkıları olduğunu ifade etmişlerdir (Pevsner, 1963). Bu durum, *II. Mehmed Külliyesi*'nin simetrik planında görülebilir. Nitekim hem İstanbul'da hem İtalya'da merkezî plan ile yapılmış eserlerde Roma-Bizans merkezî yapı modellerinin örnekleri görülmektedir (Necipoğlu, 2005). Bunun yanı sıra Sultan camilerini "Ayasofya'nın çocukları" olarak nitelendiren eserin (Ernst Diez, Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 6627, İstanbul 1955) gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskısında Osmanlı Mimarisi ile İtalyan Rönesansı arasındaki paralellikler de vurgulamaktadır (Necipoğlu, 2007).

Tablo 1. Rönesans Mimarisi ve Süleymaniye Camii'nin Planı

Kaynak: Michelangelo'nun San Pietro için önerdiği plan (Solda), Bramante'nun San Pietro için tasarladığı plan (Ortada), Süleymaniye Camii (Sağda) (Anonim 2018).

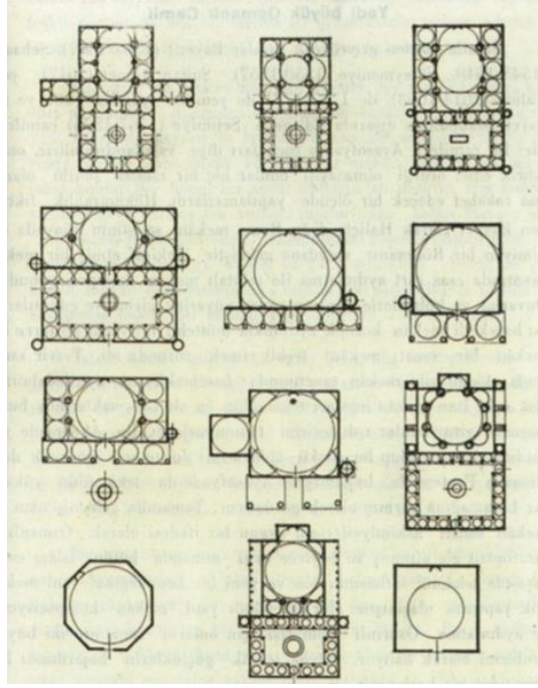
Mehmet Ali Paşa, İstanbul'da artık kullanılmayan (yüz elli yıl önceki Osmanlı cami mimarisinin) bir cami tasarımı türünü kullanmış ve saltanatı döneminde ortaya çıkmış olan modern mimarî üsluplarını kullanmamıştır (Abouseif, 1989). Nitekim Mehmet Ali Paşa, Osmanlı halifesinin vekili olarak sahip olduğu manevî otoriteyi camisinde kullandığı mimarî üslupla temsil etmiştir (Abdelsalam, 2010; İsmail, 2008; Marsot, 1984). Ayrıca, Osmanlı klasik mimarisinin üslubunu ifade eden bir tarihe ve Avrupa tarzından etkilenmemiş olan bağımsız mimarî anlayışına yapılan atıflar; caminin klasik üslubu, anıtsallığı ve ülkede en az yedi yüzyıl boyunca hükümetin merkezi olan Kahire Kalesi'nin içindeki konumu ile kendisini göstermektedir (Hill, 1991; Rabbat, 1989, 1997). Buradan, Mehmet

Ali Paşa'nın Osmanlı padişahının yerini alma ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma hedeflerini görsel olarak vurgulama fikri olduğu düşünülebilir (Rabbat, 1997).

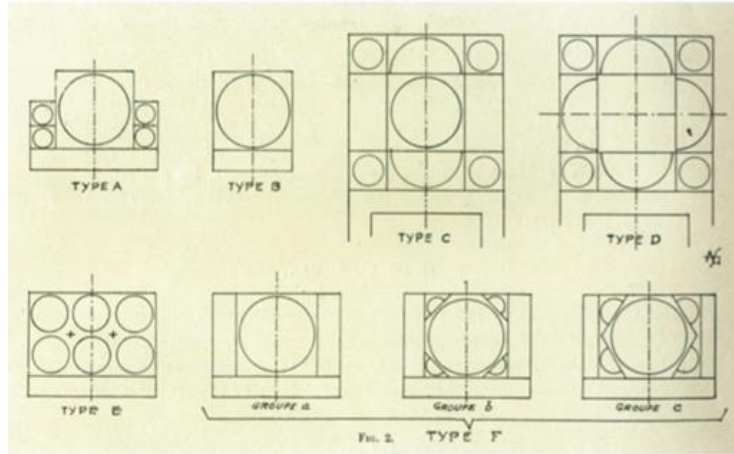
Osmanlı başkentinin İstanbul'a taşınması yeni bir imparatorluğun yükselişini doğurmuştur. İstanbul, iki kıtanın ve iki denizin birleştiği noktada yer almaktadır. Dolayısıyla, bu konumu ile İstanbul Türk-Moğol, Pers-İslam ve Roma-Bizans geleneklerini birleştirme özelliğine sahip bir dünya imparatorluğu için ideal bir merkez olmuştur. Osmanlıların başkenti İstanbul'a taşımalarının Roma İmparatorluğunun eski ihtişamını yeniden canlandırmak için yaptıkları düşünülebilir (Kuban, 1987; Kostof, 1985; Necipoğlu, 1994; 2005; 2012). Necipoğlu (2005) da özellikle II. Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Konstantinopolis'i Roma ile yeniden birleştirmeye yönelik bir ütöpik projeye sahip olduklarını ve bu ütöpik projenin, İtalyan rönesansının sanatsal gelişmelerine açık bir yapı ortaya çıkardığını söylemektedir. Ayrıca Necipoğlu (2005) Mimar Sinan'ın ortaya çıktığı zamanda bu ütöpik projenin terk edildiğini, bu proje terk edilmeden önce padişahların (sultanların) çok kültürlü bir dünya imparatorluğuna yakışan bir görsel kültürü teşvik etmek için İtalyan sanatçılara ve mimarlara sponsor olduklarını söylemektedir.

3.1. Mimar Sinan'ın Cami Tasarımları

Mimar Sinan'ın dinamik olarak çeşitlenen tasarımları, mekânsal tipoloji örneklerine veya tek çizgili bir üslup evrimi şemasındaki ölçütlere indirgenmeye meydan okuyan bir yapıdadır (Kuban, 1988, 1976; Erarslan, 2019; Paklac, 2020; Akyörek ve Kahraman, 2021). Bu camiler kesinlikle zaman içinde tipolojik şemalar ve üslupsal ilerlemeler sergilemekle birlikte biçimsel özellikleri kültürel bir boşlukta şekillenmemiştir (Erzen, 1986) (Şekil.174-175).

Şekil 174. Mimar Sinan'ın camilerinin dinamik olarak çeşitlenen tasarımları (Necipoğlu, 2007; 170).¹⁹

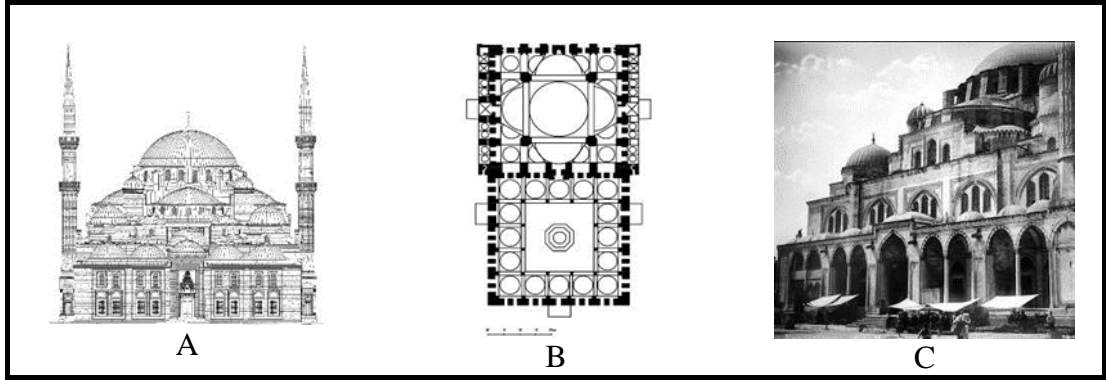

Şekil 175. Mimar Sinan'ın cami planlarının tipolojik şeması (Necipoğlu, 2007; 165).

Mimar Sinan; kariyerinin başlangıcında yapmış olduğu Şehzâde Camii'nde (1548), merkezî kubbeyi dört eşit yarım kubbe ve köşelerdeki dört küçük kubbe ile destekleyerek tasarım, hacim ve mekân bakımından mükemmel bir merkezilik elde etmiştir (Özer, 1998).

¹⁹ Mekânsal tipoloji, tek çizgili bir üslup evrimi şemasındaki ölçütlere indirgenmeye meydan okumaktadır (Necipoğlu, 2007; 170).

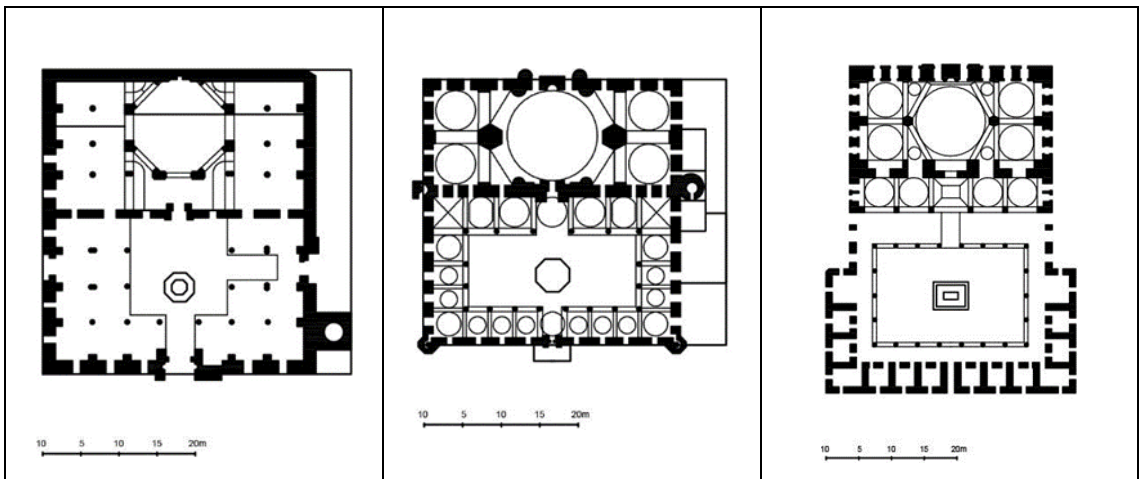
Tablo 2. Mimar Sinan'ın Şehzade Mehmet Camii

Kaynak:Şehzade Mehmed Camii; a/kuzeybatı cephesi, b/plan, c/Fotoğraf (https://www.archnet.org/sites/2018?media_content_id=49276 ; Erişim Tarihi: 14.08. 2022).

Şehzâde Camii, daha önce Diyarbakır'da inşâ edilmiş *Bıyıklı Mehmet Paşa Camii* ve Edirne'deki *Üç Şerefeli Camii*'de (Sözen, 1975) sunduğu dördlü plan tipini yeniden yorumlamıştır (Necipoğlu, 2005). *Şehzâde Camii* (1548) özellikle planı ve üst örtü sistemi bakımından son derece önemli bir örnektir (Kuban, 1958; 1986). Merkezî kubbe, planda dört eşit yarım kubbe ile desteklenmiş ve dört büyük ayak üzerindeki sivri kemerlere oturmuştur (Orman, 1987). Bu plan, genellikle merkezi planlı olan İtalyan Rönesans kiliseleri ile karşılaştırılmaktadır (Murray, 1986; Necipoğlu, 2007). *Şehzâde Camii*, *Sultan Ahmet Camii*'nin aksine, dört yönde de ikişer eksedra (salon) ile genişletilmiştir (Aslanapa, 1986).

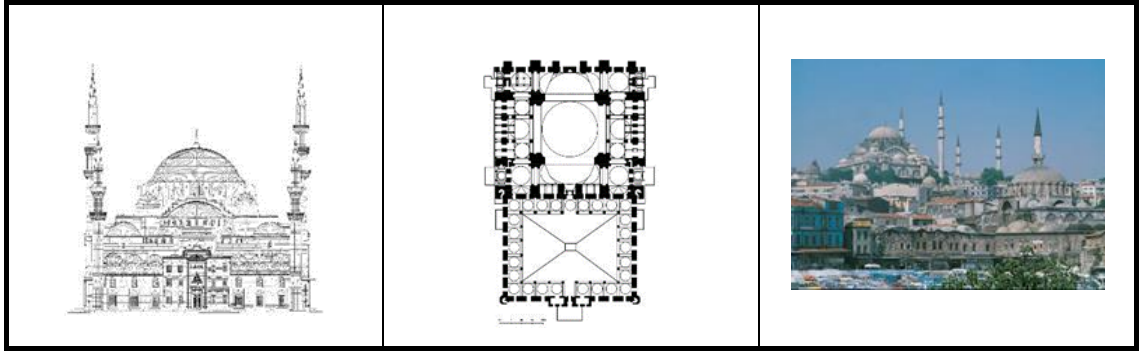
Tablo 3. Mimar Sinan'ın cami planlarının tipolojik şeması

Manisa Ulucami (Solda), Edirne Üç Şerefeli Cami (Ortada), Sinan Paşa Cami (Sağda) Kaynak (Anonim 2018, *Bilginin Gücü Adına | Okur Yazarım (okuryazarim.com)*; Kuruçay, 2020).

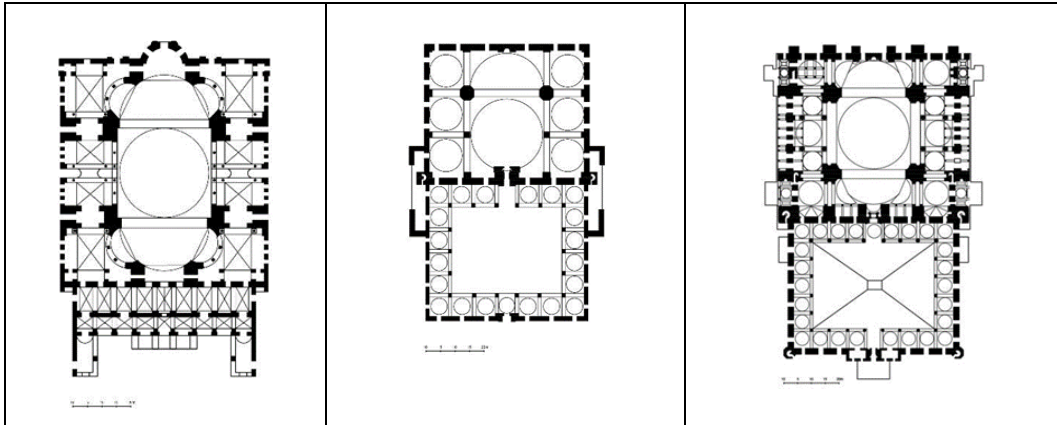
Şehzâde Camii'nden daha sonra yapılan *Süleymaniye Camii* (1557) ise XVI. yüzyıl teknolojisini ve geçmiş tecrübesini kullanarak Ayasofya planını yeniden formüle ettiği bir başka girişimi temsil etmiştir (Gabriel, 1926; Yetkin, 1959; Rogers,1981; Necipoğlu, 1985; Erzen, 1968; Mainstone,1996; Kuban, 1987) Bu cami, bazilika tarzındaki bir tasarıma sahip olup ana kubbenin ortasından geçen iki dik eksen sayesinde düzlemsel ve hacimsel merkeziliği sağlamıştır (Refiq, 1936). Avlusuyla birlikte dikdörtgen şeklinde olan caminin harem kısmı 69 m'ye 63 m ölçüsündedir. Ana kubbe, 27.40 m çapında olan kilit taşına kadar 53 m yüksekliktedir (Aslanapa; 1986). Cami, 31.5 m çapındaki kubbesi ve sekizgen gövdenin etrafını çeviren ince endamlı dört minaresi ile çok uzaklardan dahi görünmektedir.

Tablo 4. Mimar Sinan'ın Süleymaniye Camii (1548)

Kaynak: Süleymaniye Camii (1548) https://www.archnet.org/sites/2024?media_content_id=42811; Erişim Tarihi: 14.08.2022).

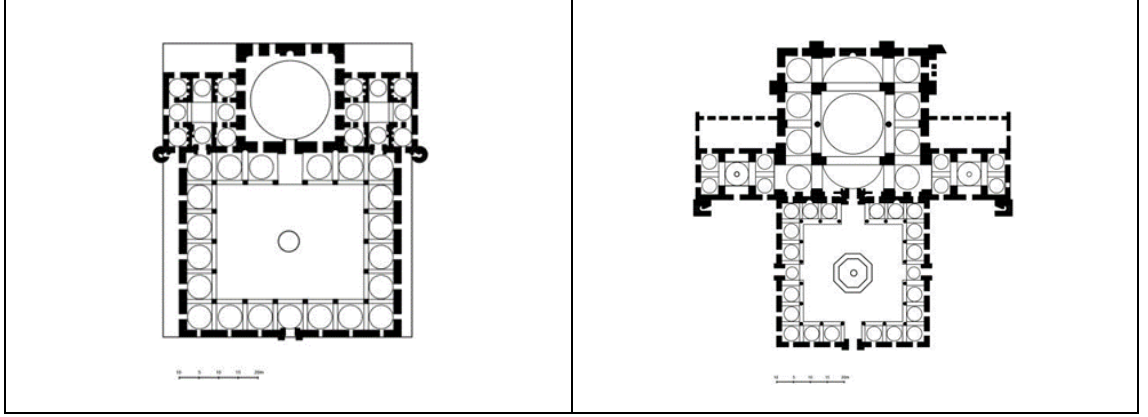
Tablo 5. Mimar Sinan'ın Cami Planlarının Tipolojik Seması

Kaynak: Ayasofya (Solda), Eski Fatih Cami (Ortada), Süleymaniye Cami (Sağda) (Kuruçay, 2020).

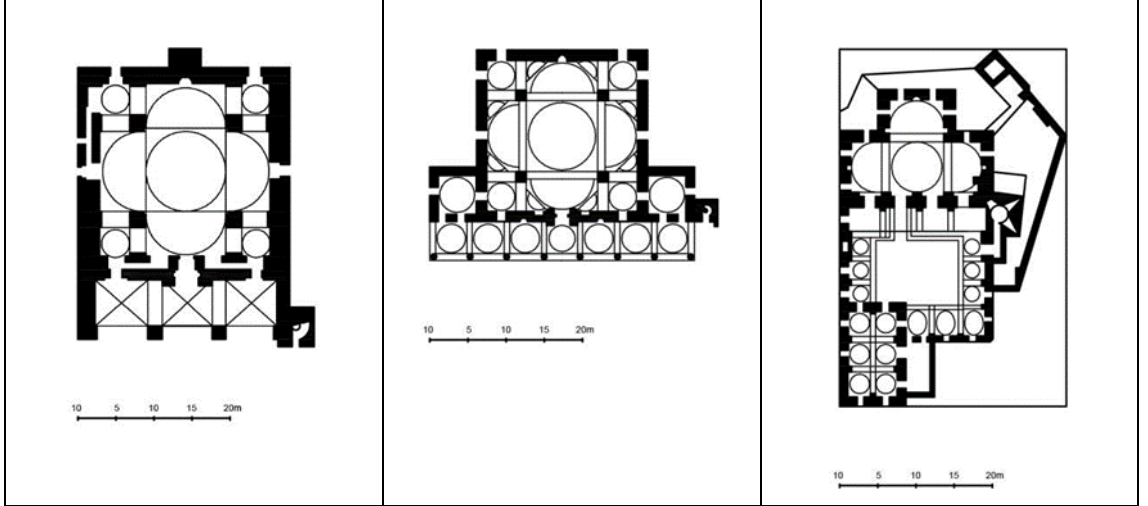

Tablo 6. Mimar Sinan'ın Cami Planlarının Tipolojik Şeması

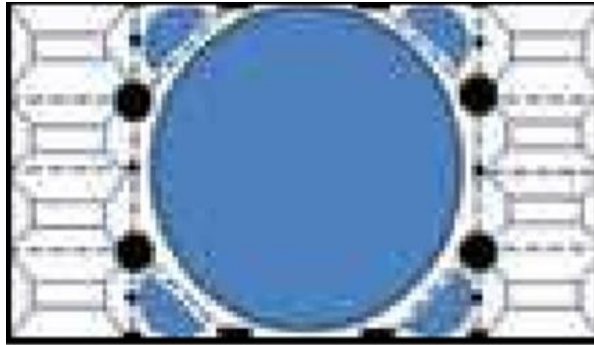
Kaynak: Edirne II. Bayezid Cami (Solda), İstanbul II. Bayezid Cami (Sağda) (Kuruçay, 2020).

Tablo 7. Mimar Sinan'ın Cami Planlarının Tipolojik Şeması

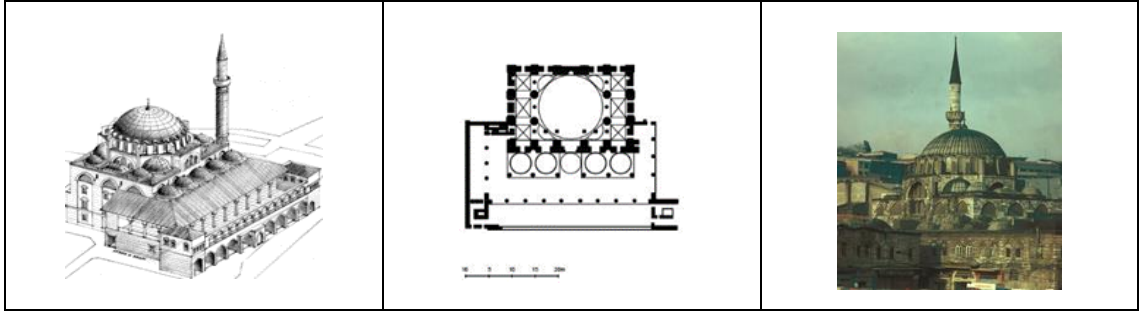
Kaynak: Elbistan Ulu Camisi (Solda), Bıyıklı Fatih Paşa Cami (Ortada), Kahire Hadım Süleyman Paşa Cami (Sağda) (Kuruçay, 2020).

Mimar Sinan'ın sekizgen destek sistemiyle ilgili çalışmaları *Rüstem Paşa Camii* (1561) ile başlamıştır (Benian, 2011; Sönmez ve Sönmez, 1986) (Şekil.176).

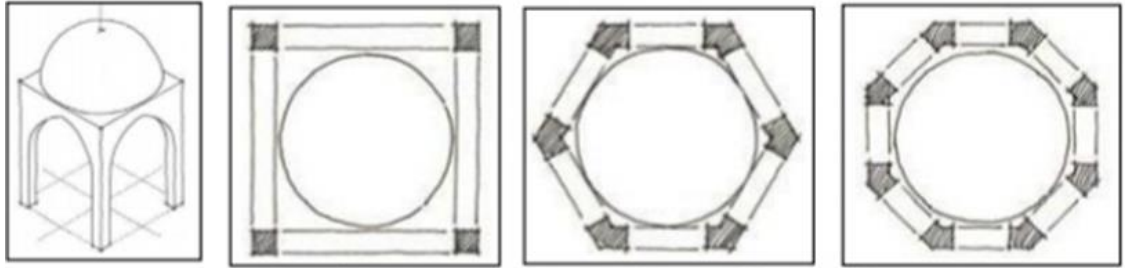
Şekil 176. İstanbul Rüstem Paşa Camisi plan şeması (Benian, 2011).

Tablo 8. Rüstem Paşa Camii (1561)

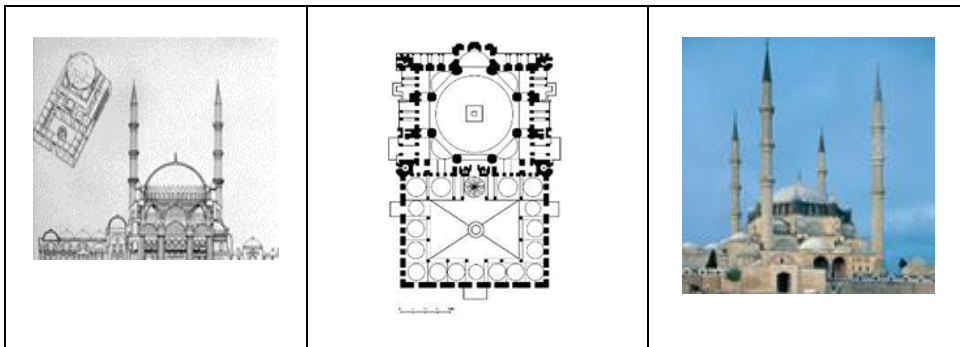
Kaynak: Rüstem Paşa Camii (1561) (https://www.archnet.org/sites/2017?media_content_id=42987 ; Erişim Tarihi: 14.08. 2022).

Sinan'ın bu çalışmaları, kubbeli yapıların eksiksiz bir sentezini elde ettiği *Selimiye Camii* (1575)'nde daha da gelişmiştir (Necipoğlu, 2007; Söylemezoğlu, 1981; Ahunbay, 1988). Nitekim Selimiye'de (1575) kubbe ölçülerine göre payandaların daha ince ve bağlantı kemerlerinin daha küçük olması nedeniyle taşıyıcı kolon olarak sekizgen baldaken en uygun seçim olmuştur (Kuban, 1987). Nitekim baldaken, Mimar Sinan'ın Klasik Dönem Osmanlı Cami Mimarisi içerisinde kullandığı önemli bir strüktürel sistemdir (Paklacı, 2020) (Şekil.177-178).

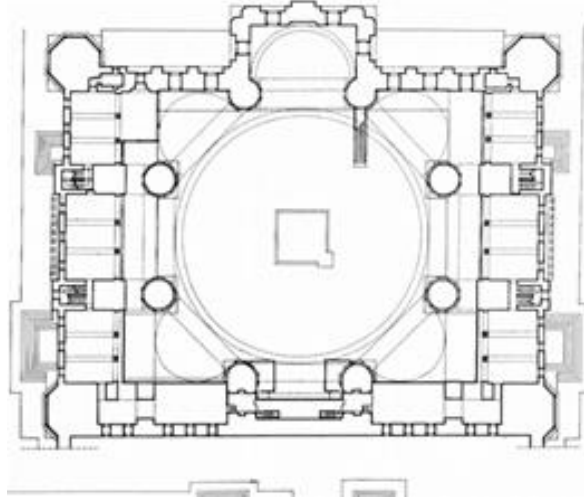

Şekil 177. Mimar Sinan'a ait dört, altı ve sekiz destekli baldaken kurgular (Erarslan, 2018, Paklacı, 2020).

Tablo 9. Selimiye Camii (1568)

Kaynak: Selimiye Camii (https://www.archnet.org/sites/1941?media_content_id=21249; Erişim Tarihi: 14.08. 2022).

Şekil 178. Edirne'deki Selimiye Camii'nin planı: Sekizgen baldaken (Kuban, 1997).

Mimar Sinan, *Üç Şerefeli Camii* ve daha sonra inşa edilen Selâtin camilerinde (Peker, 2012) standart özellikler olacak iki yenilik getirmiştir. Bunlar, diğer kubbelerin buna tabi olduğu büyük bir merkezî kubbe (24.10 metre genişliğinde ve 27 metre yüksekliğinde) ve şadırvanlı-revaklı merkezî avlu bulunmaktadır (Necipoğlu, 2012). Mimar Sinan, üçüncü bir yenilik olarak da revaklı avlunun dört köşesinde minare kullanmıştır. Mimar Sinan'ın üçüncü yeniliği, muhtemelen o dönemde Herat'ta yapılan *Gawhar Şad Camii* gibi yapılardan esinlenmiştir (Ayverdi, 1972; Dikici, 2003). Dört yarım kubbe ile desteklenen merkezî bir kubbeden oluşmuş olan Harem bölümünün planı, Sinan'ın *Şehzâde Mehmet Külliyesi*, *Yeni Valide Camii* ve *Sultan Ahmet Camii* planında da bulunmaktadır (Al-esad, 1992). Nitekim Diez, Mimar Sinan'ın Ayasofya ve Süleymaniye'de kullanılan merkezî kubbe ve onların yanındaki iki yarım kubbeli planın mekânsal etkisi yerine, *Sultan Ahmet Camii*'nin dört yarım kubbeli merkezî planını tercih ettiğini belirtmektedir (Necipoğlu, 2007). Nitekim *Sultan Ahmet Camii* (1617) dört destekli yapılar grubunda olup merkezi kubbeli ve revaklı avlu plan şemasına sahiptir. 23.50 m. çapında ve 43 m yüksekliğindeki merkezi kubbesi, 5 m çapındaki dört adet mermer fil ayağına oturmaktadır. Merkezi kubbeyi destekleyen dört yarım kubbeye güneyde iki, diğer cephelerde üç eksetra eklenmesi ile iç mekân genişletilmiştir (Aslanapa, 1986) (Şekil.179- 180).

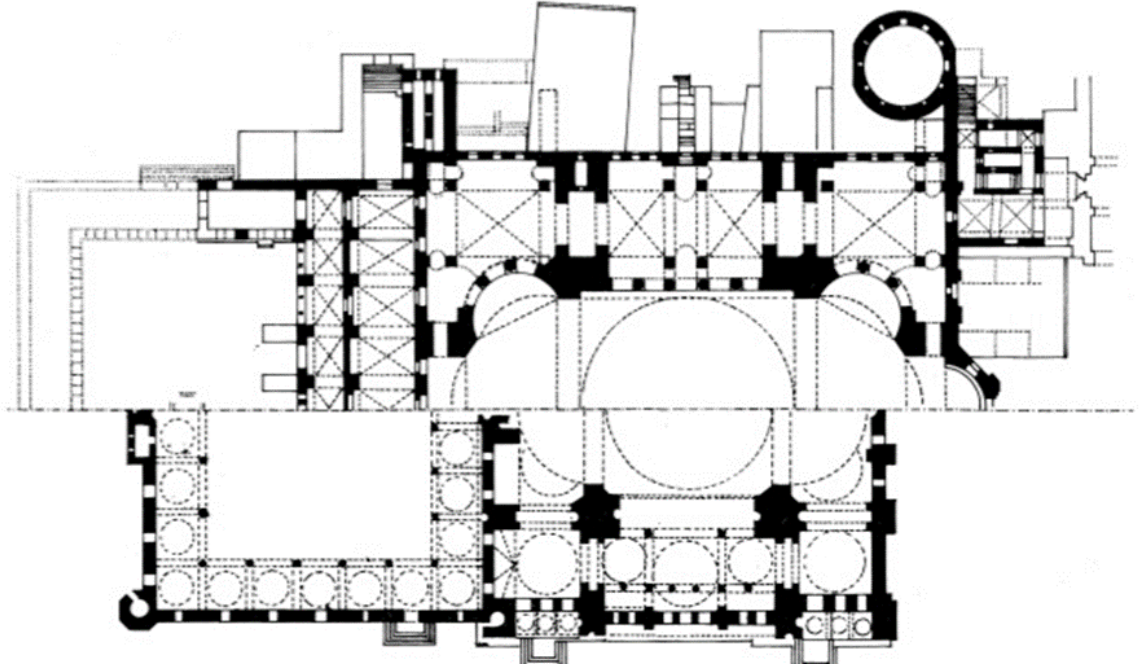
Avlu revak kubbelerinin geçişlerinde ve eteklerinde; meander, palmet ve sıralı olarak izilmiş palmet motiflerinin çevrelediği, girift Rumî dolgulu madalyon motifleri yer almaktadır. Avlu girişleri aynı eksende olan kubbelerin geçişleri ise, iri girift rumîler ile bezenmiştir (Kuban, 1958; 1986).

Sinan'ın *Şehzâde Mehmet Külliyesi*, *Yeni Valide Camii* ve Sedefkâr Mehmet Ağa'nın *Sultan Ahmet Camii*, bir Osmanlı üstünlüğü ve ihtişamı dönemine ait olmaları bakımından önem taşımaktadır (Al-ased, 1992).

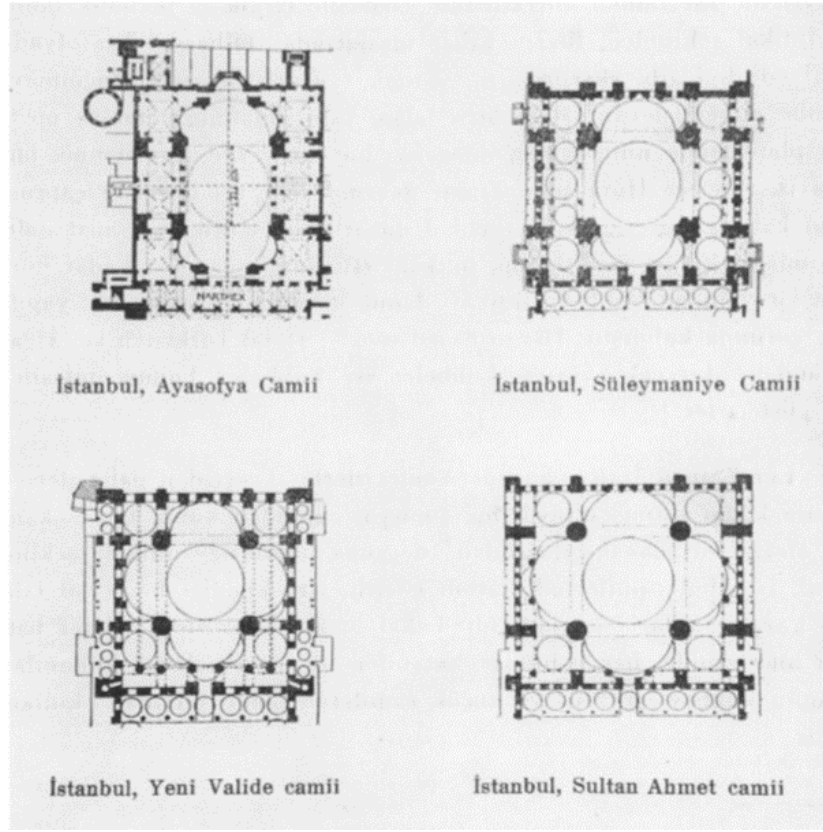
Tablo 10. Sultan Ahmed Camii

Kaynak: Sultan Ahmed Camii (https://www.archnet.org/sites/2026?media_content_id=49293 ; Erişim Tarihi: 14.08. 2022).

Şekil 179. Ayasofya ve Süleymaniye Camii'nin planı (Kuban, 1987; 86).

Şekil 180. İstanbul'daki farklı cami planları (Necipoğlu, 2007; 167).

Mimar Sinan'ın, 1550'lerde inşa ettiği *Süleymaniye Camii*, *Sinan Paşa Camii*'nden yapı planı açısından daha yenilikçidir (Kuban, 1976). Mimar Sinan'ın yaptığı eserlerde yapıya ait unsurlar tek bir bütün hâlinde (tek bir formda) görüldüğü için bu dönemin mimarisi için "klasik" deyimini kullanılmaktadır (Mülayim, 2001).

3.2. Mehmet Ali Paşa Camii ile Osmanlı Camilerinin Karşılaştırılması

Mehmet Ali Paşa Camii, Klasik Osmanlı Dönemi'nin büyük imparatorluk camileriyle sadece görsel ve biçimsel bağlantılar kurmakla kalmaz, aynı zamanda anıtsallığı ile Osmanlı mimarî mirasının en ünlü camileri ile karşılaştırılabilir (Goodwin, 1907; Levey, 1975; Abd al-Wahhab, 1994; Mübârek, 1986).

Camide, 21 m çapında ve zeminden 52 m yüksekliğinde olan merkezî kubbe; dört büyük payanda/dört fil ayağı üzerine oturmaktadır. Merkezî kubbenin altında bulunan geçiş bölümlerine pandantif bir yapı hâkimdir (Al-esad, 1992). Caminin planı/formu, çeşitli mimari detayları içermektedir. Bunlar; dikkat çekici kubbeler, yarım kubbeler, minareler, sütunlar, taşlar, kolonlar, kapalı çarşılar vb. detaylardır (Ismail, 2008). Caminin, 38 m boyundaki kare mekânı dört paye üzerine 19 m çapında bir kubbe, dört yarım kubbe ve köşelerde birer küçük kubbe ile örtülüdür. Payelerin aralığı 16.52 m olup yerden kilit taşına kadar kubbenin yüksekliği 37 m'dir. 41,5 m boyundaki iki şerefeli minareler avlu ile caminin birleştiği köşelerin dışında yer alır (Aslanapa; 1986).

Mehmet Ali Paşa Cami ile İstanbul camileri karşılaştırıldığında şunlar söylenebilir: Cami; Süleymaniye'den daha küçüktür. İbadethânesinin büyüklüğü *Sultan Ahmet Camii* ve *Şehzâde Camii*'ninkine yakındır. Avlusu Şehzâde, Süleymaniye ve Sultan Ahmet'teki avlulardan daha geniştir. Bunun yanı sıra, merkezî kubbenin çapı Osmanlı camilerine göre daha küçüktür. Kubbenin yüksekliği Süleymaniye'ninkiyle yakın olup Selimiye ve Sultan Ahmet'inkinden daha yüksektir. Bunların en etkileyicisi olanı ise Osmanlı camilerinden daha yüksek olan 84 metrelik minareleridir (Goodwin, 1997; Al-esad, 1992; Wiet, 1987) (Tablo 18).

Tablo 11. Karşılaştırılan Camilerin Harem Kısmı

YAPI ADI	HAREM KISMI
Şehzade Camii	38 m.
Süleymaniye Camii	69 m x 63m.
Edirne Selimiye Camii	45 m x36 m
Sultan Ahmed Camii	64 m x 72 m
Mehmet Ali Paşa Camii	45 m x 46 m

Tablo 12. Karşılaştırılan Camilerin Kubbe Çarpı

YAPI ADI	DESTEK SİSTEMİ	KUBBE ÇAPI ve Yüksekliği (M)
Manisa Ulucamii (1336)	8	10.80 m
Edirne Üç Şerefeli Cami (1447)	6	24.10 m
Diyarbakır Fâtih Paşa Camii (1520)	4	10.00 m
Üsküdar Mihrimah Sultan Camii (1548)	4	11.7 m
Şehzade Camii (1548)	4	19 & 37 m
Tekirdağ Rüstem Paşa Camii (1552)	8	13.7 m
Beşiktaş Sinan Paşa Camii (1555)	6	11.50 m
Süleymaniye Camii (1557)	4	27.40 & 53m
Topkapı Kara Ahmed Paşa Camii (1558)	6	12.42 m
Eminönü Rüstem Paşa Camii (1561)	8	14.90 m
Edirne Selimiye Camii (1574)	8	31.30& 43.82m
Tophane Kılıç Ali Paşa Camii (1580)	4	11.80 m
Eyüp Zal Mahmud Paşa Camii (1580)	4	12.47 m
Fâtih Mesih Paşa Camii (1585)	8	12.88 m
Sultan Ahmed Camii (1617)	4	23.50& 38m
Kahire’de Mehmet Ali Paşa Camii	4	21& 52m

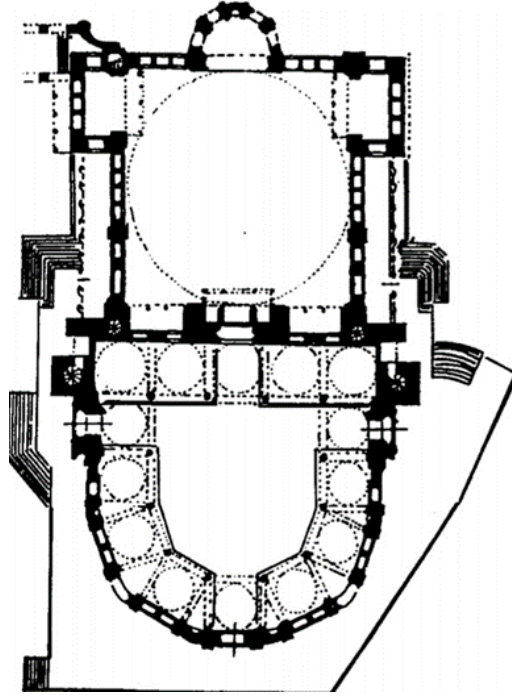
3.2.1. Mehmet Ali Paşa Camii ile Osmanlı Camileri Arasındaki Farklılıklar

Mehmet Ali Paşa Camii Avrupa kökenli unsurlar sergilemektedir. Avrupa modelleri genellikle Kahire'ye İstanbul üzerinden ulaşmaktadır. Kahire'deki Avrupa menşeli motifler XVIII. yüzyılın başlarından itibaren popülerlik kazanmıştır (Lewis, 1982). İthal ürünlerin bu popülaritesine rağmen, Osmanlı mimari yapısı ve Osmanlı mirasında hiçbir eksiklik olmamıştır. Mimarî açıdan, Lale Devri'nde, bazı dekoratif değişikliklerin getirilmesiyle yetinilmiştir (Goodwin, 1971; Levey,1975).

XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Lale Devri Mimarisi, Batıdan alınan dekoratif detayların artan kullanımı ve belirli planlamaları ele alma sürecinin genişletilmesi ile karakterize edilen “Osmanlı Barok” evresine ulaşmıştır (Al-ased, 1992; Tanman, 2006).

Bu dönemin özelliklerini açıkça yansıtan yapılardan biri 1755 yılında İstanbul'da inşa Nuruosmaniye Camii'dir (Kuban, 1954; Ögel, 1995; 1996). Bu cami, güçlü bir mekân üzerinde tek merkezî kubbesi ile genel planında, Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren Osmanlı padişahlarının İstanbul şehrini süsledikleri büyük imparatorluk camileri geleneğini sürdürmüştür (Şekil.181). Ancak küçük mimari özelliklerde ve ayrıntılarda, kavisli cep-heleri, saçakları ve geleneksel dikdörtgen avlu yerine at nalı şeklindeki avlusu ile İtalyan barok süslemesinin etkisini açıkça yansıtan bir yapıya sahiptir (Lewis, 1982) (Şekil.182-183). Bunun yanı sıra, Kahire'de çalışan, Bay Mübarek ve Alman mimar Julius Franz, Mehmet Ali Paşa Camii'ni Nuruosmaniye Camii'nden sonra yeni bir model olarak kabul etmişlerdir (Wiet, 1987). İki cami, genel mimari kompozisyonlarında farklılık gösterse de doğal görünümlü çiçek motiflerinin, kavisli yüzeylerin ve değiştirilmiş klasik detayların kullanımı da dâhil olmak üzere, Batı mimarî ve dekoratif unsurlarından türetilen bir dizi resmi benzerlikle birbirine bağlanmıştır (Şekil.184). Mehmet Ali Paşa Camii'nde, camiye dâhil edilen eski bir saat kulesi ile Batılılaşma süreci bir adım daha ileri taşındı (Al-ased, 1992; Wiet, 1987).

Şekil 181. Nuruosmaniye Camii'nin planı (İnci, 1985).

Şekil 182. Nuruosmaniye Camii'nin avlusu: At nalı şeklindeki avlu (https://www.archnet.org/sites/2011?media_content_id=8143; Erişim Tarihi: 21.6.2022).

Şekil 183. Nuruosmaniye Camii'nin dış görünümü: üst avlu pencereleri, kubbeli ibadethane ve arkasında yükselen minarelerle göstermektedir (https://www.archnet.org/sites/2011?media_content_id=8142 ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).

Şekil 184. İtalyan Barok süslemesinin etkisinin açıkça yansıdığı bir yapı (<https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox?projector=1> ; Erişim Tarihi: 21.6.2022).

Hassan Abd al-Wahhab (1994) hükümet belgelerini inceleyerek anıtın yapılmasında rol alan bazı kişileri tespit etmiştir. Örneğin, kubbe ve minare başlıklarının kurşun kaplamasını yapan ustalar İstanbul'dan getirilmiştir. Mühendis yardımcısı, teknik ressam, taş ustaları ve mermer işçilerinin hepsi Mısırlıdır. Avrupalı zanaatkârlardan pencereler için

teknik çizimler yapmaları, mermer ve bakır işleriyle ilgili sözleşmeleri imzalamaları istenmiştir. Mısır'da yaşayan İtalyan mimar Pietro Avoscani (1816-1891), cami için Avrupa ocaklarından mermer temin etmekle görevlendirilmiştir.

Bu caminin örnekleri açıkça Osmanlı olsa da yine de İstanbul'da önemsiz görünecek bir yapı olarak algılanmıştır (Al-ased, 1992).

Mehmet Ali Paşa Camii ve Osmanlı Cami Modelinin Karşılaştırılması: Çoğu Osmanlı camisine, caminin uzunluğu boyunca uzanan ve bu kapıyı mihraba bağlayan merkezi bir eksenin sonundaki bir avlu kapısından girilebilir. Buna karşılık, Mehmet Ali Paşa Camii'nin batı cephesinin giriş tarafında bir saat kulesi vardır. Ayrıca Osmanlı mimarilerine göre profilli kubbelerin şekli daha yüksek ve daha sivridir; Osmanlı mimarisinde de belirgin olmayan bir düzenleme sağlayan sekizgen bir yapı olarak ortaya çıkmaktadır. Mehmet Ali Paşa Camii, sütun başlıklarının şekli açısından (nilüfer yapılı başlık şekli) İslamî veya klasik etkiler yerine eski Mısır stilini tercih etmiştir (Al-ased, 1992).

Osmanlı imparatorluk modellerinde, her cephenin açıklıkları büyük bir sağlam kemer içine yerleştirilmiştir. Mehmet Ali Paşa Camii yeni stilde tanzim edilmiş pencerelere sahip olup Osmanlı Cami Modeli'nde bu özellik görünmemektedir (Abd al-Wahhab, 1994; Mübârek, 1986).

Mehmet Ali Paşa Camii'ni İstanbul'daki Osmanlı İmparatorluğu camilerinden ayıran bu özellikler, kısmen Kahire'yi İstanbul'dan ayıran fiziksel mesafe dolayısıyla ortaya çıkmış olup Osmanlı uygulamalarının yerel değişiklikleri olarak da algılanabilir. Ancak, bunlar daha büyük olasılıkla doğrudan veya dolaylı Avrupa etkisinin sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır (Abd al-Wahhab, 1994).

SONUÇ

Bilindiği üzere Osmanlı camilerinde iki veya daha fazla minarenin bulunması, imparatorluk himayesinin bir işareti kabul edilmiştir. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa, Kahire’de iki minareli bir cami yaparak Osmanlı yönetimiyle eşit bir statüde olduğunu açık bir şekilde ifade etmek istemiştir. Buradan yola çıkarak Mehmet Ali Paşa Camii’nin salt mimarî bir şaheser olması açısından değil, daha geniş bir bakış açısıyla politik bir değere de sahip olduğu görülebilir. Başka bir deyişle, bu eser bir tür politik tavrın sanatsal bir açıdan yansımalarıdır. Nitekim bu cami sadece bir ibadethane olmayıp Mehmet Ali Paşa ve ailesinin bir temsilcisi, sembolü, gücünün ve otoritesinin bir yansıması olarak görülmelidir. Bunun yanı sıra, Mehmet Ali Paşa’nın halefleri de eserin bu çok boyutlu değerini korumak ve geliştirmek için yapıya tadilatlar yaptırmışlar ve eklemelerde bulunmuşlardır.

Mehmet Ali Paşa Camii, yalnızca Mısır mimarisi açısından değil aynı zamanda İslâm dünyasındaki modern mimarinin gelişmesi açısından bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Bu temsiliyet, *Mehmet Ali Paşa Camii*’ni Modern İslâm Mimarisi’nin bir başlangıç yapısı olarak da değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte bu dönem bir geçiş dönemi özelliği taşıdığından dolayı eski ve yeni dönemlerin özelliklerini barındırmaktadır. Bu durum yapının biçimsel kompozisyonunu oluşturan unsurların İslâmi mimari geleneğinin de yansımalarını taşımasını sağlamıştır.

Mehmet Ali Paşa Camii inşâ edildiği sıralarda Kahire Kalesi siyasî önemini korumaktaydı. Nitekim Cami’nin şehre bakan batı kenarına yerleştirilmesi Kale’nin devamının önemini bir göstergesi olmuştur. Aynı zamanda Kale, Mehmet Ali Paşa tarafından üstlenilen inşaat ve yenileme projelerinin yapıldığı bir alan olmuştur.

Mehmet Ali Paşa Camii’nin iki önemli işlevi olduğu görülmektedir. Cami bir taraftan, Sünnî Müslüman birliğinin en yüksek sembolü olarak gösterilmiş, diğer taraftan da hükümdarın kendisine atıfta bulunduğu için kişisel bir anlam da taşımıştır.

Mehmet Ali Paşa Camii'nin kaidelerinin şekilleri, minarelerin balkonları ve haremın önündeki büyük bir kemerli kraliyet köşkünün olması, caminin Klasik Barok ve XIX. yüzyılın başlarındaki Revival modellerine yoğun bir benzerlik taşıdığını göstermektedir. Ortaya çıkan kompozisyon iki geleneğe odaklanmaktadır: Birincisi, XVI. yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluk Mimarisi, diğeri de XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın başlarındaki Avrupa mimarî uygulamalarıdır. Bu uygulamalar İstanbul üzerinden Kahire'ye gelmiştir.

Mehmet Ali Paşa dönemi, Mısır mimarisinde büyük bir değişime neden olmuştur. Örneğin, bu süreçte Kahire'de *Hasan Paşa Tahir Camii*, *Cevher El-Ma'ini Camii* ve *El-Cevahiri Camii*'nde örnekleri görüleceği üzere geleneklere uygun Memlûk mimarî tarzının yanı sıra, Osmanlı mimarî tarzı da yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Saf Osmanlı üslubundaki camilere örnek olarak Kale'deki *Mehmet Ali Paşa Camii*, Hankâh'taki camii ile *Silahdâr Süleyman Ağa Camii* verilebilir. Bu camilerin hepsi farklı Osmanlı camileri örnek alınarak yapılmıştır.

Mehmet Ali Paşa Camii, Klasik Osmanlı Dönemi'nin büyük imparatorluk camileriyle sadece görsel ve biçimsel bağlantılar kurmakla kalmaz, aynı zamanda anıtsallığı ile Osmanlı mimarî mirasının en ünlü camileri ile karşılaştırmıştır.

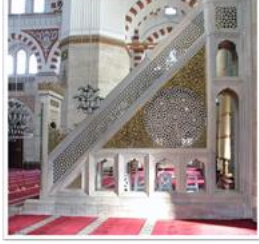
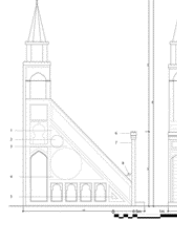

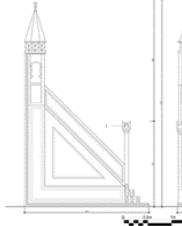

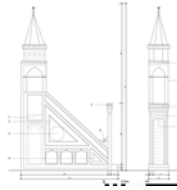
Mehmet Ali Paşa Camii ile İstanbul camileri karşılaştırıldığında şunlar söylenebilir: Cami, *Süleymaniye Camii*'nden daha küçüktür. İbadethânesinin büyüklüğü *Sultan Ahmet Camii* ve *Şehzâde Camii*'ninkine yakındır. Avlusu Şehzâde, Süleymaniye ve Sultan Ahmet'teki avlulardan daha geniştir. Bunun yanı sıra, merkezî kubbenin çapı Osmanlı camilerine göre daha küçüktür. Kubbenin yüksekliği Süleymaniye'ninkiyle yakın olup Selimiye ve Sultan Ahmet'inkinden daha yüksektir.

Araştırmadan elde edilen bulgular sonucunda Kahire Kalesindeki Mehmet Ali Paşa Camii'nin, Kahire'nin Memlûk mimari mirasından tamamen farklılaştığı tespit edilmiştir.

Nitekim çalışmada Osmanlı Dönemi mimarî üsluplarının Mehmet Ali Paşa Camii'nde spesifik olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu mimarî tarz, Osmanlı yönetimine (Babı-ali'ye) aidiyet duygusuyla birlikte aynı zamanda İstanbul'la Mısır yönetimi arasındaki rekabeti de yansıtmaktadır.

Mehmet Ali Paşa Camii'nin Pascal Coste tarafından tasarlanan ancak daha sonra ortadan kaybolan bir planı bulunmaktadır. Araştırma kapsamında, Mehmet Ali Paşa Camii'nin tasarımında Memlük ve Osmanlı mimarî üslubunu birarada kullanan Pascal Coste'nin günümüze ulaşmamış olan cami planı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece Coste'nin günümüze kadar gelmemiş olan bu tasarımının yapısı, yapılan araştırmalardan elde edilmiş bilgiler doğrultusunda Auto-CAD programı ile gerçeğe yakın olacak bir biçimde çizilmeye çalışılmıştır.

Tablo 13. Mimar Sinan dönemindeki minberler ile Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberinin karşılaştırılması.

YAPI ADI	KONUM	TARİH	MALZEME VE TEKNİK	PLAN TİPİ
<p>Şehzâde Mehmet Camii Minberi</p> 	İstanbul- Fatih	1543- 1548	<p>Mermer</p> <p>Oyma Tekniği (motifler zemin-geometrik şebekler)</p> <p>Transfer Tekniği (motifler üzerindeki altın varak)</p>	<p>Şehzâde Mehmet Camii Minberi- Ölçek: 1/100</p>
<p>Mihrimah Sultan Camii Minberi (Üsküdar)</p> 	İstanbul- Üsküdar	1540- 1548	<p>Mermer</p> <p>Oyma Tekniği (motifler zemin-geometrik şebekler)</p> <p>Transfer Tekniği (motifler üzerindeki altın varak)</p>	<p>Mihrimah Sultan Camii (Üsküdar) Minberi – Ölçek: 1/100</p>
<p>Hadım İbrahim Paşa Camii Minberi</p> 	İstanbul- Fatih	1551	<p>Mermer</p> <p>Oyma Tekniği (motifler zemin-geometrik şebekler)</p> <p>Kabartma Tekniği (minber giriş taç kısmında)</p>	<p>Hadım İbrahim Paşa Camii Minberi – Ölçek: 1/100</p>

Sinan Paşa Camii Minberi

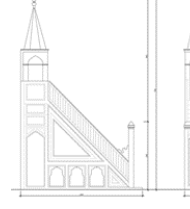
İstanbul- Beşiktaş

1550- 1555

Mermer

Oyma Tekniği (motifler zemin-geometrik şeklekler)

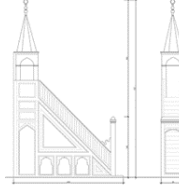

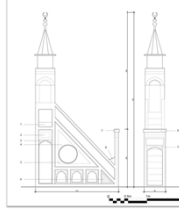

Kalemişi Tekniği (külah kısmında bezemler)

Sinan Paşa Camii Minberi –
Ölçek: 1/100

Tablo 14. Mimar Sinan dönemindeki camilerin minberleri ile Mehmet Ali Paşa Camii'nin minberinin karşılaştırılması.

YAPI ADI	KONUM	TARİH	MALZEME VE TEKNİK	PLAN TİPİ
<p>Süleymaniye Camii Minberi</p> 	İstanbul- Fatih	1550- 1557	<p>Mermer</p> <p>Oyma Tekniği (motifler zemin-geometrik şebekler)</p> <p>Transfer Tekniği (motifler üzerindeki altın varak)</p>	<p>Süleymaniye Camii Minberi – Ölçek: 1/100</p>
<p>Rüstem Paşa Camii Minberi</p> 	İstanbul- Eminönü	1560- 1561	<p>Mermer</p> <p>Oyma Tekniği (motifler zemin-geometrik şebekler)</p> <p>Taş (naturalist bezemeyi)</p>	<p>Rüstem Paşa Camii Minberi – Ölçek: 1/100</p>
<p>Piyale Paşa Camii Minberi</p> 	İstanbul- Beyoğlu	1570	<p>Mermer</p> <p>Oyma Tekniği (motifler zemin-geometrik şebekler)</p> <p>Transfer Tekniği (motifler üzerindeki altın varak)</p>	<p>Piyale Paşa Camii Minberi – Ölçek: 1/100</p>

Mehmet Ali Paşa Camii
Minberi

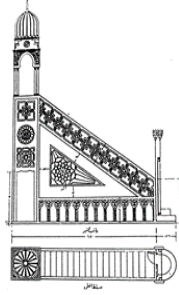
Kahire

1246/1830- 1848

Mermer

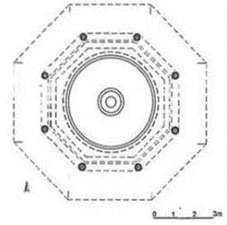

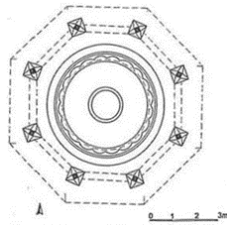

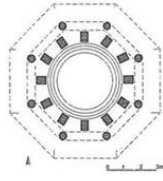

Oyma Tekniği (motifler zemin-geometrik şebekeler)

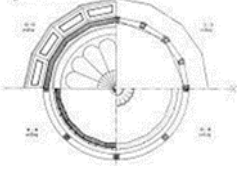

kündekâri ve kakma teknikler

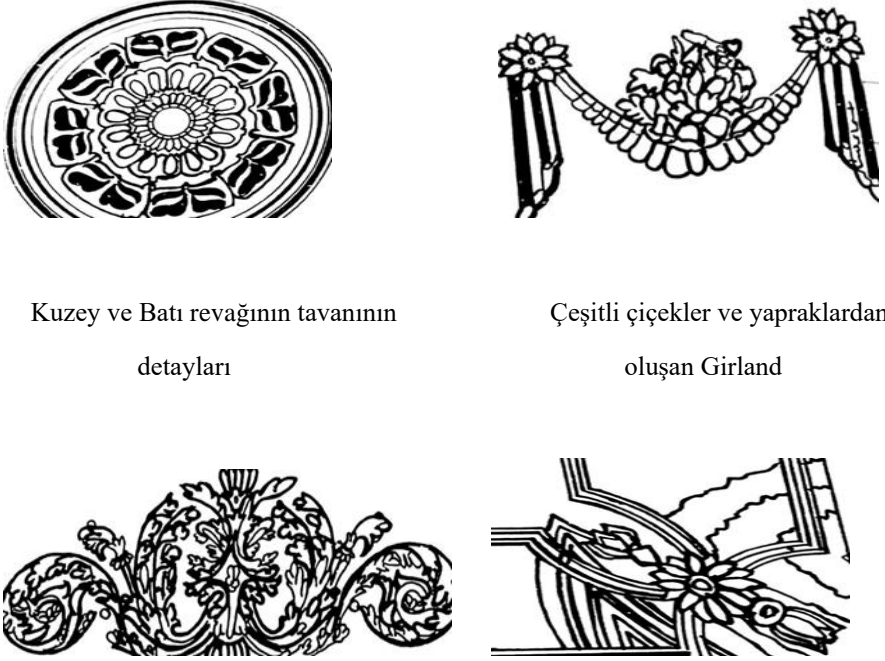
Mehmet Ali
Paşa Camii
Minberi- Öl-
çek: 1/100

Tablo 15. Şadırvan Biçimleri Sınıflandırması ve Mehmet Ali Paşa Camii'nin şadırvanı.

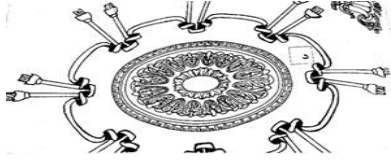

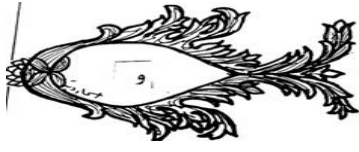

YAPI ADI	KONUM	TARİH	MALZEME VE TEKNİK	PLAN TİPİ
<p>Fatih Cami Şadırvanı</p> 	İstanbul- Fatih	1463-1470	Döşemesi Mermer Ahşap (şaçak kısmı) Kurçun (Kademeli konik örtüsü)	Baldaken şadırvan biçimi
<p>II.Bayezid Cami Şadırvanı</p> 	İstanbul- Fatih	1501-1506	Döşemesi Mermer Ahşap (şaçak kısmı) Kurçun (Kademeli konik ör-	Baldaken şadırvan biçimi
<p>Şehzâde Cami Şadırvanı</p> 	İstanbul- Fatih	1551-1557	Döşemesi Mermer Ahşap (şaçak kısmı) Kurçun (Kademeli konik	Baldaken şadırvan biçimi
<p>Süleymaniye Cami Şadırvanı</p> 	İstanbul- Fatih	1551-1557	Döşemesi Mermer Ahşap (şaçak kısmı) Kurçun (Kademeli konik	Üst Örtüsü Bulunan Şadırvan Biçimi

<p>Sultanahmet Cami Şadırvanı</p> 	<p>İstanbul- Üsküdar</p>	<p>1609-1616</p>	<p>Döşemesi Mermer Ahşap (şaçak kısmı) Kurçun (Kademeli)</p>	<p>Baldaken şadırvan biçimi</p>
<p>Mehmet Ali Paşa Cami Şadırvanı</p> 	<p>Kahire</p>	<p>1246/1830- 1848</p>	<p>Mermer Ahşap (şaçak kısmı) Kurçun (Kademeli konik ör-</p>	<p>Baldaken şadırvan biçimi</p>

Tablo 16. Barok ve Rokoko süslemeleri.

BAROK VE ROKOKO SÜSLEMELERİ	
BİTKİSEL MOTİFLER	
Büyük sofa kubbenin tavanı	 <p>Girland motifi</p> <p>Akantus yaprakları</p>
Kuzey ve Batı köşesinde yer alan cami revaklarının ahşap tavanı	 <p>Kuzey ve Batı revağının tavanının detayları</p> <p>Çeşitli çiçekler ve yapraklardan oluşan Girland</p> <p>Bitkisel motifler</p> <p>Avrupa tarzı süsleme</p>

Tablo 17. Barok ve Rokoko tarzında yapılan Batı üslubu süslemeler.

BAROK VE ROKOKO SÜSLEMELERİ		
BİTKİSEL MOTİFLER		
Cami ile harem kısmını birbirinden ayıran revağın tavanı		
	Revak tavanının süslemesi (1)	Revak tavanının süslemesi (2)
		
	Revak tavanının süslemesi (3)	Revak tavanının süslemesi 4

Caminin birinci katmın, merkezi kubbenin, geçiş kısımların duvarlarının ince şeritleri

Birinci katmın şeritleri

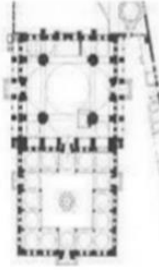

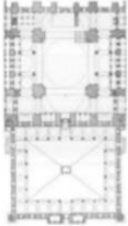

Merkezi kubbenin duvarlarının şeritleri

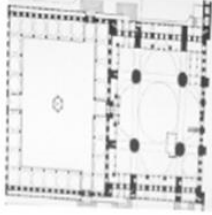

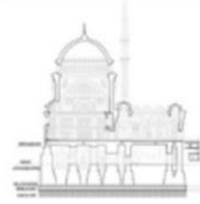

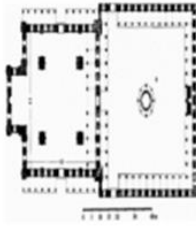
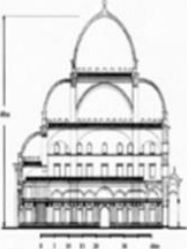

Geçiş kısımların şeritleri

Kubbe kemerlerinin şeritleri

Tablo 18: Klasik dönemdeki camilerin planları ile Mehmet Ali Paşa Camii'nin karşılaştırılması.

Adı	Tarih	Plan	Yan kesiti	On görüntü
Şehzade	1543			
Sülemaniye	1550			
Selimiye	1568			

Adı	Tarih	Plan	İç kesiti	On görünüş
Sultan Ahmet	1616			
Nurosmaniye	1755			
Mehmet Ali	1830			

KAYNAKÇA

- Abbas, R. (2002). French Impact on the Egyptian Educational System under Muhammad Ali and Ismail. Panzac, D. & Raymond, A. (Ed.), *La France et l'Egypte à l'époque des vice-rois, 1805-1882*, (ss. 91-111) Cahier des Annales İslamologiques.
- Abd al-Karim, İ. A. (1945). *Ta'rih Al-ta'lim fi Asr Muhammad Ali*. Matba`at al-Nahda al-Misriyya.
- Abd al-Wahhab, H. (1941). Al-İmāra fi Asr Muhammad Ali Bāshā, *Al-İmāra Dergisi*, 3-4, 17-71.
- Abd al-Wahhab, H. (1946). *Tarīkh Al-Masājid Al-Athariyya Al-lati Salla Fihā Faridat Al-jum'a Şāhib Al-Jalāla Al-Malik Fārūq Al-Awwal* (C.1-2). Dār al- Kutub al-Mişriyya.
- Abd al-Wahhab, H. (1959) El-Mustelehatü'l-Fenniye li'l-İmare El-İslâmiyye. *Mecelletü'l-mecelle*. 27 (50-42).
- Abdel Salam, T. (2010, April). Sinan's Architecture as a Source of Inspiration in Mosque Design in Egypt from 16th to 19th century: there Different Approaches. *Conference: Sinan & his Age*, Kayseri.
- Abdelwahab, M. (2021). New 19th Century Defensive Architectural Contributions in Egypt the: The Bastion System (historical and archaeological considerations). *Egyptian Journey of Archaeological and Restoration Studies*, 11 (1), ss. 87-100.
- Abdullah, D. (1980). *Ma'ahed Tezkiyetü'n-Nüfus fi-Mısır fi'l-'Asr El-Eyyübî ve'l-Memlûkî*. Matba`at Hasan.
- Abdü'l-Âtî, C. (2019). *A'mâl'r-Rühâm fi'l-Kâhire fi'l-'Asr'il-'Osmânî*. Dârü'l-Vefâ li'Dünya't-Tibâ'a ve'n-neşr.
- Abdülhafız, A. A. (1994). *Osmanlı Döneminde İstanbul İle Kahire Arasında, Mimari Etkileşimler*. [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi] (8391).
- Abouseif, D. B. (1983). *The Minarets of Cairo: Islamic Architecture from the Arab Conquest to the End of the Ottoman Period Illustrated Edition*. The American University in Cairo Press.
- Abouseif, D. B. (1985). *The Minarets of Cairo: Islamic Architecture from the Arab Conquest to the End of the Ottoman Period*. American University in Cairo Press.
- Abouseif, D. B. (1989). *Islamic Architecture in Cairo: An Introduction*. E.J. Brill.

- Abouseif, D. B. (1989). The Citadel of Cairo: Stage for Mamluk Ceremonial. *Annales Islamologiques*. 24, s. 25-79.
- Abouseif, D. B. (1992a). The Façade of the Aqmar Mosque in the Context of Fatimid Ceremonial. *Muqarnas*. I, ss. 29-83.
- Abouseif, D. B. (1992b). The 'Abd al-Rahmān Katkhudā Style in 18th Century Cairo. *Annales islamologiques*. 26, ss. 117-126.
- Abouseif, D. B. (2001). The Family Mausoleu of Muhammad Ali: Hawsh al-Basha. n: *The International Symposium of Ottoman Heritage in the Middle East* (PP. 1: 75-78, 293-96). Hatay, Ankara: SOAS University of London. URI:<https://eprints.soas.ac.uk/id/eprint/392>
- Abouseif, D. B. (2006). The Visual Transformation of Egypt During the Reign of Muhammad Ali. D. Behrens & S. Vernoit (Ed.), *Islamic art in the 19th century: Tradition, innovation, and eclecticism*, 60, (ss. 109-120). Brill.
- Abouseif, D. B. (2012). *The Arts of the Mamluks in Egypt and Syria: Evolution and Impact*. Bonn University Press.
- Abouseif, D. B. (2013). The Ottoman Conquest of Egypt and the Arts. In B. Lellouch & N. Michel (Ed.), *Conquête ottomane de l'Égypte (1517) Arrière-plan, impact, échos* (pp. 303–326). Brill.
- Abu-Lughod, L. J. (1971). *Cairo: 1001 Years of the City*. Princeton University Press.
- Leon, D. E., (1877), *The Khedive's Egypt: Or, The old house of Bondage*. Sampson Low & Co.
- Ahmed, A. A. R. (1974). *Al- Runūk 'Ala- 'Aşr Salātīn, Al-Mamālīk*. Al- Majalla Al- Tārīkhīyya Al- Mişriyya.
- Ahmed, F.H., & Kamel, B. (1996). Cairo: Three Cities, Three Periods, Three Maidans. *Built Environment (1978-) Islamic Architecture and Urbanism*, 22 (2), ss. 104-123.
- Ahunbay, Z. (1988). Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları: *Medreseler, Darülkurrallar, Mektepler. Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul.
- Akar, A., ve Keskiner, C. (1975). Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif. *Türkümin Gazetesi*. s.1-61.
- Akçıl, Ç. N. (2012). Üç Şerefli Cami ve Külliyesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* C. 42, ss. 277-280.
- Akkuş, M. (1991). Kahire'deki Osmanlı Dönemi Eserlerinde Türkçe Manzum Kitabeler. *Vakıflar Dergisi*. 22, ss. 383-419.

- Akyürek, A. M., & Kahraman, G. (2021). Sinan'ın Camilerinde Yapı Mühendisliği sanatı. *Sanat Tarihi Dergisi*. 30(1), ss. 255-283.
- AL-asad, M. (1992). The Mosque of Mohamed Ali in Cairo, *Muqarnas An Annual On Islam Art And Architecture*. 9, ss. 39-55.
- Alasmey, M. (1924). *Qaleat Muhamad Aali laa Qaleat Nabliun*, Egyptian General Organization of Books.
- Aldiyın Najm, A. S. Z. (2012). *State and society in Egypt in the 19th Century (Aldawla Walmujtamae Fi' Misr Fi' Alqarn Alttasie'ashar)*. National Library and Archives, Center of Contemporary Egyptian History.
- Al-Jabartī, A. R. (1879). *Ajä ib Al-āthār fi'l Tarājum Wa'l-Akhhbār* (C. 1-4). Cairo Bulaq.
- Al-Jabartī, A. (1880). *'Ajä'ib al-Athār fi-Tarajim wa'-Akhhbār*. (Cilt. 15). Matba` at Balāq.
- Alparslan, A., (1994). Divani. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 9, ss. 445-446). TDV Yayınları.
- Al Sayyad, N. (2011). *Cairo Histories of a City*. Harvard University Press.
- Al-Shāyeb, Z. (1986). *Waşf Mişr, al- Lawhāt, all-Dawla al- Hadītha* (C.1). Cairo Press.
- Al-Tarabili, A. (2003). *Al Tarabili Plans: Cairo Al Mahrousa Neighborhoods (khatatal-tarabili: "Ahya" Alqahrt Almahrusa)*. Egyptian Lebanese Press (aldaar al-misriata llubnania).
- Altier, S. (2021, Temmuz). Osmanlı Süsleme Sanatlarında Girland. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5(2), s.377-406.
- Altundağ, Ş. (1945). *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841*. Türk Tarih Kurumu.
- Ameen, A. (2010). Byzantine Influences on Early Ottoman Architecture of Greece: The case of case of the Mosques at Nafpaktos. *Studies in Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art in Honor of Professor Helen Deliyianni-Doris*. ss. 23-46.
- Ameen, A. (2020). The Ottoman Bedestens in Greece. *Shedet*.7, ss. 115-144.
- Anonim 2018, [Bilginin Gücü Adına | Okur Yazarım \(okuryazarim.com\)](http://okuryazarim.com) (Erişim tarihi:14.08.2022).
- Arel, A. (1973, Haziran). Üç Şerefeli Cami ve Osmanlı Mimarisinde Tipolojik Sınıflandırma Sorunu. *Mimarlık*. XI/6, ss. 17-20.

- Ashkenazi, J. (2009). Reflection on Educational Transitions in Egypt, Lebanon and Turkey. R., Cowen & A.M., Kazamias (Ed.), *International handbook of comparative education*, Springer (ss. 889-905). Dordrecht.
- Aslanapa, O. (1971). *Turkish Art and Architecture*. Praeger Publishers.
- Atıl, Ç. A. (2015). Rölyef Heykel. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*. 14, ss. 1-10.
- Ayverdi, H. E. (1972). *Erken Osmanlı Mimarisi, Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*. İstanbul Fatih Cemiyeti Yayınları.
- Azab, K. (2007). *Sultanate House in Egypt: Architecture and Political Transformation (Dar Alsaltanat Fi' Mişr: aleamarat wa Itahawulata lsiyasia)*. Supreme Council of Culture.
- Bates, U. (1991). Façades in Ottoman Cairo. Irene A. Bierman & Rifa'at Ali Abou-El-Haj & Donald Preziosi (Ed.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and So-cial Order*. (ss. 129-72. New Rochelle, New York: Aristide D. Caratzas.
- Bağçeci, Y. (2014). İsyandan İtaate; Kavalalı Mehmet Ali Paşa Babıâli İlişkileri (1841-1849). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(32), ss. 219-231.
- Bakırer, Ö. (1969). Hacı Ferruh Mescidi. *Vakıflar Dergisi*. S: 8, ss. 172-178.
- Barakât, A. (1977). *Tatawwur Al-Milkiyya Al-Zirâ'iyya fi Mişr, 1813-1914 Wa Atharuhu 'ala al-Haraka Al-Siyâsiyya*. Dâr Al-Thaqâfa Al-Jadîda.
- Bassili, F. W. (1964). *Kay to Cairo*. Anglo Egyptian Bookshop.
- Bates, Ü. Ü. (1985). Two Ottoman Documents on Architects in Egypt. *Muqarnas*. 3, ss. 121- 127.
- Bates, Ü. Ü. (1991). Façades in Ottoman Cairo. Irene A. Bierman & Rifa'at Ali Abou-El-Haj & Donald Preziosi (Ed.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and So-cial Order*. (ss. 129-72. New Rochelle, New York: Aristide D. Caratzas.
- Bayhan, A. A. (2003). Mehmed Ali Paşa Camii. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 440-442). Türk Tarihi ve Medeniyeti.
- Beksaç, E. (2009). Sultan Hasan Külliyesi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 505-506).
- Benian, E. (2011). Mimar Sinan ve Osmanlı Cami Mimarisinin Gelişimindeki Rolü. *Bilim ve Teknik*. ss. 40-47.
- Bowring, J. (1840). *Report on Egypt and Candia: Addressed to the right Hon. Lord Viscount palmerston*. W. Clowes and sons, Stamford Street.

- Bozkurt, N. (2020). Minber. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C.30, ss.103-106). Türk Tarihi ve Medeniyeti. Ödekan, A. (1997). Minber. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* (C. II, 1259-1260).
- Briggs, M. (1924). *Muhammadan Architecture In Egypt And Palestine*. *Oxfords Clarendon Press*.
- Caquet, P.E. (2013). The Napoleonic Legend and The War Scare of 1840. *The International History Review*. 35 (4), 702-722.
- Casanova, P. (1897). *Historie et Description de la Citadelle du Cairo* (C. 1-2). Emet Leroux.
- Clot Bey, A.B, *Antoine-Barthélemy*. (1840). Aperçu Général Sur l'Egypte. https://archive.org/details/b22018992_0001 'den alınmıştır.
- Coaldrake, H. W. (1996). *Architecture and Authority In Japan*. New York, International Thomson Publishing Company.
- Colvin, P. (1998). Muhammad Ali Pasha, The Great Exhibition of 1851, And The School of Oriental and African Studies Library. *Libraries & Culture*, 33 (3), 249-259.
- Coste, P. (1837). *Architecture Arabe ou Monuments du Kaire*. Paris press.
- Coste, P. (1839). *Architecture Arabe des Monuments du Caire*. Paris Press.
- Coste, P. (1878). *Memoires d 'un artiste: Notes et Souvenirs de Voyages 1817-1877*. Marius Olive.
- Coste, P. (1998). *Toutes les Egypte*. Editions Parenthèses.
- Creswell, K.A.C. (1958). Early Muslim Architecture (E.M.A) and The Muslim Architecture of Egypt. *Hacher Art Books*. 11, ss. 148-157.
- Creswell, K. A. C., (1978). *The Muslim Architecture of Egypt*. New York: Hacker Art Books.
- Cūmâr (1988). *Vasf Medînet El-Kâhire ve Kal'atü'l-cebel* (C. 1) (tercüme: Ayman Fuad El-seyyid). Matba`at Elhân'î ka.
- Cuno, M. K. (1980). The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A reappraisal. *Cambridge University Press*, 12, ss. 245-275.
- Cuno, M. K. (1992). *The pasha's Peasants: Land, Society and Economy in lower Egpt, 1740-1858*. Cambridge University Press.
- Curzon, R. (1849). *Visits to the Monasteries in the Levant*. J. Murray.

- Cuvân, A. (1921). *Mısır fî-Karn El-Tâsi 'aşar_ Sîret Câmî 'Atü 'l-Havadis Sâkini El-Cinân Muhammed Ali Paşa ve İbrahim Paşa ve 'l magfûr leh Süleyman Paşa El-Faransî* (tercüme Mes'ûd).
- Çetin, A. (1998). *Kavalalı Mehmed Ali Paşanın Mısır valiliği - Osmanlı Belgelerine göre*. Fatih Ofset.
- Dağlı, H. (2015). *Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Camilerinin Minber Bezemeleri*. [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. (391313).
- Deeb, M. (1978). The Socioeconomic Role of the Local Foreign Minorities in Modern Egypt 1805-1961. *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1), 11-22.
- Derman M.U. (1997). Hat. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (C.16,s. 427-437) TDV Yayınları.
- Dikici, Z. (2003). *Edirne Camilerinde Yazı*. [Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. (130093).
- Dodwell, H. (1967). *The Founder of Modern Egypt a Study of Muhammad Ali: Muhammad 'Ali's Government in Egypt*. Cambridge University Press.
- Doğan, T. E. (2010). *Bursa Yeşil Cami Çinileri*. [Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi]. (298053).
- Donia, S, A. (2006). *Câmî' Muhammed Ali fi Medînet Al- Kahire*. [macistair, câmiatü'l-Kahire] [Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniversitesi].
- Dunn, P. J. (1997). *Egypt's Nineteenth-century Armaments Industry*. *The Journal of Military History*, 61(2), ss. 231-254.
- Dunn, P.J. (2021). Genuine Diamonds or False Stones? Mercenary Loyalty in the Army of Muhammad Ali's Egypt. *STUDIA HISTORICA GEDANENSIA TOM. XII*, ss. 275-283.
- Ekiz, M. (1998). *Niğde Alaadin Camii'nin Anadolu Selçuklu Mimarisi İçerisindeki Yeri ve Önemi*. [Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi]. (72206).
- El Ashmouni, M., & Bartsch, K. (2014). Egypt's Age of Transition: Unintentional Cosmopolitanism During the Reign of Muhammad'Alî (1805–1848). *Pluto Journals*. 36(1), s. 43-74.
- El Ashmouni, M., & Bartsch, K. (2014). Egypt's Age of Transition: Unintentional Cosmopolitanism During the Reign of Muhammad'Alî (1805–1848). *Arab Studies Quarterly*, 36(1), pp. 43-74.
- El- Torky, A. (2018). Political Symbolism in Mohammad Ali's Mosque: Embodying Political İdeology in Architecture. *Alexandria Engineering Journal*. 57, 3873–3880.

- El-Akkad, A. T. (2013). *The Aesthetics of İslamic Architecture & The Exuberance of Mumluk Desgin*. [Doktora Tezi, Internacional de Cetalunya Üniversitesi].
- El-cem'yye el-melekiyye li-dirâsât el-târîhiyye (1949) el-zikrâ el-miaviyye vefâtih el-magfûr leh Muhammed Ali El-kebîr (1849-1949) El-Kâhire: dârü'l-ma'ârif bi-Mısır.
- El-Râfi'î, A. (1958). *Târihü 'l-Hareke El Kavmiyye ve Tavr Nizâm El-Hükm fi-Mısır (t 3)*. mektebetü'n-nahza el-Mısriyye.
- El-Râfi'î, A. (1989) *Asr Muhammed Ali*. Matba'at darü'l-ma'ârif.
- Emerson, W., & Nice, L.R. (1950). Hagia Sophia and the First Minaret Erected After the Conquest of Constantinople. *American Journal of Archaeology*, 55 (1), ss. 28-40.
- Emin, S. (1879). *Coğrafiyyet Mısır*. Matbaat vâdi'n-Nîl el-Mısriyye.
- Erarslan, A. (2018). Mimar Sinan'ın Altıgen Baldaken Sistemli Camilerinde Taşıyıcı, Örtü ve Mekân İlişkisi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*. 5 (13), ss. 31-48.
- Erarslan, A. (2019). Mimar Sinan Era Külliyes İn The Ottoman Urban Landscape. *BELLETEN*. 84 (299), ss.79-103.
- Ergün, M. (2015). Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*. 16(3), s. 277-294.
- Erzen, J. (1986). Stylistic Evolution Of Ottoman Mosque Facades İn Sinan's Era. *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*. c.7(2), ss. 106-126.
- Eyice, S. (1993). Mescid. *İslâm Ansiklopedisi* (C. VIII, CÜZ 105, S. 56-90).
- Eyice, S. (2007). Nusretiye Camii. *İslâm Ansiklopedisi*. 33, ss. 274-276.
- Fahmy, K. (1998 a). The Era of Muhammad Ali Pasha 1805-1848. M.W., Daly (Ed.), *The combridge history of Egypt: Modern Egypt, from 1517 to the end of the twinth Contury (pp.139-179)*. Cambridge Univeresity Press.
- Fahmy, K. (1998 b). The Nation and its Deserters: Conscription in Mehmed Ali's Egypt. *International Review of Social History*, 43(3), 421-436.
- Fahmy, K. (2010). *Paşanın Adamları Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*. Çev, D. Zarakolu. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Faraj, A. M. (1945). *Wars of Mohammad Ali (hurub Mohamad Ali)*. Altawakul Press.
- Folkâf, A. (1986) El-Kâhire Medînet Elf Leyle ve Leyle (tercüme Salîha) El-Hey'e El-Mısriyye El-'âmme li'l-Kitâb.

- Gabriel, A. (1926). Les Mosques de Constantinople. *Syria* 7(4), ss. 353-419.
- Ghaleb, A., Amin, K., Ghonimi, İ., & Osman, M. (2018). The Role of Political Factors In The Emergence Of Westernization Trend In Egyptian Architecture: A Case Study Of Egyptian Architectural Output During The Ruling Periods Of Muhammad Ali And Ismail. Project: Contemporary Architecture In Egypt - Local Context.
- Goodwin, G. (1971). *A History Of Ottoman Architecture*. Thames & Hudson.
- Gülay, A. (2007). *Osmanlı Dönemi Selâtin Cami Minberleri*. [Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi]
- Gündüz, S. (2010). Sultan Türbelerindeki Simgesellik: Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Beyliği Örnekleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 12, ss. 237-272.
- Hamzah, D. (2007). Nineteenth-Century Egypt As Dynastic Locus Of Universality: The History Of Muhammad Ali by Khalil İbn Ahmad Al-Rajabi. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*. 27 (1), 62-82.
- Hasan, K. (1999). *Muhammed Ali rüya li-hâdiseti 'l-kalaa*. El-hey'e el-mısriyye el-'âmmeli'l-kitâb.
- Hasan, M. Z. (1981). *Fünûnü'l-İslâm*. Beyrut Press.
- Hasan, A. (2007). *Eşgalü'r-Rühâm fi'l- 'Îmâre El-Dîniyye Medînetü'l-Kâhire fi' Ahd Muhammed Ali ve Hülefa'üh (macistair, câmiatü'l-Kahire)* [Yüksek Lisans Tezi, Kahire Üniversitesi].
- Hautecoeur, L., & Wiet, G. (1932). *Les Mosquées du Caire*. Librairie Ernest Leroux.
- Hersenek, H. (1896). *Hakaikü'l-Ahbâr 'an Düvel'l-Bihâr* (c. 3-1). Dârü'l-kütüb ve'l-vasayik el-kavmiyye.
- Heyworth- Dunne, J. (1937). *Rifâ'ah Badawî Râfi' at-Tahtâwî: The Egyptian revivalist*. Bulletin of The School of Oriental and African Studies 9.
- Heyworth-Dunhe, J. (1940). Printing And Translations Under Muhammad Ali Of Egypt: The Foundation Of Modern Arabic. *Journal of the Asiatic Studies Society*, 72 (4), 325-349.
- Hill, K. M. (1991). *Pascal-Xavier Coste (1787-1879): A French Architect In Egypt*. [Doktora Tezi, Barnard College of Columbia University].
- Horizon, P. (1964). Egypt in Revolution: An Economic Analysis by Charles Issawi. A Literature Review. *Pakistan Institute of International Affairs*. 17(2), 188-190.
- Hunter, F. R., (1999). *Egypt Under the Khedives, 1805–1874: From Household Government to Modern Bureaucracy*. The American University in Cairo Press.

- Hüzül (bidün târîh) El-Kâhire asluhâ ve't-tisâ' nitâkuhâ (mülâhazât min te'sîr nehri'n-nîl ve tagayyürâteh) (tercüme 'Akkûş) matbaatü'l-itimad.
- İnci, N. (1985). 18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler. *Vakıf Dergisi*. 19, ss. 223-236.
- Ismail, A. S., & Rasdi, M.T.M. (2010). Mosque Architecture and Political Agenda in Twentieth-Century Malaysia. *The Journal of Architecture*, 15(2), ss.137-152.
- Ismail, H. D. M. (2014). *Waja Hmadinat Alqahrt Min Wilayat Muhamad Ali Hataa Ni-hayat Hakam Ismaeil (1805–1879)*. Matbeat'misr.
- Ismail, S. (2008). *The influence of Islamic Political İdeology on the Design of State Mosques İn West Malaysia (1957–2003)*. [Doktora Tezi, Built Environment and Engineering].
- Ivkovska, V. (2018). *Formation of an Ottoman Town İn The Balkans; The case study of Kavala, (Balkanlarda Bir Osmanlı Şehrinin Kuruluşu; Kavala Örneği)*. [Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi], (502132103).
- Jim, A. (1988). *Historical Cairo: A walk through the Islamic city*. American University in Cairo Press.
- John, St. B. (1852). *Village Life in Egypt: With Sketches of the Saïd*. <https://archive.org/details/villagelifeineg02johngoog/page/n8/mode/2up>'den alınmıştır.
- Jomard, E. F. (1809-18). *Description de l'Égypte: ou Recueil des Observations et des Recherches qui out Éte Faites En Égypte Pendant L'expédition De l'armée Française*. Imprimerie impériale.
- Kâmil Paşa. (H. 1325-1327). *Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye* (C. 1-3). Matbaa-i Ahmet İhsan.
- Karakaya, E. (27-29 Nisan 2019). Mehmet Ali Paşa Zamanı Mısır'da Askeri Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Dinamikleri ve Sonuçları (1805-1849). *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 5. *Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumunda sunuldu*, Antalya.
- Katoğlu, M. (1967). 13 y.y. Konya'sında bir Cami Gurubunun Plan Tipi ve Son Cemaat Yeri. *Türk Tarih Etnografya Dergisi*. 9, s. 81-100.
- Kılıcı, A. (2010). Şadırvan. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C.38. s. 219- 221).
- Kış, S. (2010). Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu Harekâtı ve Konya Muharebesi. *Selçuk Universities, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 145-158.
- Kızıltoprak, S. (2010). Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Kocaoğlu, M. (1995). Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 6 (6), ss. 195-210.
- Kostof, S. (1985). *A History of Architecture: Settings and Rituals*. Oxford Press.
- Köse, A. (2013). *Edirne Selimiye Cami'inde Yazının Süsleme Unsuru Olarak Kullanımı*. [Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi].
- Kuban, D. (1947). Türk Barok Mimarisi Hakkında bir Deneme. *İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Dergisi*. 3.(1), s. 5-143.
- Kuban, D. (1958). *Osmanlı Dinî Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü*. Güven Basım ve Yayınevi.
- Kuban, D. (1976). Mimar Sinan'ın Eserleri ve Camileri Konusunda Değerlendirme. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler*. 4-5, s. 83- 90.
- Kuban, D. (1987). The Style of Sinan's Domed Structures. *Muqarnas*. 4, s.74- 97.
- Kuban, D. (1988). Sinan'ın Dünya Mimarisindeki Yeri. Mimar Başu Koca Sinan. S. Bayram (Ed.), *Yaşadığı Çağ ve Eserleri* (pp. 582-624). Vakıflar Genel Müdürlüğü.
- Kuruçay, E. (2020). *Sinan Mimarisinde Görsel Karmaşıklığın Hesaplamalı Analizi*. [Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi] (635610).
- Kutluoğlu, H. M. (2000). İbrahim Paşa, Kavalalı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C.21, ss. 330-332). Türk Tarihi ve Medeniyeti.
- Kutluoğlu, H. M. (2002). Kavalalı Mehmed Ali Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, 62-65.
- Lethaby, R. W., & Swainson, H. (1894). *The Church of Sancta Sophia Constantinople: A Study of Byzantine Building*. London, New York, Macmillan & Co.
- Levey, M. (1975). *The World of Ottoman Art*. Thames & Hudson.
- Lewis, B. (1982). *The Muslim Discovery of Europe*. W. W. Norton.
- Lis, C., & Soly, H., (2012). *Worthy efforts: Attitudes to Work and Workers in Pre Industrial Europe*. Brill NV.
- Mahdy, H. (2017). *Approaches to the Conservation of İslamic Cities: The case of Cairo*. ICCROM-ATHAR Regional Conservation Centre in Sharjah (ICCROM-ATHAR). United Arab Emirates.
- Mahfouz, A. (1999). *Al 'Emaer Al Hrbia fi Aser Muhammad Ali fi madinat Al- Kaherah*. [Yüksek lisans Tezi, Cairo University].

- Rowland, J. M. (Tarihsi). *Hagia Sophia, Architedure, Strudure and Uturgy of Justinian's Great Church*, Thames and Hudson.
- Rowland, J. M. (1996). The Suleymaniye Mosque and Hagia Sophia. *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri* (haz. Azize Aktaş-Yasa), Ankara.
- Marsot al-Sayyid, A.L. (1992). *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*. Cambridge and New York.
- Marsot, L. A. (1984). *Egypt in the Mohammed Ali*. Cambridge University Press. Mecelletü'l-'ulüm, mücellid 4, s. 506, 510, 515, 516, 518.
- Muhtar, M. (1980). *El-tevfifat El-İlhamiyye fi-Mukârenetü't-tTevârih El-Hicriyye bi's-sinîn El-Efrenkiyye ve'l-Kubtiyye*, (tahkîk Mehmet Amara). El-matbaa el-mîriyye.
- Milne, D. (1981). Architecture, Politics And The Public Realm. *Canadian Journal of Political and Social Theory/Revue Canadienne de Theorie Politique Et Sociale*, 5 (1-2), ss. 131- 146.
- Mitchell, T. (1988). *Colonising Egypt*. UK Cambridge University Press.
- Mubâarak, A. (1888). *Al- Khitat Al-Tawfiqiyya Al-Jadîda li-Misr Al-Qāhira Wa Muduniha Wa Bilādiha al-Qadîma Wa'l-Mashhûra* (C. 5). Bulāq: al-Matba'a al- Kubrâ al-Amîriyya.
- Muhammed, M. S. (1983). *Mesâcidü Mısr ve Evliyâ'ühe 'ş-Şâlihûn*. Kahire press.
- Murray, P. (1986). *The Architecture of the Italion Renaissance*. Thames & Hudson.
- Mülâyim, S. (2001). *Terris Lale, Osmanlı Mimarisinde Sinan Çağı ve Süleymaniye*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. s. 151, 164-165.
- Mülâyim, S. (2020). Mukarnas. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C.31, ss. 126-128). Türk Tarihi ve Medeniyeti.
- Mütevelli M.N. (2004). *Manâzirü'l-Kâhire fi'l-Karnain el-Tâsi' 'aşar ve'l- 'işrîn.Risâlet* .(doktora, Câmîatü Helvân) [Doktora Tezi, Helvan Üniveristesisi].
- Müvcez el-Maarif el-İslâmiyye (1998). Merkez El-Şârîka li'l-ibda' El-Fikri.
- Nabil, Y. (2003). *Ashghal Almadan That Alanmat Al-Thabet fi'aham Athar Al-Qahira Al-'islamia* "Metal Pattern Works in the Most İmportant Monuments of İslami Cairo. Madbouly Ma'tbaa.
- Necipoglu, G. (1985). The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation. *Muqarnas*. 3, ss. 92-117.

- Necipoğlu, G. (1994). Anatolia and the Ottoman Legacy. M. Frischman & H. Uddin Khan (Ed.), *In the Mosque: History, Architectural Development and Regional Diversity* (ss. 142-275). Thames & Hudson.
- Necipoğlu, G. (2005). The Life of An Imperial Monument: Hagia Sophia after Byzantium. R. Mark, & A. Ş. Çakmak (Ed.), *Hagia Sophia Forum The Age of Justinian to the Present* (ss. 195-225). Cambridge University Press.
- Necipoğlu, G. (2007). Creation of a National Genius: Sinan and the Historiography of Classical” Ottoman Architecture. *Muqarnas*. 24, ss. 141-183.
- Necipoğlu, G. (2012). Visual Cosmopolitanism and Creative Translation: Artistic Conversations with Renaissance Italy in Mehmed II’s Constantinople. *Muqarnas*. 29, s. 1- 83.
- Nicholson, A. R. (1907). *A Literary History of the Arabs*. Harvard Collage Library.
- Orman, İ. (1987). Şehzâde Camii Hazîresi: Osmanlı Mezar Geleneğine Aykırı Bir Hazîre Gelişimi. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15 (2000), s. 22-37.
- Orman, İ. (2012). Türbe. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 41, 464-466).
- Overton, J. D. (1971). *Some Aspects of Induced Development in Egypt under Muhammad Ali and Khedive İsmail*. [Yüksek Lisans Tezi, University of British Columbia].
- Öney, G. (1981). İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi. *AÜ İlähiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*. III, ss. 42-50.
- Öney, G. (1990). Mısır’da Osmanlı Mimarisinin Sentezi. *Sanat Tarihi Dergisi*. 5(5), ss. 139-147.
- Öz, T. (1960). *İstanbul Camileri* (C.1-2). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özer, B. (1987). The Architect of Domed Mosques as a Master of Pluralism. A. Petruccioli (Ed.), *In Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre* 1-2 (ss. 146-155). Carucci Editions.
- Özkarcı, M. (1996). *Niğde’de Türk Mimarisi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Paklac, B. (2020). Kozmolojik Tasavvurun Sanata Yansıması Olarak Türk Mimarisinde Baldaken Kullanımı ve Kubbe Gelişimi. *Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi* (STAR). 1(1), ss. 37-52.
- Parker, R. B., & Williams, C., (2002). *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide*. American University in Cairo Press.

- Peker, A. U. (2012, 2-5 Ekim). *Mimar Sinan'dan Öğrenmek: Cami Tasarımında Özgünlük Arayışına Yanıtlar*. Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler, 1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumunda Sunuldu, Ankara.
- Petersen, A. (1996), *Dictionary of Islamic Architecture*. London, New York Press.
- Pevsner, N. (1963). *An outline of European Architecture*. 7 th (ed.), Penguin Books.
- Prakash, A. G. (2016). *Negotiating Modernity: Education and Translation in Nineteenth Century Egypt*. [Doktora Tezi, University of Illinois at Urbana-Champaign].
- Rabbat, N. (1993). Mamluk Throne Halls: "Qubba" or "Iwān?". *Pre-Modern Islamic Palaces, Ars Orientalis*. 23, s. 201-218.
- Rabbat, N. (1995). The Citadel of Cairo: A New Interpretation of Royal Mameluk Architecture. *Kölen: Brill. Islamic History And Civilization* 14, (pp. 5-17).
- Rabbat, N. (1996). Al-Azhar Mosque: An Architectural Chronicle of Cairo's History. *Muqarnas, Brill*. 13 (1996), ss. 45-67.
- Rabbat, N. (1997). The Formation of the Neo-Mamluk Style in Modern Egypt. M. Pollak (Ed.), *The Education of the Architect Historiography, Urbanism, and the Growth of Architectural Knowledge* (s. 364-386). The MIT Press.
- Raby, J. (2020). From the Founder of Constantinople to the Founder of Istanbul Mehmed the Conqueror, Fatih Camii, and the Church of the Holy Apostles. *The Holy Apostles A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*. Harvard University, Washington, D C.
- Radwan, A. A. (1951). *Old and New Forces in Egyptian Education*. Cambridge University Press.
- Rashed, M.M. (2015). *Architectural Identity in Contemporary Cairo*. [Yüksek Lisans Tezi, Politecnico Di Milano Üniversitesi]. [796668](#).
- Refiq, A. (1935). *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı: 1553-1591*. Devlet Basımevi.
- Remzî, M. (1942). El-Coğrafi Et-Târîhiyye li-Medînet'il-Kâhire (şâti' el-Nîl ticâh Mısır el-kadîme evvel mâ tarâ aleyhâ min't-tahvîlât münzü'l-fath el-Arabî li-Mısır ilâ'l-yavm).
- Richards, A. (1982). *Egypt's Agricultural Development, 1800-1980: Technical and social change*. Boulder, Colo: Westview Press.
- Rogers, M. J. (1981). The State and the Arts in Ottoman Turkey. *International Journal of Middle Eastern Studies*. 14, ss. 71-86.

- Robert, T. (2013). *Fortification Renaissance: The Roman Origins of the Trace Italienne*. [Yüksek Lisans Tezi, MA Arts Üniversitesi].
- Sâbit, M. (1943). *Muhammed Ali*. Matbaatü'l-Maarif ve Mektebetühâ.
- Sağlık, C. H. (2016). *Bursa'da Erken Osmanlı Dönemi Sultan Külliyelerinin Kentsel ve Mimari Ayırt edici Özelliklerinin Karşılaştırmalı Analizi*. [Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi]. (561863).
- Sâmî, A. (1928). *Takvîmü'n-Nîl*. Dârü'l-Kütüb el-Mısriyye.
- Sâmih, K. (1983). *El- 'Îmâretü'l-İslâmiyye fî Mısr*. Kahire Press.
- Samy, A. (1917). *Al-Ta'lîm fî 'Mısr*. Matba`at al-marîf.
- Schick, C. İ. (2009). Türkçe Matbu Hüsn-i Hat Literatürüne Toplu Bir Bakış. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 7(14), s. 249-273.
- Sede, F. (2021). İstanbul Şadırvanları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 8(3), s. 1189-1211.
- Setton, M. K. (1956). The Byzantine Background to the Italian Renaissance. *the American Philosophical Society*.100, s.1-76.
- Sharaf Eldin, Sh. (2013). Abu Qir Fortresses as Vital Assets for Tourism Motivation and Community Development. *J. of Heritage Conservation*, 34, 48-56.
- Shaw, S. J. (2008). *Eski ve yeni Arasında: Sultan III. Selim'in Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*. Çev. H. Güldü, İstanbul: Kapı Yayınları, s. 148.
- Shihe, M. (2001). Islamic Architecture in Egypt. *Prism Archaeological Series 5, Ministry of Culture Egypt*.
- Silvera, A. (1971). Edme-François Jomard and the Egyptian Reforms of 1839. *Middle East Studies 7 Taylor & Francis, Ltd*. 7(3), pp. 301-316.
- Sönmez, N. ve Sönmez, Z. (1996). Tarihi Belgelerin Işığında Edirne Selimiye Camisi. Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri (haz. Azize Aktaş-Yasa), Ankara.
- Sönmez, Z. (1988). *Mimar Sinan'ın Şadırvanları, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*. İş Bankası Yayınları.
- Söylemezoğlu, K. (1981, 14-18 Eylül). Edirne Selimiye Camii (1569-1575). *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul.
- Sözen, M. (1968). Anadolu'da Eyvan Tipi Türbeler. *Anadolu Sanatı Araştırmaları*. I, s. 167-210.

- Sözen, M. (1975). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sözen, M., Arık, R., Asova, K. (1989). *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. Türkiye İş Bankası.
- Starlin, H. (1979). *Architecture – DEL, Islam, DEL, Ahantique Ou Gange*. Office Du liver.
- Süleyman M. (1352 H.). *Resâ'l-Sâir Min Bilâd El-Arap İlâ Bilâdi'l-Yûnân*. El-Marbaa El-Selefiyye ve Mektebetühâ.
- Swelim, T. M. (1993). An Interpretation of the Mosque of Sinan Pasha in Cairo. M. B. Sevcenko (Ed.), *In Muqarnas X: An Annual on Islamic Art and Architecture* (ss. 99-107). E.J. Brill.
- Şafîk, M. (1944). Muhammed Ali El-Kebîr. Dâr İhyâ El-Kütüb El-‘Arabiyye, Cemiyet Tercüme Daire El-Maarif El-İslamiyye.
- Şükrî, El-‘Anânî, Halîl (1948). Binâ Devlet Muhammed Ali- El-Siyase El-Dâhiliyye-. El-hey’e el-‘âmme li-Kusûri’s-Sakâfa.
- Tali, Ş. (2011). İstanbul Su Mimarisinde Selatin Cami Şadırvanları Üzerine Bir Değerlendirme. 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi 7th International Turkish Culture Congress. *Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul In Turkish and World Culture İstanbul*. Bildiriler IV, Bilimsel Toplantılar Dizisi: 55, ss. 302-310.
- Tanman, B. M. (2006). Nineteenth- Century Ottoman Funerary Architecture: From İnnovation to Eclecticism. D. B. Abouseif, & S. Vernoit (Ed.), *Islamic Art in the 19th Century: Tradition, Innovation, and Eclecticism* (ss. 37-40). Brill.
- Taylor, B. (1970). *Journey To Central Africa*. New York.
- Tusun, O. (1934). *Al-Bi`that Al-ilmıyya fi Ahd Muhammad Ali Thumma fi Ahdıy Abbas Al-awwal wa-Sa`id*. Alexandria press.
- Tusun, O. (2015). *Alsanayie Wal Madaris Alharbia fi Ahd Muhamad Ali*. Hindawi Foundation for Education and Culture.
- Uyanık, H. (2009). *Hat Sanatının Kaynakçası*. [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. (228373).
- Uzun, E. (3-6 Mayıs 2012). *Mehmed Ali Paşa'nın Anadolu'ya Saldırısının Niğde ve Nevşehir Yöresindeki Tesirleri*. 1. Uluslararası Niğde Dil, Kültür ve Tarih Sempozyumu'nda sunuldu, Niğde.
- Vardar, F. K. (2017, Nisan 20). Rüstem Paşa Camii Taş Süslemelerinin Değerlendirilmesi. *Türkiyat Mecmuası*, 27(1), ss. 367-393.

- Vigus, R. T. (2013). *Fortification Renaissance: The Roman Origins of the Trace Italienne*. [Yüksek Lisans Tezi, University of North Texas].
- Volait, M. (1998). Les Monuments de l'architecture Arabe' vus Par Pascal Coste. İn D. Jacobi (Ed.), *Pascal Coste, toutes les Egypte* (Pp. 97-115). Marscille, Parenthèses.
- Warner, N. (2004). *The Monuments of Historic Cairo: A Map and Descriptive Catalogue*. The American University in Cairo Press.
- Wiet, G. (1949). *Muhammad Ali et les Beaux-Arts*. Dār al-Ma'arif.
- Williams, C. (1983). The Mosque af Al-Aqmar. *Muqarnas*. I, ss. 37-52.
- Williams, C. (2002). *Islamic Monuments in Cairo: The Practical Guide* The American University In Cairo.
- Williams, A. J. (1972). *The Monuments of Ottoman Cairo*. In *Colloque international sur l'histoire du Caire*. Arap Republic of Egypt, Ministry of culture.
- Yanc, C. (1934). *Tarih Mısır Min Ahd El-Memâlik ilâ Nihayet Hükm İsmail (ta'rib Şükri)*. Mektebet Medbûlî.
- Yetkin, K. S. (1959). The Evolution of Architectural Form in Turkish Mosques (1300-1700). *Studia Islamica*. 11, S. 73-91.
- Yurttaş, H. (2000). Erzurum Ulu Camii'ne Ait Yeni Bir Kitabe ve Yapı Hakkında Bazı Düşünceler. *Atatürk Üniversitesi, Araştırma Dergisi*, S: 26, ss. 78-97.
- Zaki, A.R. (1935). *Cairo (Alqahera): Its History and Monuments (969-1825 A.D.)*. Al-Dar Al Masreya Leltaalif Wa-Altarg.
- Zîdân, Cürçî (1910). *Terâcim Meşâhîr e'ş-Şark El-Karn (19)*. (t 2) matbaatü'l-fecâle.

EKLER

Al-Külünl Green'nin Kahire Kalesi'nin haritasının sayfası (2).

Al-Külünl Green'nin Kahire Kalesi'nin haritasının sayfası (3).

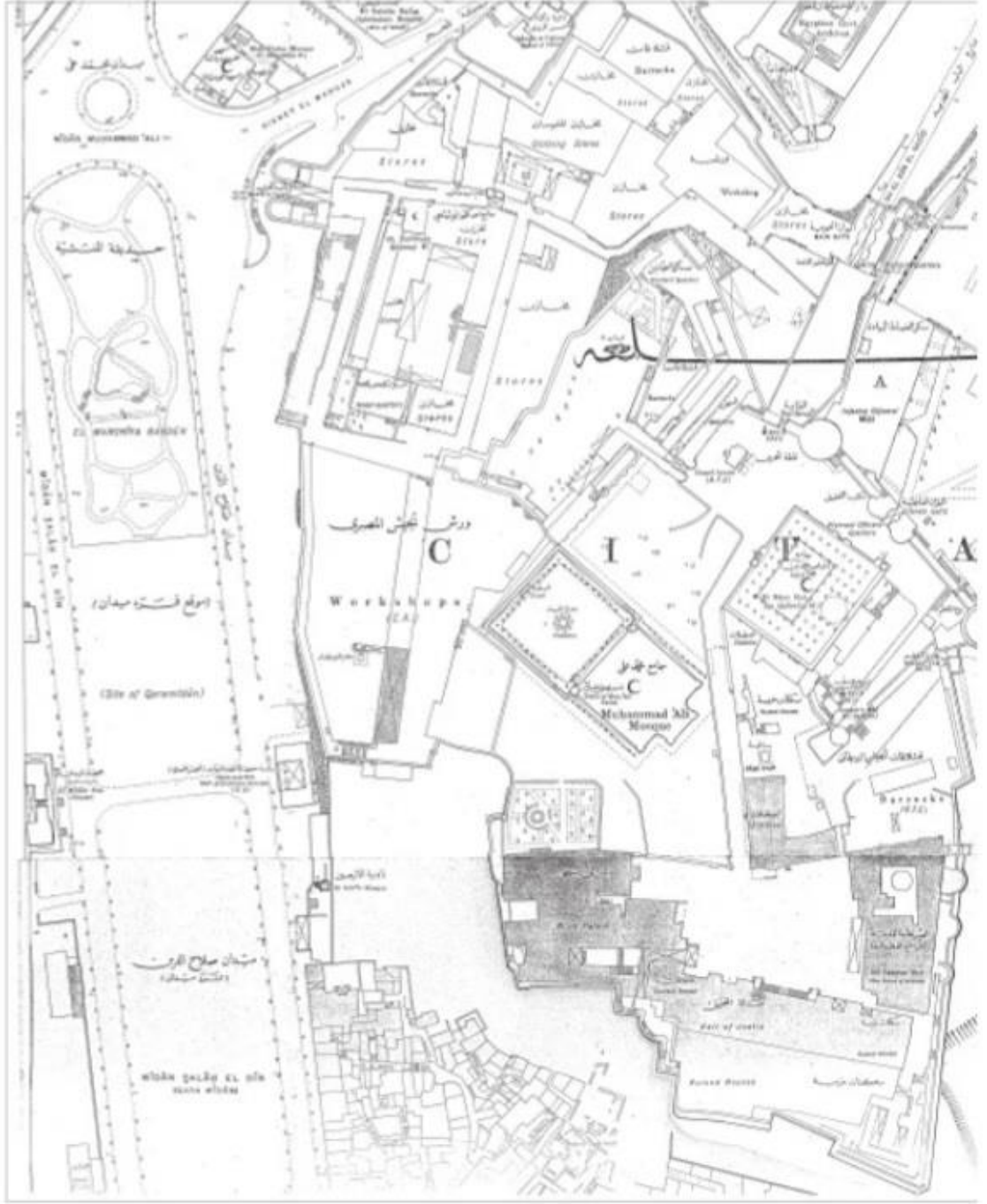

Kahire Kalesi'nin haritası: Ölçek:1/1000 (kısım 1).

خريطة 1. خريطة القلعة سنة 1930 [مصلحة المساحة المصرية، بتطابق رسم 1/1000].

Kahire Kalesi'nin haritası: Ölçek: 1/1000 (kısım 2)

Kahire Kalesi'nin haritası: Ölçek:1/1000 (kısım 2)